

Tematikus összeállítás

TUDOMÁNYON INNEN ÉS TÚL: A HANKISS-ÖRÖKSÉG

INSIDE AND OUTSIDE OF SCIENCE: THE HANKISS HERITAGE

VENDÉGSZERKESZTŐ: MISZLIVETZ FERENC

BEVEZETŐ

INTRODUCTION

Miszlivetz Ferenc

az MTA doktora, szociológus, a községi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete főigazgatója, a Pannon Egyetem tanára
ferenc.miszlivetz@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss Elemér az elmúlt fél évszázad egyik legkiemelkedőbb magyar és közép-európai gondolkodója és tudományos kutatója volt. Munkássága tudományterületeken át ívelt az irodalomelméletől a szociológián és politikatudományon át az antropológiai filozófiáig és a civilizációelméletig. Számátalan esszéjének és médiaszerepléseinek köszönhetően széles körben elismert és tisztelt, politikai részrehajlásoktól mentes közéleti értelmiségivé vált.

Ez a bevezető írás Hankiss életművének néhány kevésbé ismert aspektusára világít rá, és bemutatja a községi új, tudományos elvekre épülő „felsőbbfokú tanulmány” (advanced study) jellegű intézet létrehozásában játszott szerepét. Elemzi Hankiss képességét a tudományos diszciplínák és a közéleti tevékenységei közötti oszcillálásra, miközben kiemeli a Hankiss írásaiban és kutatásaiban felfedezhető folyamatosságot, amelyek az emberi létezés nagy kérdéseinek megválaszoló kísérleteiben mutatkoznak meg.

Hankiss nagy lépést tett az egyéni kutatások középpontba állításával egy új paradigma és interdiszciplináris kutatási terület, az ember- és társadalomtudományok megalapozása felé.

ABSTRACT

Elemér Hankiss was one of the most influential and brilliant thinkers and academics of the past half century in Hungary and Central Europe. His work overarches disciplines from literary criticism via sociology, political science to anthropological philosophy and civilization theory.

Thanks to his numerous essays and media appearances he became a highly appreciated and well-respected non-partisan, public intellectual.

This introductory essay investigates some of the lesser known aspects of his oeuvre, and his contribution to create a unique advanced study centre in the historic Western Hungarian city of Kőszeg.

It also highlights his outstanding ability to oscillate between different disciplines and public activities, while at the same time continuously focusing on the existential questions of human existence.

Hankiss took a serious step by returning the individual to the forefront of social scientific investigations and (re)establishing a new paradigm in the interdisciplinary field of Humanities and Social Sciences.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, oszcillálás, kvantummechanika

Keywords: Hankiss, Kőszeg, Institute of Advanced Studies, oscillation, quantum mechanics

Hankiss Elemér a 20. század második felének és az új évezred első évtizedének kiemelkedő gondolkodója volt. Nagy ívű pályája a bölcsezet és társadalomtudományok számos területét olvasztotta magába az irodalomelmélettől az értékszociológián át az antropológiai-filozófia-történeti megalapozottságú civilizációelméletig. Az irodalom, a kultúra, a művészetek és a nyelvek iránti vonzódást családi örökségként hozta magával, ahogyan a tudás megosztásának, népszerűsítésének, a közjó gyarapításának igyekezetét is. A társadalmi reformer, a néptanító, a „public intellectual” attitűd jól megfér nála a szűkebb szakterületén dolgozó kutató szorgalmas iparkodásával. Miközben egyfolytában tágította, lazította, majd át- és átlépte a tudományterületek határait, könnyedén közlekedett közöttük, vissza-visszatérve korábbi kiindulópontjaihoz. Kedvenc kifejezésével élve, állandóan oszcillált.

Ezt a könnyed mozgást, intellektuális szökellést, a hirtelennek látszó váltásokat sokan nem értették. Volt, aki helytelenítette, volt, aki csodálta, sokan komolytalannak vélték emiatt. (Ismervén ezeket a vélekedéseket, gyakran saját maga illette magát ezzel a jelzővel. Utólag nem nehéz ebben meglátni az iróniát.) Az ismétlődő váltások valóban nem voltak könnyen érthetőek, részben mert minden egyes „korszakában” teljes odaadással dolgozott, százszázalékos elkötelezettséggel azonosulva az éppenes feladattal. Mi több, gyakran visszatért korábbi kutatási témáihoz. A titkot ő maga segítette megfejteni – utolsó korszakában többször tett rá utalást, hogy valójában mindig is a nagy kérdések, a lét és a nemlét, az élet értelme és értelmetlensége érdekelték. Ehhez kereste-gyűjtötte a bizonyítékokat, az érveket az irodalomban, művészetekben, a mindennapi élet kultúrájában, a társadalomtudományok terén, a pszichológiában, a teológiában, a filozófiában.

PROMÉTHEUSZ VERSUS APOLLÓ: A KETTŐS DALLAM

Egyik legmélyebb, legfontosabb meglátása volt az életünket jellemző kettősség, amelyet a prométheuszi és apollói világ szembeállításával érzékeltetett. Míg Prométheusz a Techné megtestesítője, az emberiség e világi boldogulását segíti, nem téve fel általános kérdéseket a létezésről és túlvilágról, Apolló a művészetek, a kreativitás, a transzcendencia szimbóluma. Az egyik segít a túlélésben, a másik megvéd a semmitől való rettegéstől, széppé, játékosá teszi életünket (Jensen, 2017). Hankiss észreveszi, hogy a két szemlélet nem kizárja egymást, inkább együtt, egyszerre létezik és jellemzi életünket. Néha az egyik kerekedik felül, máskor a másik tör előre váratlanul. Valójában az ő életét is ez a kettősség határozza meg: műhelyt alapít, tv-t, intézetet igazgat, szellemi mozgalmakat indít útnak, vívja a kritikai értelmiség napi harcait szóban és írásban; de közben időről időre, sokszor váratlanul eltűnik, hogy a világ leg-rangosabb szellemi központjaiban olvasson, írjon, gondolkozzon, tanuljon, vitatkozzon, hódoljon az apollói világszemlélet oltárán. Ez az állandó oda-vissza út a két világszemlélet között teszi különösen eredetivé és jótékonyan provokatívvá sokrétű életművét. És kínál számtalan lehetőséget a csatlakozásra, az életmű folytatására.

Ahogy Robert Kramer megjegyzi, „Hankiss elismeri a prométheuszi tudományosság nagyságát, de azt tanácsolja nekünk, hogy ne feledkezzünk meg korlátairól” (Takács, 2018). Bármilyen fontos és csodálatra méltó a technikai innovációk világa, ez a világ adottságként kezeli a létezést, és nincs mondanivalója az élet értelméről, a létezés és elmúlás titkairól.

Hankiss teljesítményét és hatását éppen ez az oda-vissza csapás, az állandó oscillálás közben megfogalmazott kérdések teszik annyira inspirálóvá és izgalmas-sá. Nem egymástól elválasztva kezeli és elemzi a két világot, hanem egymásra vonatkoztatja azokat. Az eltérő szemléletek és tudományterületek állandó összekapcsolása miatt segített új utakat találni a különféle szakmák művelőinek, tágítva szemléletüket, bátorítva őket új kérdések felvetésére, az elavult vagy a valóságot beszűkítő teóriák és módszertanok elhagyására, az egymás felé fordulásra.

AZ ÖRÖK KÉRDEZŐ

2017 tavaszán *Kérdező ember* címmel nemzetközi konferenciát szerveztünk Kőszegen Hankiss Elemérre emlékezve. Az előadók sokfelől érkeztek, az irodalomtörténészek, szociológusok, politológusok, antropológusok mellett ott voltak a közgazdászok, biológusok, fizikusok, építészek, alkotóművészek, szerkesztők és filozófusok. A *Magyar Tudomány* mostani száma az ott elhangzott előadásokból közöl válogatást. Hankiss szellemi és tudományos eredményei és

hagyatéka mellett fő törekvésünk inspiráló képességének bemutatása. A szerzők jó része együtt dolgozott-kutatott Hankiss Elemérral az Új Közép-Európa ösztöndíjprogram keretében, Kőszegen 2014-ben. Vannak, akik már korábban, az MTA Érték-műhelyének korszakából ismerték személyesen. A kőszegi élmény mindenki számára meghatározó volt, nemcsak a rendszeres személyes együttlét miatt, hanem mert ekkor indult a Kőszeg-KRAFT Projekt, amelynek keretében folyamatosan felújításra kerülnek a város legértékesebb, legizgalmasabb épületei, többek között a reneszánsz kori gyökerekkel rendelkező Festetics Palota, ahol az időközben megalapított Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének Hankiss Elemérről elnevezett kutatóközpontja és archívuma is helyet kapott. A terv 2014-ben már létezett, ennek tudatában jártuk be Elemérral többször közösen az épületet (Ekler Dezső, Hankiss). Nem véletlen, hogy az archívum és az emlékszoba mellett itt kap helyet a „Kérdések Háza”.

Ahhoz, hogy eljuthassunk ideig, sok mindennek kellett történnie. Belül a fejekben és kívül az alternatív valóságok birodalmában.

KIUGRÁS A DOBOZBÓL

A 2015-ben alapított kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének (angol rövidítése iASK, Institute of Advanced Studies, Kőszeg) logója nem véletlenül a kilencpontos rejtvény (nine dots puzzle). Annak frappáns szemléltetése, hogy egy adott struktúrára vonatkozó feladványok sikeres megoldásait gyakran csak a struktúra kereteiből kilépve, vagy „dobozunkból kiugorva” találhatjuk meg.

1. ábra (Neve, 2015)

Hankiss Elemérral még diákkoromban találkoztam, munkatársként a '80-as évek elejétől, a Szociológiai Intézetbe kerülésem óta ismertem, szorosabban és folyamatosan a '80-as évek végétől működünk együtt. Első közös kísérleteink új keretek kialakítására, a dobozból való kiugrásra nem vezettek áttöréshez. Noha a szabadság friss levegője vett minket körül, mozgásterünket az intézményi keretek, a partnerek vonakodása és az anyagi-infrastrukturális feltételek jelentősen korlátozták. Az MTA-t szerettük volna új kutatóközponttal gazdagítani, felpezsdíteni azzal, hogy nemzetközi mester- és doktori képzést indítunk.

Európa Kutató-központot kezdtünk szervezni, de nem jutottunk tovább egy magánalapítványnál ('90-es évek eleje). Majd szombathelyi kollégáink felkérésére az akkor már válságba került és átalakításra váró főiskolából próbáltunk egyetemet varázsolni, bevezetve az Európa-tanulmányokat ('90-es évek második fele). 1994-ben sikerült új kulturális közösségi teret, Európa Házat nyitni Kőszegen, ahol hamarosan megindultak a máig tartó nemzetközi nyári egyetemek. Mindez rengeteg munkát, sok, határokon átívelő új kapcsolatot, számtalan nyertes pályázatot, nagyfokú önállóságot és rengeteg tapasztalatot hozott. A 2000-es évek elején, egyik uniós pályázatunknak köszönhetően létrehoztuk egy interdiszciplináris európai doktori iskola kutatási programját és működésének keretfeltételeit. Az akkori magyar kormányzat nem állt készen ennek befogadására, ami pedig az ambiciózus projekt további uniós támogatásának feltétele lett volna. Hankiss mindenben részt vett: tanított Szombathelyen, majd Kőszegen, rendszeresen előadott a nyári egyetemen, részt vett az EU-s forrásokból finanszírozott kutatásokban, elképzeléseink brüsszeli prezentációjában. (A teljesebb képhez tartozik, hogy ha intézményi szinten nem is értünk el áttörést, személyesen sokan támogatták a kőszegi fejlesztéseket: a nyári egyetemek és a mesterképzés rendszeres előadói között a mai napig szerepel Kroó Norbert, Palánkai Tibor, Schöpflin György; tanácsadóként segíti munkánkat Szentés Tamás; az intézet munkatársai között található a szintén hosszú ideje Kőszeghez kötődő Csepeli György, Pók Attila és Stuart Holland; huzamosabb ideig kapcsolódott a teamhez Manchin Róbert és Török Ádám etc.)

Az igazi áttörésre azonban várni kellett. 2008-ban, a válság kirobbanásának pillanatában az IBM magyarországi vezetői kerestek meg azzal, hogy lehetséges-e, és ha igen, hogyan, változtatni a magyar munkaerő kultúráján. Ahhoz, hogy a válaszuk több legyen személyes véleménynél, empirikus kutatást kellett végezni, amelyet az IBM finanszírozott. Ezerfős mintával dolgoztunk, kérdezőbiztosban nem volt hiány, kitűnő végzős diákjaink voltak Szombathelyen. A kisebb-nagyobb multcégek munkavállalói a válság hatására némileg gyanakvók voltak, többen visszaléptek, de végül összeállt a lista. Hankissnak tetszett a feladat, és bár, ahogy utóbb többször hangoztatta, ekkor már hátat fordított az adatgyűjtések és adatfeldolgozások empirikus világának, a kérdőíveket az ő értékszociológiai szempontjai alapján közösen állítottuk össze, Füstös László módszertani segítségével. Pogátsa Zoltán és Jody Jensen voltak még a team tagjai, ők készítették a mélyinterjúkat a zömmel külföldi vállalatvezetőkkel. Izgalmas eredmények jöttek ki, sokat tanultunk. Kiderült, a globális multcégeknél dolgozó magyar munkavállalók értékaspirációi pozitív irányban mozdultak el (nyelvtanulás, világlátás, együttműködés, teammunka etc.), társaiknál azonban ugyanők nem látják a pozitív fordulatot. Az IBM azonban nem érdekes kutatási eredményekre, hanem megoldási javaslatokra várt. Mivel a kutatást az akkor még létező innovációs járulékból finanszírozták, egy innovációs termé-

ket kellett előállítanunk. A team javaslatai egyértelműen az oktatási rendszer egészének gyökeres megváltoztatására, egy új oktatási struktúra létrehozására vonatkoztak, amelynek az origója, elképzelésünk szerint, egy, a létezőtől teljes mértékben különböző egyetem, pontosabban egy új felsőoktatási struktúra volt (Miszlivetz et al., 2009a). Ezt akkor jobb híján Jövőegyetemnek neveztük el. A kutatási összefoglaló a javaslatcsomaggal együtt könyvformában is megjelent (Miszlivetz et al., 2009b). Tartottunk néhány jól sikerült bemutatót és konferenciát, de a javaslat, a korábbiakhoz hasonlóan, nem keltette fel a döntéshozók és -előkészítők figyelmét.

KREATÍV VÁROSOK ÚJ TUDÁSKÖZPONTOKKAL

A nagy nemzetközi cégek már hosszú ideje az innovációs befektetések kísérleti terepeinek tekintik a városokat, se szeri, se száma az okosváros, zöld város, élhető város koncepcióknak, amelyek azután bürokratikus nyelvezetbe csomagolva hol lecsorognak, hol elakadnak a kormányzati és önkormányzati döntéshozatal csatornáin. A kutatás során több céggel jó kapcsolatba kerültünk, az IBM mellett a Siemenszel mai napig tartjuk a kapcsolatot. Mindkét cégnek határozott elképzelései vannak a jövő sikeres, vonzó, élhető városairól. Ebbe a jövőképebe a kis- és középvárosok azonban nem fértek bele. Felvettem, hogy kidolgozunk egy koncepciót, ami a Közép-Európában gyakori, de a koncepciótlan központi fejlesztések, véletlenszerű és társadalmi szinten átgondolatlan zöldmezős beruházások és a kiszolgáltatottságot erősítő globális kalamitások miatt elnéptelenedő, vonzerejüket veszítő nyugat-magyarországi – és persze potenciálisan más történelmi – kisvárosok együtteseit vonzó fejlesztési és befektetési célponttá teheti. Az ún. „puha tényezők” erősítése által az identitásukban megerősödött, kreatív, megtartó energiáikat visszanyerő városok infrastruktúrájuk modernizálása, új munkahelyek létesítése következtében saját lakosságuk és az odalátogatók szemében újra vonzóvá válhatnak. A koncepció kiterjedt a városokat körülvevő agglomerációs gazdaságra, a vidék fenntarthatóvá tételére is.

Megszületett a KRAFT (Kreatív város – fenntartható vidék) integrált fejlesztési program, amelynek kidolgozását a Siemens támogatta. Ez a koncepció már nagyobb visszhangot váltott ki. Az esettanulmányt a Kőszeg–Szombathely-városegyüttesre dolgoztuk ki (Miszlivetz et al., 2012 [2014]). A KRAFT koncepciója felkeltette a kormányzat és néhány városi önkormányzat érdeklődését is. Az új típusú tudásközpont gondolatával kombinálva megszületett a Kőszeg-KRAFT-program. Ennek köszönhető, hogy 2014-től elindulhatott az Új Közép-Európa ösztöndíjprogram, amelynek Hankiss Elemér is részese volt. Az elméletből valóság lett.

A dobozból a szó mindenféle értelmében sikerült kiugranunk.

HANKISS TUDOMÁNYOS ÉS KÖZÉLETI INNOVÁCIÓI

Hankiss lenyűgöző tudományos és gondolkodói teljesítményének sokrétűsége és sokoldalúsága a maga teljességében és összefüggéseiben csak most kerül feltárássra. A tíz évvel ezelőtt, 80. születésnapjára kiadott Festschrift még nem tartalmazott összegző tanulmányokat, bár inspiráló erejét a kötet több szerzője is kiemeli (lásd többek között: Szentes Tamás, Bruszt László, Szakolczai Árpád és mások [Miszlivetz, 2008]). Nem csoda: Elemér szellemileg friss, fizikailag fitt volt, vártuk az új tanulmányokat, a következő könyvet.

Sokat és sokan írtak – többek között e válogatásban és az ezzel párhuzamosan megjelenő Helikon-kötetben – irodalomelméleti és szociológiai korszakának eredményeiről, a strukturalizmus szellemi megújulást hozó bevezetéséről, az értéksszociológiai kutatásokból kinövő *Társadalmi csapdák*ról és *Diagnózisok*-ról (Vitányi Iván, Kerekes Sándor, Bokányi Péter, Csepeli György, Pók Attila, Szathmáry Eörs stb.), a „második társadalom” heurisztikus koncepciójáról.

Hankiss a magyar társadalom értékrendjének és viselkedési kultúrájának torzulásairól nem szűnt meg értekezni.

Nem véletlen, hogy 2014-ben két kiadást is megért életmű-összefoglaló kötetben, a *Befejezetlen emberben* jelentős rész jut a társadalom és a hatalom kritikájának (Hankiss, 2014a, 193–241., [*Társadalom*], 241–255. [*A hatalom ereje és butasága*]).

Johan Galtung híres tanulmányát adaptálja a '70-es, '80-as évek magyar közállapotaira, precízen megfogalmazva a „Főkutyák” és „Alkutyák” személyi függőségi rendszerének társadalmi morált és együttműködési készséget romboló természetét: „Az alkutyák erősen kötődnek a főkutyájukhoz, mert az intézményrendszer biztosította formális jogokkal szemben, amelyeknek nehéz érvényt szerezni, a főkutya ténylegesen segíteni tud nekik; ...hajlamossá válnak arra, hogy ezért a segítségért és jobbágyi biztonságért feladják függetlenségüknek még a látszatát is [...] Minden lényeges kérdésben a felettesen keresztül vezet az út az esetleges megoldáshoz, s így az emberek még az egymás közötti ügyes-bajos dolgaikkal is hozzájuk kell hogy forduljanak; ezzel akarva-akaratlan erősítik a felettük lévők hatalmát, és gyengítik a társaikkal őket összefűző kapcsolataikat, csökkentik a horizontálisan szerveződő közösségek létrejöttének lehetőségét.” (Hankiss, 2014a, 201–202.)

Bár sokat változott a világ a '80-as évek óta, a feudális vagy újfeudális függőségi rendszerek tovább élnek immár globális dimenziókban:

„...a szabadon áramló információk ostroma ellenére még ma is nagyon erős, világszerte... és lokálisan, a főkutya-alkutya kapcsolatok rendszere. A világ nagy bankjainak fürtjén függenek például a magyar bankok is, és jobban odafigyelnek a Főkutyára, mondjuk a Federal Reserve-re, mint betéteseik Facebook-zümmögésére.” (Hankiss, 2014a, 203.)

A szerző mesterien szintetizálja és terjeszti ki a társadalomkritikát egy új korszakban a globális és európai térre. Tovább élő feudalizmusunk szemléletes és rendkívül időtálló példájától, sugaras vasútvonalainktól, a szocializmus büfésnőjének kemény vagy puha blokkjától, a kis umbuldától a makrokorrupcióig, Hankiss átkalauzol minket a mába.

„A történelem azoknak a hazugságoknak az összessége, amelyekben megegyeztünk” – idézi a Napóleonnak tulajdonított mondást.

„Az okos nemzetek olyan hazugságokban egyeznek meg, amelyek előre viszik, lendítik országukat. ...A mi hazugságaink sántítanak, és visszafelé húznak minket” – szól az üzenet (Hankiss, 2014a, 224.).

FÉLELEM ÉS CIVILIZÁCIÓ: A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK EGZISZTENCIALIZÁLÁSA

Bár folytatja prométheuszi ténykedését, Hankiss nem esik ki társadalomreformeri szerepéből, a 90-es évek második felétől figyelme és kutatói érdeklődése az apollói szférák felé viszi. *A félelem és a társadalomtudományok* címet viselő, angolul is megjelent nagy ívű esszéjében kimutatja, hogy a szociológia nem tud mit kezdeni a halál és az egzisztenciális félelem kérdésköreivel. Szakít a szociológia évszázados gyakorlatával: az egyént a maga értékeivel, törekvéseivel, szorongásaival és rettegéseivel önmagában mint a társadalmi létezés független és meghatározó tényezőjét is értelmezi. Ezzel megnyitja az utat a társadalomtudományok egzisztencializálása felé. Szemben a szociológia és a 20. századi társadalomelmélet meghatározó nagyságaival, Émile Durkheimmel és Talcott Parsonsszal, a félelmet és a szorongást nem csupán „egyéb társadalmi tények” következményeinek, hanem az emberi civilizáció egyik legfontosabb teremtő és mozgató elvének tekinti (Hankiss, 1997, 73.). Hangsúlyozza, hogy a szituációs félelmek mögött ott rejtőzik a „mélyebb, egyetemesebb félelem, az életért való szorongás, az elmúlástól, a nemléttől, a haláltól való félelem”, amely „döntő szerepet játszott [...] a mítoszok, vallások, eszmerendszerek, művészetek, világképek, sőt még a tudományos elméletek létrehozásában is” (Hankiss, 1997, 74.). Következésképpen Hankissnál a civilizáció nem valamely történelmi korszak és kultúrkör kifinomult technikával és rítusokkal párosuló csiszolt viselkedéskódexe, valamiféle hab a tortán, hanem épp ellenkezőleg: „élet-halál kérdés”.

„Az emberi lények nem tudtak volna fennmaradni, ha [...] nem vértették volna fel magukat szimbólumok védőburkával is: mítoszokkal és vallásokkal, hit- és értékrendszerekkel, eszmékkel és műalkotások fényes gyülekezetével. Röviden azzal a nagyszerű építménnyel, amelyet civilizációnak szokás nevezni. Fenn akartak maradni egy ismeretlen és veszedelmes világban, amelybe csak részben

illettek bele. Ez a világba nem illés volt emberi létük alapélménye, életük fő hajtóereje.” (Hankiss, 1997, 77.)

Hankiss ezzel kirántotta a kardot a társadalomkutatást a prométheuszi hasznosság elvére redukáló *mainstream* szociológiával és politikatudománnyal szemben. Saját kifejezésével szólva, nyíltan fellép „a társadalomtudományok egzisztencializálása” mellett (Hankiss, 1997, 79.). A kemény társadalomtudományok képviselői a létkérdéseket nem tekintik tudományosan vizsgálható és vizsgálandó kutatási területeknek. Hankiss viszont nem csupán elfogadja, de nem akármilyen szinten műveli is a társadalmi hasznosságot közvetlenül szolgáló kutatásokat, miközben megszabadul a számok, az adatsorok és a bizonyosság bűvöletétől. Szellemi öröksége a bizonyíték, hogy ha nem is könnyen összeegyeztethető, de nem zárja ki egymást Apolló és Prométheusz szelleme.

A BIZONYTALANSÁG KORA ÉS AZ ÓLÁLKODÓ MINÓTAUROSZ

Ezzel a tanulmányával – amely később a *Fears and Symbols* kötetben (Hankiss, 2001) angolul is megjelent – Hankiss egy új civilizációelmélet alapjait körvonalazza. A „kemény” társadalomtudományok szerény hozzájárulásával szemben sokat merít az emberrel foglalkozó más tudományterületekből, elsősorban a kultúrantropológiából (Broniszlav Manilowski), a pszichológia és szociálpszichológia (Sigmund Freud, Carl Jung és követőik) és nem utolsósorban a filozófia és tudományfilozófia eredményeiből (Friedrich Nietzsche, Oswald Spengler, Karl Jaspers, Herbert Marcuse stb.).

A harmadik évezred kezdetétől egyre nyilvánvalóbbá váló, egymásból táplálkozó, összefonódó válságok sorozatából Hankiss levonja a következtetést: egy új korszakba, a bizonytalanság korába érkezünk (lásd erről többek között *Válság világrendszer-szemléletben* (Miszlivetz, 2009b) és *Eredeti válságfelhalmozás* (Miszlivetz, 2009a) című tanulmányköteteinket).

Jaspers axiális, azaz tengelyfordító korszakok koncepcióját tovább fejlesztve Hankiss arra a következtetésre jut, hogy egy újabb (sorrendben a harmadik) axiális korszakba érkezünk. A korszakhatárokat nehéz ugyan élesen elkülöníteni, mivel azok inkább „fésűsen” illeszkednek egymásba, de „a fordulat látványos, már-már drámai mivolta miatt... indokolt az elmúlt ötven–száz évet [...] új axiális kor kibontakozásaként elemeznünk. Olyan korszakként, amiben gyökeresen átalakult, átalakul a világ gazdasági-társadalmi-kulturális szerkezete, átalakul a világmindenségnek és az életnek, az ember helyének, szerepének, létének az értelmezése.” (Hankiss, 2013, 1389.)

Hankiss ezzel közel került azokhoz a szerzőkhöz és elemzésekhez, amelyek különböző megközelítéssel, de ugyanarra a következtetésre jutottak a globális átalakulás elemzése során. A politikai gazdaságtan alapú világrend-

szer-szemlélet, az ökológiai rendszerelmélet, a civilizációelméletek és a nagy történelmi korszakváltások olyan kiemelkedő képviselőihez, mint Polányi Károly, Immanuel Wallerstein, László Ervin, Zygmunt Bauman, Eric Hobsbawm vagy Juval Harari. Új Nagy Narratívát kezdett írni, amely nehezen besorolható természete miatt várhatóan még sok további termékeny fejtörést fog okozni értelmiségiek és kutatók új generációi számára. Ez a töprengés és újragondolás máris megkezdődött, erről tanúskodik jelen válogatás több tanulmánya, többek között Mátay Mónika, Z. Karvalics László, Sümegi István és Boda Dezső írásai.

Bár a harmadik axiális kort Hankiss globális méretekben értette, érdeklődésének középpontjában bevallottan is Európa, a nyugati civilizáció és annak átalakulása, válsága, kiüresedése állt. Utolsó írását a Népszabadság 2014. december 14-i számában tette közzé *Európa és a Minótauros*z címmel (Hankiss, 2014b). A kiürülésből fakadó önpusztítás veszélyére figyelmeztet.

ÉRTELEMKERESÉS A KVANTUMVILÁGBAN

Hankiss Elemér nem azok közé tartozik, akik öncélúan és végül megfogható eredmények, válaszok nélkül merengenek az élet értelmén és az elmúlás rejteiben, akiktől jogosan tartják magukat távol a komoly természettudósok. Szenvedélyesen kutatta, hogy mi rejlik a mindennapi élet felszíne alatt, hogy van-e valami mélyebb rétege az emberi létnek (Hankiss, 2014a, 33.).

Komolyan gondolta, hogy a bizonytalanság új korszakában, a nyugati civilizáció kiüresedésének idején új értelmezési kereteket kell találnunk a tudományos megismerés számára, és ehhez végleg véget kellene vetni a filozófia (bölcselet) és a természettudományok közötti eredménytelenül félbemaradt háborúnak és kölcsönös idegenkedésnek.

Úgy vélte, s ez is közös meggyőződésünk volt, hogy a kvantumfizika legújabb eredményei erre minden korábbinál több lehetőséget nyújtanak. Az iASK megalkulása előtt tettünk néhány bátortalan lépést egy új párbeszéd felé. Fizikusok, biológusok, informatikusok társaságában sor került néhány hasznos és érdekes beszélgetésre Kroó Norbert akadémiai dolgozószobájában. Elsősorban neki köszönhető, hogy ezek a találkozóok Kőszegen folytatódtak, és ma már előadásorozatokká szélesedtek. Az igazi együttműködéshez és gondolkodáshoz még valószínűleg hosszú út vezet.

Hankiss *Kvantummechanika és az élet értelme* címmel itt közölt esszéjét örökül hagyta ránk. Amikor Kőszegen előadás formájában is elhangzott, Kroó Norbert megígérte, hogy reagálni fog az elhangzottakra. Megtisztelő és egyben törekvéseinket bátorító, hogy ez a válasz megszületett, és a két írást együtt közölhetjük a *Magyar Tudomány* hasábjain.

Ahhoz, hogy a tudományháború lezárását ne csupán passzív semlegesség és érdektelenség, hanem gyümölcsöző együttműködés követhesse, mindkét oldalon sok munkára, tanulásra és nyitottságra van szükség. Fogyasztói civilizációnk és az egyoldalú prométheuszi szemlélet nem kedvez ennek. A bölcsészek és társadalomtudósok meg kell hogy ismerkedjenek a relativitáselmélettel és a kvantumkutatás egymással is vitában álló irányzataival, és szakterületük mellett a kultúra és tudomány más területein is otthonosan kellene mozogniuk. A 20. század első felében a fizikusok és természettudósok követték a filozófiai vitákat, tisztában voltak az eszmeáramlatok jelentőségével. Ez mára megváltozott.

Einstein figyelmeztetése megszívlelendő:

„Manapság sok ember – köztük hivatásos tudósok – olybá tűnnek, mint aki ez-revel látott már fákat, de nem látott még erdőt. A történelmi és filozófiai háttértudás megóv azoktól az előítéletektől, amelyekben a legtöbb tudós szenved. Ez a filozófiai belátás által megteremtett függetlenség – véleményem szerint – az, ami megkülönbözteti az egyszerű kézművest vagy specialistát az igazság valódi kutatójától.” (Einstein, 1944)

Hankiss Elemér az einsteini értelemben vett igazság valódi kutatója volt – irigylésre és követésre méltó tudásvértezzettel és műveltséggel, és különleges képességgel, hogy nem zavarják a fák az erdő felismerésében.

IRODALOM

- Albert Einstein 1944. december 7-én írt, publikálatlan levele R. A. Thorntonhoz (részlet)
- Hankiss E. (1997): A félelem és a társadalomtudományok. *Mozgó Világ*, 7, 63–80.
- Hankiss E. (2001): *Fears and Symbols. An Introduction to the Study of Western Civilization*. Budapest–New York: Central European University Press
- Hankiss E. (2013): Európa, két világ közt. *Magyar Tudomány*, 174, 11, 1386–1395. <http://www.matud.iif.hu/2013/11/15.htm>
- Hankiss E. (2014a): *A befejezetlen ember*. Budapest: Helikon Kiadó
- Hankiss E. (2014b): Európa és a Minótauros. *Népszabadság*, 2014. december 14.
- Jensen, J. (2017): A hankissizmus dialektikája. In: *A Kérdező Ember. Hankiss Elemér emlékkonferencia*. Előadás. Kőszeg, 2017. június 8–9.
- Miszlivetz F. (szerk.) (2008): *Hankiss 8van?: találjuk ki...! Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére*. Budapest–Szombathely: MTA PTI–Savaria University Press
- Miszlivetz F. (szerk.) (2009a): *Eredeti válságfelhalmozás. Összeomlás vagy átalakulás?* Szerk. Miszlivetz Ferenc. Szombathely–Budapest: Savaria University Press–Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet, 263–277.
- Miszlivetz F. (szerk.) (2009b): *Válság világrendszer-szemléletben*. (Új Reformkor-sorozat) Szombathely: Savaria University Press

- Miszlivetz F. et al. (2009a): *A magyar munkakultúra globális környezetben: avagy „Ki lehet-e találni” a magyar munkaerő kultúráját?* Kutatási jelentés. Savaria University Press, Szombathely
- Miszlivetz F. et al. (2009b): *A magyar munkakultúra állapota és alakításának lehetőségei globális környezetben: kutatási jelentés.* Szombathely: Savaria University Press, <https://docplayer.hu/777445-A-magyar-munkakultura-globalis-kornyezetben.html>
- Miszlivetz F. et al. (2012 [2014]): *Kreatív városok és fenntarthatóság: Javaslatok a Duna-stratégia megvalósítására Nyugat-Pannónia példáján.* Kőszeg–Szombathely: Savaria University Press
- Neve, M. (2015): Learning from Places: Steps to a Geography of Cultural Heritage. In: Miszlivetz, F. and the Research Community of ISES: *Creative Cities and Sustainability. (ISES Book Series)* Szombathely: Savaria University Press, http://www.academia.edu/15486457/Learning_from_Places_Steps_to_a_Geography_of_Cultural_Heritage
- Takács M. József (szerk.) (2018): *Hankiss Elemér emlékkönyv.* Budapest: Helikon Kiadó

HANKISS ELEMÉR EMLÉKÉRE

IN MEMORIAM ELEMÉR HANKISS

Vitányi Iván

az MTA doktora, szociológus, volt parlamenti képviselő
info@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss Elemér történelmi érdeme, hogy ő a nyugati szerzőkkel egy időben fogalmazta meg: elérkeztünk a „bizonytalanság korához”, vagyis egy olyan állapothoz, amelynek nem tudjuk a folytatását. Elemér ezért fordult a filozófia felé, mert úgy látta, hogy általános emberi válsághoz érkeztünk, amelyet a gazdaság és a szociológia módszereivel nem lehet teljesen leírni. Az emberi gondolkodás a bizonyosságot kereste (ezt szolgálták és szolgálják a vallások is), de eljutottunk ahhoz a ponthoz, amelyben el kell fogadni a bizonytalanságot, illetve meg kell keresni a bizonytalanság és bizonyosság egyensúlyát. Összefoglalva: az utolsó negyven év szellemi életének egyik legkiválóbb képviselőjére emlékezünk, aki a legátfogóbb kérdéseket vetette fel.

ABSTRACT

It is Elemér Hankiss's historical merit that parallel with the Western authors he formulated the following: we have arrived at the 'age of uncertainty', in other words a state, continuation of which we do not know. Elemér therefore turned to philosophy as he recognized that we had come to a general human crisis that could not be described by the methods of economy and sociology. Human thought has always been seeking certainty (served in the past and present by religions as well) but we have come to a point when we need to accept uncertainty, and find a balance between certainty and uncertainty. To sum up, we now remember one of the most outstanding representatives of the intellectual life of the past forty years who raised the most cross-cutting issues.

Kulcsszavak: Hankiss, bizonytalanság, forradalom, szociológia

Keywords: Hankiss, uncertainty, revolution, sociology

Olyan tudósra és gondolkozóra emlékezünk most, aki az átélt társadalmi robbanások, változások és uralmak alatt az igazságot keresve mindig megőrizte a szellem szabadságát, következetességét és mélységét. Azon kevesek közé tartozott,

akik tényleg eljutottak az igazsághoz. Mindezt nem azért tette, hogy önmagának szerezzen jólétet vagy hatalmat.

Jóleső érzés ez azoknak, akik barátai közé tartozhattak, mindig értettük egymást – még ha valamit másként láttunk is. Különösen nagyszerű idő volt, amit együtt tölthettünk a Szociológiai Intézetben. Mindig megtaláltuk a közös utat, és becsültük a másikat.

Tevékenysége hatalmas területet – vagy inkább területeket – fogott át. Kezdetben az irodalommal foglalkozott, azután a társadalommal, végül eljutott a filozófiához.

Amikor közelebről megismerkedtünk, akkor tért át az irodalomról a társadalomra. Rögtön a közepét ragadta meg 1985-ben, a két Magyarország eszméjével. Ebben foglalta össze azokat az elméleteket, amelyeket a magyarok sorsán gondolkozó nagyjaink alkottak és vallottak Berzsenyitől Széchenyin és Kossuthon át Adyig és Bibóig, és a társadalom egy kisebbsége felfogta ennek igazságát. A másik a feudalizmus kötelmeit őrző többség. Már Hajnal István megmondta, hogy minden népnek olyan a kapitalizmusa, amilyen a feudalizmusa volt.

Elemér azonban nem maradt a pusztá megállapításnál. Úgy vélte, hogy tenni is kell valamit. Persze nem kis akciókra, hanem a közgondolkodás megváltoztatására gondolt. Később, a rendszerváltás után ezért hirdette meg a „Találjuk ki Magyarországot” mozgalmat. Sajnos ekkor is kevesen értették, hogy ezt milyen széles körben gondolta.

Mivel nem talált elegendő megértésre, kiterjesztette ezt a gondolatot az egész világra. A kettős polgári-feudális társadalom maga a bizonytalanság. A világ különálló szférákra oszlott, a nyugati szociológusok szóhasználatával az észak-amerikai–nyugat-európai centrumra, a félperifériára és a perifériára. Mi természetesen a félperifériához tartozunk. Eddig azonban úgy látszott, hogy a bizonytalanság csak a félperifériát jellemzi (a periféria Samuel P. Huntington által jellemzett világairól most nem szólunk).

A legújabb időben azonban ez megváltozott. Az új fejlődés következtében a bizonytalanság megremegteti a félperifériát és a perifériát is.

Mi történt? Én ezt a világállapot változásával szoktam jellemezni. A fogalmat Arisztotelész találta ki, a kifejezést (Weltzustand) Hegel. Általában eddig – az ősi társadalom után – két világállapotot különböztettek meg különböző nevek alatt.

Például

Phüsis és nomosz – Arisztotelész

Status naturalis és *status civilis* – Spinoza, Rousseau

Hósi és polgári világállapot – Georg Wilhelm Hegel

Feudalizmus és kapitalizmus – Karl Marx

Folk és Urban Society – Robert Redfield

Gemeinschaft és *Gesellschaft* – Ferdinand Tönnies

Az első világhállapot kialakulását (az őstársadalom után) a „prométheuszi” forradalom, azaz a tűz feltalálása hozta. Arisztotelész megmondta, hogy ez majd akkor változik meg, „ha az orsók maguktól fonnak”. Ez bekövetkezett. Ez lett a második prométheuszi forradalom. Az elmúlt évtizedeket pedig a harmadik jellemzi, az elektronika forradalma, és minden, ami hozzá kapcsolódik. Ennek felismerése igen széles körű a nyugati irodalomban, különböző nevek alatt: újkapitalizmus, turbókapitalizmus, posztindusztrializmus, posztmodernizmus.

De most még az átmenetnél tartunk, melynek egyik fő vonása a bizonytalanság. Ez jelenik meg a legújabb kor nyugati irodalmában. Jody Jensen erről szóló könyvében bemutatja, hogy miként. „Hibridizációnak” nevezik ezt a folyamatot (Jensen, 2014), még szemléletesebben „kaordinációnak”, amely egyesíti a káoszt és a rendet. A kaordináció megteremti annak lehetőségét, hogy az anyagi és szellemi javak eljussanak mindenkire, de azokat a gátakat is, amelyek ezt megakadályozzák. A társadalmi következményeket én Immanuel Kant megállapításának továbbvitelével szeretem jellemezni. Ő a társadalom korabeli állapotát a „társiatlan társiassággal” jellemezte (Kant, 1926). Azt, teszem hozzá, hogy most eljutottunk a „társias társiatlansághoz”. Dick Howard pedig úgy fogalmazott, hogy a mai világhállapotban a hatalom kettős szerelmi viszonyban van, egyrészt a demokráciával, másrészt az autokráciával. A nyilvánosság előtt összeházasodik az egyikkel, de a másikat szereti (Vitányi, 2014).

Hankiss Elemér történelmi érdeme, hogy ő a nyugati szerzőkkel egy időben fogalmazta ezt meg azzal, hogy elérkeztünk a „bizonytalanság korához”, vagyis egy olyan állapothoz, amelynek nem tudjuk a folytatását. Munkacsoportunk egyetértett vele, Miszlivetz Ferenc ebben a szellemben jelentette meg az *Eredeti válságfelhalmozás* című tanulmánykötetet (Hankiss, 2009). Elemér ezért fordult a filozófia felé, mert úgy látta, hogy általános emberi válsághoz érkeztünk, amelyet a gazdaság és a szociológia módszereivel nem lehet teljesen leírni.

Az emberi gondolkodás a bizonyosságot kereste (ezt szolgálták és szolgálták a vallások is), de eljutottunk ahhoz a ponthoz, amelyben el kell fogadni a bizonytalanságot, illetve meg kell keresni a bizonytalanság és bizonyosság egyensúlyát.

Összefoglalva: az utolsó negyven év szellemi életének egyik legkiválóbb képviselőjére emlékezünk, aki a legátfogóbb kérdéseket vetette fel. Eltűrték, de nem kapta meg azt a figyelmet, amit megérdemelt volna. A mi dolgunk, hogy folytassuk munkáját.

IRODALOM

Hankiss E. (2009): Társadalmi reformok. In: Miszlivetz F. (szerk.): *Eredeti válságfelhalmozás*. Szombathely–Budapest: Savaria University Press–MTA Politikai Tudományok Intézete

- Jensen, J. (2014): *Globalizáció és új kormányzás*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet
- Kant, I. (1926): *Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéről*. (ford. és bevez.: Sándor P.) (*Európa könyvtár* 1) Békéscsaba: Gesmey, <http://mek.oszk.hu/04800/04821/04821.htm>
- Miszlivetz F. (szerk.) (2009): *Eredeti válságfelhalmozás*. Szombathely–Budapest: Savaria University Press–MTA Politikai Tudományok Intézete
- Vitányi Iván (2014): *A feudalizmus továbbélése a mai Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó

„TÖREDÉKES” GONDOLATOK HANKISS ELEMÉRRE EMLÉKEZVE

FRAGMENTED THOUGHTS REMEMBERING ELEMÉR HANKISS

Kerekes Sándor

közgazdász, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója, az MTA doktora
sador.kerekes@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Sokan vagyunk hálásak azért, hogy Hankiss Elemér nekünk, tanítványainak és a világ jövőjéért felelősséget érző értelmiségieknek írta a könyveit. Nagyon sokunk életére, szakmai arculatára hatott életműve és példája. Az általa megfogalmazott kérdésben benne van a túlságosan is szerény ember bizonytalansága a saját „életművét” illetően. Annyira érthetően és világosan írt, hogy a citációkhoz szokott hivatalos tudomány csak tisztelte, de hivatalosan alig ismerte el tudományos teljesítményét. Széchenyi-díjat kapott, és volt akadémiai intézet igazgatója is, de nem tekintették igazán akadémiai embernek. Amikor rá gondolok, minduntalan Pál apostol gyönyörűséges írása, *A szeretet himnusza* jut eszembe. Sokszor használta azokat a szavakat, amelyeket e himnuszban is megtalálhatunk: a „homály”, a „töredékes” pedig szociálpszichológiai munkákban nem fordulnak elő túl gyakran. A vívódó ember képét látjuk. Prózát olvasunk, de mintha mégis inkább versek sorai volnának Hankiss mondatai: „Igen, tévelygek. Keresem azt, ami új, amit még homály fed, ami fontos lehet, ami még élő, ami több, mint a ma adott és ismert. Igen, tévelygek, kalandozom, vagy akár csellengek.”

ABSTRACT

We are grateful to have Elemér Hankiss's writings. Those who read his books and essays are impressed by the work Hankiss has created, and he still makes us happy with his witty style and understanding. The lives and the professional image of many of us were influenced by Elemér Hankiss's oeuvre and example. In Elemér Hankiss's questions, there is the insecurity of the too humble person in his own 'oeuvre'. Elemér Hankiss was so comprehensible and clear that official science acclaimed for quotations merely respected but officially barely acknowledged his scientific achievement. He received a Széchenyi Award and was also a director of an Academic's Institute, but he was not really an academic man. When I think about Elemér Hankiss, I remember the beautiful poem *The Hymn of Love* of Paul's Apostle. When reading Elemér Hankiss's quotations, it is striking how many times he has used the words that can be found in the *Hymn*. I mean words like dimly and in part, which are rarely used in social psychology literature. Elemér is revealed to us the image of the internally struggling man. What we read is prose but as if Hankiss's sentences were more of lines of a poem: 'Yes, I'm looking for my way. I'm looking for what's new which is still obscure, which may be important, still living, which is more than given and known today. Yes, I'm looking for my way, I'm a rover, or even hang about.'

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, fenntarthatóság, társadalmi csapdák, szociológia

Keywords: Hankiss, Kőszeg, sustainability, social traps, sociology

1979-ben jelent meg Hankiss Elemér *Társadalmi csapdák* című könyve. Akkor még nem tudtam, de ma már biztos vagyok benne, hogy ez a mű akaratlanul is jelentős szerepet játszott abban, hogy pályamódosítóvá váltam. A könyv csak néhány év késéssel, 1982-ben került a kezembe, amikor éppen nem túl nagy lelkesedéssel a kandidátusi értekezésemet írtam. A Közgázon tanítottam kémiai technológiát és áruismeretet. Laboratóriumok világa vett körül. Kísérleteket terveztem, próbatesteket készítettem, és mértem, és mértem... Amikor írni kezdtem a disszertációt, kikapcsolódásként kezdtem olvasgatni a *Társadalmi csapdák* című könyvet, és arról álmodoztam, de jó lenne, ha valami ilyesmivel foglalkozhatnék, és ha ilyen szellemesen írhatnék, mint ahogy Hankiss Elemér. Később tudtam meg, hogy ő is tizenöt év után váltott, és a szociológiai kérdőívek elemzését próbálta elfelejteni, hogy szociálpszichológiai esszéket írjon (Zombory, 2015). Én akkor még nem váltottam, egy „anyagi-műszaki ellátásnak” nevezett szakterületen szereztem kandidátusi fokozatot, de mikor 1986-ban tanszékvezető lettem, már tudtam, hogy váltani akarok, és más jövőt szánok a tanszékemnek. A Közgáz rektora azokban az években Csáki Csaba volt, aki jelentős erőfeszítéseket tett az egyetem nemzetközivé tétele érdekében, és azért is, hogy az egyetemen felhalmozott szakértelem a társadalmi változások szolgálatába álljon. A valaha volt legjobb Közgázt hozták létre Zalai Ernő rektorhelyetttel azokban az években. Tantervi reform jött, és hozzá világhírű külföldi professzorok látogattak az egyetemre, a fiatal kollégák tömegesen mentek külföldre tapasztalatokat gyűjteni. 1986-ban például kurzus tartására hívták Dennis Meadows-t a *The Limits to Growth* egyik szerzőjét. Az akkori egyetem aktívan részt vett az átalakulás előkészítésében. Szakértőként szerepeltünk a Monori-erdei környezetszennyezés ügyében, és később Csáki Csaba tagja lett az MTA „elhíresült”, Sipos Aladár vezette, bős–nagymarosi vízlépcső ad hoc bizottságának, amelynek a munkájába minket (Kindler József, Rabár Ferenc etc.) is bevontak. Ekkor már 1988-at írtunk, és 1989-ben létrehoztuk a Környezetgazdaságtan és Technológia Tanszékét.

1989-ben már a Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék vezetőjeként nyilatkoztam, az 1989. május 26-án megjelent *Nagymarosi Tudósítások* című időszakos kiadványnak. Ez a lap annak a „tiszteletére” jelent meg, hogy a Parlament a bős–nagymarosi építkezés leállítást határozta el. Miért érdekes mindez Hankiss Elemérre emlékezve? A velem készült interjú címe: *A „futok a pénzem után” csapdája* volt. Alcímet a szerkesztő adott: „...ha minden évben beleinvestálunk még egy kis pénzt, előbb-utóbb ki lehet róla mutatni, hogy érdemes befektetni”. Nemcsak a címben szerepel a „csapdák” kifejezés, de az interjú felcímében és a

szövegben is többször visszatérnek azok a gondolatok, amelyek Hankiss Elemér 1979-ben írott könyve alapján születtek a fejünkben az ügy kapcsán. Az interjút a lap főszerkesztőjeként megjelölt Havas Henrik készítette, akit az akkori miniszterelnök, Németh Miklós küldött el hozzám. Véletlen, de azért érdekes, hogy felelős kiadóként Manchin Róbert volt feltüntetve a lapon, aki közeli munkatársa volt Hankiss Elemérnek.

Egyik tanítványom, akit két éve neveztek ki egyetemi tanárnak, egyik első jelentősebb publikációjában, nem véletlenül, éppen a környezetvédőkre leselkedő csapdákkal foglalkozott. Pár éve iASK¹-ösztöndijasként még ő is találkozhatott Hankiss Elemérrel (Csutora, 1991).

A tanszék huszonöt évig létezett a Közgázon, és egyik korai és elismert szakmai műhelye volt a környezetgazdaságtan és a fenntartható fejlődés hazai társadalomtudományi szempontú művelésének. Az európai üzleti iskolákban a környezet-gazdaságtannal, fenntartható fejlődéssel, környezeti menedzsmenttel foglalkozó műhelyek csak néhány évvel azelőtt jöttek létre, hogy a tanszéket 2014-ben megszüntették.

Sokáig csak távolról tiszteltem Hankiss Elemért, és csak az írásait olvashattam. Később Kőszegen, még az iASK megalakulása előtt, személyesen is találkozhattam vele. Megtiszteltetés volt számomra, hogy személyesen ő kért meg, legyek tagja a Budapest Klub kuratóriumának, amelynek alapító tagja volt. Hankiss Elemér három közeli szociológus munkatársát, Manchin Róbertet, Füstös Lászlót és Miszlivetz Ferencet még diákkorukból, a Közgázról ismertem. Egyikük felettem járt egy évvel, a másik kettő pedig alattam kettővel. És ilyen kicsi a világ, hogy a véletlenek egyszer csak, a nyolcvanas évek legvégén, és aztán 2010 után Kőszegen egy hálózatban újra összehoztak bennünket. Aki ismeri az életutunkat, az tudja, hogy nagyon különböző gyökerekkel rendelkező emberek vagyunk, ami mégis összeköt bennünket, az a jövőért érzett felelősség, talán az értékrend vagy egyszerűen csak a jobbítani akarás szándéka.

Hankiss Elemérrel a személyes kapcsolatunknak igen rövid időt adott a gondviselés. Mindössze néhány évet. Hankiss Elemért hallgatni mindig ünnep volt számomra. Talán mert irodalmárnak készült, ezért tudott annyira világosan és lényegre törően fogalmazni. Egyik előadásában, Európa jövőjével foglalkozva, a Jacques Delors által vezetett bizottságnak a 2010-es Európára vonatkozó forgatókönyveit dolgozta fel, erről egy írása is megjelent (Hankiss, 1999). Hankiss Elemér annyira része volt a világ értelmiségének, hogy a jelentés *working paper* változata 1999-ben jelent meg, és Elemér azon frissiben már fel is dolgozta. Mint ismert, a Delors-bizottság eredetileg öt forgatókönyvet vázolt fel, amelyeket az alábbi táblázat első oszlopában találhatunk meg. A hatodik forgatókönyv vitákat

¹ iASK – Institute of Advanced Studies, Kőszeg, a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (FTI) angol neve.

követően került a Delors-bizottság anyagába, és a meglehetősen depresszív *Alvajárás* címet viseli. Amikor ezeket a sorokat írom, már hét évvel vagyunk túl a 2010-es éven, amikor a bizottság az előrejelzését készítette. Hankiss Elemér tanulmánya 1999-ben jelent meg, Magyarország még nem volt tagja az Európai Uniónak. A forgatókönyveket aligha mintázták rólunk, de nem nehéz magunkra ismerni. Érthető volt tehát a lelkesedése Hankiss Elemérnek, aki szeretne volna látni Európa és benne hazánk jövőjét.

1. táblázat. Kerekes Sándor: Forgatókönyvek

Forgatókönyvek 2010-re	A szabadság fogalma	Az élet célja	A halálhoz való viszony
Diadalmas piacok	A fogyasztó szabadsága	A világ átalakítása egy nagy boldog <i>shopping centerré</i>	Nem akar tudomást venni a halálról
Száz virág	A helyi polgár szabadsága	Rendes, tisztességes élet, család, csendes boldogság	Szereti a vidéki temetők szelíd melankóliáját
Kölcsönös felelőségek	A közösség szabadsága	Egy igazságos társadalom megteremtése	Az emberi haladásért küzdve legyőzi az ember a halált
Alkotó társadalmak	Az alkotás szabadsága	Az élet és a világ állandó újrateemtése	Az alkotásban megtalálhatja az ember a halhatatlanságot
Zaklatott szomszédságok	Az erősebb szabadsága	Védni a nyugati civilizációt a barbárokkal szemben	Hősi halál Európa bástyáján
Alvajárás	A szabadság relativizálódása	Túlélés	Így is, úgy is eljön

(Készült a Gilles Bertrand koordinálásában megjelent *Scenarios Europe 2010* tanulmány alapján [Bertrand et al., 1999])

Hankiss Elemér a Jacques Delors jövőképekhez hozzátett „értelmező” gondolatokat, a táblázat utolsó oszlopában, „a halálhoz való viszony” cím alatt foglalta össze a tőle megszokott zsenialitással és kifejező erővel. Akik nálam közelebbi barátai voltak, talán eldönthetik, hogy Hankiss személyesen melyik forgatókönyvet szeretne volna megvalósulni látni. Őt ismerve, a halálhoz való viszonyt illetően legfeljebb kettő jöhet szóba. Az egyik a „kölsönös függőségek” forgatóköny-

ve, amelynél Hankiss szerint „az emberi haladásért küzdve legyőzi az ember a halált”. A másik nyilván az „alkotó társadalmak” forgatókönyve, amelynél „az alkotásban megtalálhatja az ember a halhatatlanságot”. Szomorú talán, de aztán egyik Hankissnak kedves forgatókönyv se jött be, még életében kénytelen volt megtapasztalni a „zaklatott szomszédságok” forgatókönyvének a bekövetkezését, lehet persze, hogy ez jobb és elviselhetőbb az „alvajárásnál”.

„Az élet lassan beteljesedik. Vagy legalábbis vége szakad. És a Mű? Mi marad abból a 15 000 naptól vagy 150 000 órából, amit előbb az édesapámtól örökölt Smith írógép, majd az egyre gyorsuló számítógépek billentyűi előtt töltöttem, délelőttökön és délutánokon, este és reggel, esős és derűs napokon, télen és nyáron, elöttem Buda tetőinek cseréptengere...” (Hankiss, 1979).

A Hankiss Elemér által feltett kérdésre próbáltam részben válaszolni a fentiekben. Nagyon sokunk életére, szakmai arculatára hatott életműve és példája. A Hankiss Elemér által megfogalmazott kérdésben benne van a túlságosan is szerény ember bizonytalansága a saját „életművét” illetően. Hankiss Elemér annyira érthetően és világosan írt, hogy a citációkhoz szokott hivatalos tudomány csak tisztelte, de hivatalosan alig ismerte el tudományos teljesítményét. Széchenyi-díjat kapott, és volt akadémiai intézet igazgatója is, de nem tekintették igazán akadémiai embernek. Egy másik, kiváló tudós barátom és atyai jóbarátom, Kindler Jóska, akitől Hankiss Elemérhez hasonlóan szintén sokat tanultam, hasonlóan járt a hivatalos tudománnyal. Sokan vagyunk hálásak azért, hogy Hankiss Elemér nekünk, hivatalos és nem hivatalos tanítványainak és a világ jövőért felelősséget érző értelmiségieknek írta a könyveit, és csak sajnálni tudjuk, hogy ezekért nem járt akadémiai tagság. Akik olvassák a könyveit, esszéit, azokat lenyűgözi a MŰ, amit Hankiss alkotott, és boldoggá tesz bennünket szellemes stílusa és közérthetősége.

A mostani ünnepi alkalomra készülve próbáltam megfogalmazni magamnak, mi volt az Hankiss Elemér személyiségében, ami engem ennyire elvarázsolt? Sok töprengést követően jöttem rá, hogy amikor Hankiss Elemérre gondolok, minduntalan Pál apostol gyönyörűséges írása *A szeretet himnusza* jut eszembe. Az alábbi, a tudományos alaposágot nélkülöző „elemzés” talán megmagyarázza, hogy miért a visszatérő asszociáció. A Hankiss Elemér-idézeteket olvasva szembeötlik, hogy milyen sokszor használta azokat a szavakat, amelyeket Pál apostol szeretethimnuszában is megtalálhatunk. Az olyan szavakra gondolok, mint a ’homály’, a ’töredékes’, amelyek pedig szociálpszichológiai munkákban nem fordulnak elő túl gyakran. A Hankiss Elemér írásaiból önkényesen válogatott alábbi idézetek segítségével próbálok állításom hitelét emelni. Nagyon fontosak ezek a gondolatok, de most nemcsak a tartalomra, hanem a formára is érdemes kicsit kitékintnünk. A vívódó ember képét látjuk. Prózáat olvasunk, de mintha mégis inkább versek sorai volnának Hankiss mondatai:

„Igen, tévelygek. Keresem azt, ami új, amit még homály fed, ami fontos lehet, ami még élő, ami több, mint a ma adott és ismert. Igen, tévelygek, kalandozom, vagy akár csellengek.” (Csontos–Tardos, 2012)

„A világmindenségnek még csak elenyésző töredékét ismerjük.” (Csontos–Tardos, 2012)

„Hagyományos hiedelemrendszereink meggyengülésének következtében a világmindenség és az élet értelme az elmúlt évtizedekben-századokban egyre inkább megzavarodott és elhomályosult bennünk. Egyre nehezebb hinnünk abban, hogy életünknek és az univerzumnak van valami önmagán túlmutató értelme, célja.” (Hankiss, 1998, 138.)

„A lét élettelen és élő formája között a kapcsolat ellentmondásos. Kompatibilitásuk, összeillésük részleges, töredékes. A fizikai világ lehetővé teszi az életet, de korlátozza s pusztítja is. Élethalálharcot kell vívnia a létért ebben a világban.” (Hankiss, 1998, 18.)

Míves, nagyon bölcs gondolatok ezek, és szépek is ezek a mondatok. Talán ugyanazért szépek, amiért világnézettől függetlenül szépnek tartjuk Pál apostol szeretethimnuszát. A „töredékes”, a „homályos” azok a kifejezések, amelyeket Pál apostol szívesen használ *A szeretet himnusza* utolsó soraiban:

„Tudásunk csak töredékes,
Töredékes a profétálásunk is.

Mikor azonban eljön a beteljesedés,
Ami töredékes, véget ér.

Amikor még gyermek voltam, úgy beszéltem, mint a gyermek,
Úgy gondolkodtam, mint a gyermek, úgy ítéltam, mint a gyermek.
De mikor férfivá nőttem, elhagytam a gyermek szokásait.

Ma még csak tükörben, homályosan látunk,
Akkor majd színről-színre.
Most csak töredékes a tudásom,
Akkor majd úgy ismerem,
Ahogy én is ismert vagyok.

Most megmarad a hit, remény, szeretet,
Ez a három,
De köztük a legnagyobb a szeretet.”²

² Károli Gáspár fordítása.

Azt gondolom, Hankiss Elemér ránk gyakorolt hatásának a titka a szeretet, ami belőle áradt az emberiség iránt, és amit mi is érezhettünk, akiknek abban a szerencsében volt részünk, hogy Vele személyesen is találkozhattunk.

IRODALOM

- Bertrand, G. (coord.) (1999): Michalski, A. – Pench, L. R. (1999): *Scenarios Europe 2010. Five Possible Futures for Europe*. Working Paper, July 1999. European Commission Forward Studies Unit, https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_6_raporlar/1_3_diger/scenarios_europe_2010.pdf
- Csontos E. – Tardos K. (2012): *H.E., „az ezerarcú én” 2*. Hankiss Elemérrel Csontos Erika és Tardos Károly beszélgetett. <http://www.litera.hu/hirek/h-e-az-ezerarcu-en-2>
- Csutora, M. (1991): A környezetvédők által okozott környezeti károk. *AULA Társadalom és Gazdaság*, 13, 4, 99–106.
- Hankiss E. (1979): *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető Kiadó
- Hankiss E. (1998): *Az emberi kaland*. Budapest: Helikon Kiadó
- Hankiss E. (1999): *Nem minden út vezet Rómába – társadalmi jövőképek*. Budapest: Magyar Galup Intézet
- Havas H. (1989): A „Futok a pénzem után” csapdája (Interjú Kerekes Sándorral) *Nagymarosi Tudósítások*, 1989. május 26., 15.
- Zombory M. (2015): Szociológián innen és túl. Zombory Máté interjúja Hankiss Elemérrel. http://socio.hu/uploads/files/2015_1/zombory_hankiss.pdf/

„NE HADARJ!”

“DO NOT JABBER!”

Bokányi Péter

irodalomtörténész, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
peter.bokanyi@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Közismert, hogy Hankiss Elemér az irodalomtörténetben is jelentős életművet „tett le az asztalra”. Ebben az írásban irodalomelméleti munkáját igyekszem röviden összegezni, emlékeztetve az olvasót, hogy édesapja, Hankiss János személyisége és szaktudása meghatározó hatást gyakorolt Elemér munkájára, amely alapvető jelentőségű a magyar összehasonlító irodalomtörténetben. Először Hankiss János életművét ismertetem, amely előrevetíti Hankiss Elemér műveit, jelentőségüket irodalomtörténetünkben. Írásom jórészt legfontosabb irodalomelméleti – főként a strukturalizmushoz kapcsolódó – munkáira alapozva világítja meg életművének csúcspontjait. Azokat a szinergiákat vizsgálja, amelyek meghatározták a különféle tudományágakban végzett tanári munkáját, és szerves egésszé formálták életművét.

ABSTRACT

The significance of Elemér Hankiss's work is well known in literary history. The aim of this paper is to briefly summarize his work in literary theory as well as to remind the reader of Elemér Hankiss's father, János Hankiss, whose personality and professional life had definitive influence on Elemér Hankiss's work. It is fundamental in the history of comparative literary history of Hungary. The paper begins with evoking János Hankiss's life-work in order to preannounce the continuation: the presentation of the works of Elemér Hankiss and their importance in the field of literary history. The major part of this paper is interpreting the highlights of Hankiss's life-work based on his most significant literary theoretic works – mainly those about structuralism. It examines the synergies which determined the professor's work at several different scientific areas, and also organized the oeuvre of Elemér Hankiss as an integrated whole.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, irodalomtörténet, kérdező ember, tudat, metafora

Keywords: Hankiss, Kőszeg, history of literature, questioning man, consciousness, metaphor

„Kedves testvérem, aki talán megfáradtál s nehezen tűröd az egyformaság igáját, te nélkülem is tudod, hogy enyhülést találhatsz abban a különös és csodálatos fürdőben, amit irodalomnak hívsz. Ezt a gyógyfürdőt nem kellett neked megmu-

tatni: minden tagod ismeri, minden ízéd kívánja. Sokat látogatod, talán többször is, mint bevallod magadnak. Az irodalom olyan gyógyvíz, amelyben elvegyül az élet minden hasznos sója: erő, szabadság, szépség, izgalom, varázs, hit, derű... ki tudná mind elsorolni! Ki tudná felmérni, mit jelent a kis cselédnek a mosogatás mellett az a hazulról hozott dal, amit mély átérzéssel énekel magának; mit jelent a falusi alkonyatban a házba szorult gazdának a kalendárium írott és rajzolt meséje; mit az iparos-leventének egy egész világot megnyitó regény? Mi lenne az élete, ha valami rettentő varázsló kitisztogatná az irodalmat? Gondolni se jó rá, hiszen az élet egészen az irodalom síkjában adódik az embernek.” – írta Hankiss János, Hankiss Elemér édesapja az 1942-ben megjelent, *A mi irodalmunk* című kötetének bevezetőjeként. Elegáns és nagyvonalú könyv Hankiss Jánosé: 210 A/5 méretű oldalon foglalja össze a magyar irodalom történetét. A csekélynek tűnő terjedelem magyarázatát ekként adja meg a szerző a zárszóban: „Aki ezt a könyvet hiányzó nevek szempontjából ítélné meg, egészen félreértene szándékunkat. Nem akarhattunk mást, mint kézen fogni a tájékozatlanokat, akik tanácstalanul topognak az irodalom kapui előtt s addig vezetgetni őket, míg soha el nem feledhetően meg nem szokták a maguk lábán való járást” (Hankiss, 1942). Ez, a zárszóból kirajzolódó attitűd Hankiss Elemér életművének egészét is jellemezheti. Hankiss, a „kérdő ember” kézen fog és elindít: s aztán adott ponton előzékenyen hátrébb lép, és hagyja, hogy olvasója, az addig „tájékozatlan”, már maga keresse a válaszokat a feltett, elindító kérdésekre.

De nem csak ez a beállítódás az, ami szoros kapcsolatot teremt apa és fiú életművében. Hankiss János (1893–1959), egyik legjelentősebb irodalomtörténészünk pályája sok tekintetben előlegezi Hankiss Elemérét. Genfben és Párizsban végzi egyetemi tanulmányait, 1915-től élete végéig tanít főreáliskolában, egyetemen. Közben közéleti szerepet vállal: 1943–44 közt közoktatási államtitkár a Kállay-kormányban, aztán visszatér a debreceni egyetem katedrájára, ahol 1929 és 1950 közt „rendes tanár”, 1950-től pedig a Debreceni Egyetemi Könyvtár tisztviselője és a francia irodalom megbízott előadója. Nevéhez fűződik a *Helikon* című irodalomelméleti folyóirat alapítása, tizenhat évig szervezője, vezetője volt a debreceni nyári egyetemnek, részt vett a Népművelési Kutató Intézet alapításában – élete végén pedig zenetörténettel foglalkozott (főként Liszt Ferenc életével és munkásságával), s neki köszönhető, hogy létrejön a Zeneműtár 1958-ban. S alapvetően és meghatározóan irodalmár, aki a magyar és nemzetközi irodalomtudomány kapcsolatainak építésén dolgozik (1931-ben ő szervezi Budapesten az első Nemzetközi Irodalmi Kongresszust), az összehasonlító irodalomtörténet egyik első, meghatározó képviselője Magyarországon.

Vetítsük rá az életútra Hankiss Elemér életművének néhány állomását! Amikor 1993 januárjában a Parlament Kulturális Bizottságának ülésén lemond tévéelnöki posztjáról, a közszereplésről, többek közt ezt mondja: „Hangsúlyozom, hogy nem akarom a Magyar Televízióban elnöki tevékenységemet folytatni. Boldog vagyok,

hogy újra saját szakmámban dolgozhatok, taníthatok, könyveimet írhatom.” Húsz esztendeig fáradságtalan résztvevője a kőszegi nyári egyetemnek, részese az ott folyó kutatásoknak, s közhelyszerű emlegetni sokféleségét, a különféle tudományterületek összefonódását életművében. S mindeközben – szíves szóbeli közlése szerint – pályája végén leginkább irodalmárként látta önmagát, ez volt az ő „eredeti szakmája” – ahogy mondta.

„Egy gyerekkori emlék: »Ne hadarj!« Egyetemista koromban az Eötvös Kollégium diákja voltam Budapesten. Szüleim Debrecenben laktak. Édesapámtól minden héten érkezett egy levelezőlap, három utasítás állt rajta, ugyanaz a három szó: »Fésülködj, ne hadarj, húzd ki magad!« Ez máig sem sikerült persze, de ma már tudom, hogy többről volt szó az egyszerű üzenetnél. Valami ilyesmiről: »Tartsd rendben az életedet, szólj érthető nyelven a világról, a világhoz, őrizd meg emberi méltóságodat, amennyire csak lehet.«” Hankiss Elemér e mondatai 2014. december 15-én, Kőszegen hangoztak el *A befejezetlen ember* című kötet bemutatóján – ami, azóta tudjuk, Hankiss utolsó nyilvános szereplése volt. Témánk, Hankiss Elemér irodalomelméleti munkássága szempontjából különösen fontosnak tűnik a „Ne hadarj!”. Hankiss ugyanis olyan nyelvet teremtett meg – nem is csak irodalmi tárgyú munkáiban –, amely merőben új volt: „...új értekező nyelvesszéményt honosított meg a magyar irodalomtudományban. Hankiss stílusa mentes volt a hókuszpókuszról, ködösítéstől és misztifikálástól. Állításait példák sora és a példákban kibontott bizonyítás követte. Írásmódjának elképesztő világossága és kiinduló állításainak egyszerűsége sem fedheti el azt, hogy a könyv nem kevesebbre, mint az irodalom átfogó megismerésére törekedett...” – írja Bezeckzy Gábor *A népdaltól az abszurd drámáig* című, korszakos jelentőségű Hankiss-kötet kapcsán (Bezeckzy, 2015).

Nyelvének újszerűségét *A népdaltól az abszurd drámáig* kötet egyik tekintélyes, első kritikusa Csetri Lajos is kiemeli: „Hankiss törekvése a természettudományok eredményeinek bevonására az irodalomtudományi vizsgálatokba, terminológiájában is tetten érhető. Feszültség, impulzus, vibrálás, oszcillálás, villanás, ide-oda villódzás stb., a fizikai elektromosságtanból kölcsönzött kifejezések, s az »elektromos« poétika alapszintjére rakódnak rá az irodalmi szöveg bonyolultabb összefüggéseit és a kommunikációs folyamatban elfoglalt helyét jellemezni óhajtó, az információelméletből és a kibernetikából átvett terminus technicusok. [...] az új szakkifejezések csak azt reprezentálják a külsődleges szemlélet számára is, ami az alaposabb vizsgálat során úgyis kiderül: még a hagyományos igazságokat is új megvilágításban, új összefüggésben kapjuk Hankiss tanulmányaiban” (Csetri, 1969). Különösen érdekes a 2015-ben lezárult életmű horizontjából olvasni a közel ötvenesztendő mondatokat. Hankiss Elemér életműve többek közt abban egyedülálló, ahogy a diszciplínák között, nem egyszer fölött áll, s kapcsol össze magától értetődően látszólag összekapcsolhatatlan dolgokat – tekintsük csak példaként a posztumusz, a Kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete által 2017-

ben kiadott *Kvantummechanika és az élet értelme* című tanulmányát. (Lásd jelen válogatásban.)

Hankiss Elemér pályájának első, meghatározó korszaka 1965-ben kezdődött: ekkor vette fel az Irodalomtudományi Intézet Irodalomelméleti Osztályára kutatóként Nyíró Lajos, akinek az intézeti munkássága sok tekintetben figyelemre méltó. Nyíró mellett, hogy az Irodalomelméleti Osztályt vezette, egyben az intézet párttitkára is volt: azok közül való, akik e pozíciójukat képesek voltak arra használni, hogy megvédjék a progresszív, új gondolatokat és gondolkodókat. „Nem Nyíró volt az egyetlen, aki olvasta a formalistákat és a strukturalistákat, de ő volt, aki némi intézményes keretet és védelmet tudott biztosítani azoknak, akik rokonszenveztek a strukturalizmussal” (Bezeczky, 2006). Az intézet az Eötvös Kollégium épületében működött (és működik), így Hankiss visszakerült a falak közé, ahonnan 1949-ben kényszerűen távoznia kellett. (Az Irodalomtudományi Intézetben jórészt azokat alkalmazták, akiknek valójában egyetemi oktatóként kellett volna működniük, de politikailag megbízhatatlannak bélyegezték őket, vagyis alkalmatlannak az ifjúság nevelésére.) S idézzük újra Bezeczky Gábort: „Ami munkát Hankiss Elemér az Intézetben néhány év alatt, 1965 és 1972 között elvégzett, a magyar irodalomtudomány történetének legszebb, legfontosabb, legérdekesebb fejezetei közé tartozik. Űgyet sem vetett a korabeli magyar irodalomtörténeti lapokban és könyvekben tárgyalt témák legtöbbszörére. Egyebek mellett nem volt mondandója sem a realizmusról, sem a szocialista realizmusról, nem szólt hozzá a kritika-vitához, nem sokat törődött Lukács György elgondolásaival, talán sehol sem említi, mindenesetre sehol sem tárgyalja a Sötér István főszerkesztésében megjelent akadémiai irodalomtörténetet. Hosszan lehetne sorolni, mi minden hagyta hidegen. Ezzel szemben úgy hivatkozott a kortárs nyugati irodalomelméleti szakirodalomra (ekkoriban a hajdani orosz formalizmust is nyugati kiadványokból lehetett ismerni), mintha ez nem főbenjáró bűn, hanem a világ legtermészetesebb dolga lett volna. Érzékeny ponton találta el a hazai – marxista és hagyományos – irodalomtudományt, melynek ezáltal azonnal megmutatkozott az avíttysága, bezápuultsága, tájékozatlansága. Amikor 1971-ben megjelent *Strukturalizmus* című kétkötetes válogatása, bár volt némi acsarkodás, de már senki nem merészelte vitatni az irodalomelméleti tájékozottság követelményét. Ezt a hatalmas fordulatot minden kétséget kizáróan ő vitte végbe. Voltak társai, tagadhatatlan, de az áttörés neki köszönhető” (Bezeczky, 2015). Ezen áttörés lényege, hogy Hankiss Elemér és munkatársainak tevékenysége a strukturalizmus jegyében ráébresztette a magyar irodalomtudományt, hogy hosszú ideje Hamupipőke-álmot alszik: évtizedek szálltak el fölöttük úgy, hogy a marxista irodalomtudomány dogmatizmusa okán észre sem vették, hogy miféle új, más irodalomelméleti iskolák, gondolkozási formák léteznek a nemzetközi irodalomtudományban. Vagyis Hankiss Elemér irodalomtudományi tevékenysége bőven túlmutat önnön kétségtelen értékein: egyben ablakként nyitott rá a nemzetközi

tendenciákra. Ezt a megállapítást Csetri Lajos korábban idézett cikke is megerősíti: *A népdaltól az abszurd drámáig* kötet *Irodalomtörténeti Közlemények*-béli recenziójának bevezetéseként arról beszél, hogy mennyire üdvös, hogy e könyv valamennyi tanulmánya „a magyar irodalomtudományban eddig szokatlan, s ezért különösen figyelemre méltó módszereket igyekszik alkalmazni költői alkotások vizsgálatára. Ezek a módszerek ma már úgyszólván valamennyi nagyobb európai nemzet irodalomtudományában meghonosodtak, nagy hagyományai vannak néhány környező nép, pl. a csehszlovák és a lengyel tudományosságában, a mi tudományunkban azonban úgyszólván előzmény nélküliek, s ezért az elmúlt években létjogosultságuk elméleti igazolása, valamint a standard külföldi eredmények ismertetése volt soron” (Csetri, 1969).

A strukturalizmus hazai története 1968-ban, a *Helikon* 1968/1 számával kezdődik. A lapszám alapszövegeket közölt, többek közt Roman Ingarden, Jurij Lotman, Roland Barthes, Roman Jakobson, Claude Lévi-Strauss munkáit, viszont valódi diskurzussá a téma csak az évtized végére teljesedett, elsősorban Hankiss Elemér munkái kapcsán. 1969-ben jelent meg Hankiss e korszakának kétségtől legkiemelkedőbb produktuma, a már többször említett *A népdaltól az abszurd drámáig* című tanulmánykötet. A könyv nyolc tanulmánya közül jó néhány legendássá lett: például a vers intenzitásának mérhetőségén töprengő József Attila komplex képei, a címadó *A népdaltól az abszurd drámáig*, a korabeli slágerszövegek kapcsán keletkezett „*Sorrentói narancsfák közt...*” című dolgozatig mindegyik a magyar irodalomelméleti gondolkozás alapmunkája. Hankiss tanulmányainak újszerűsége, mássága a fentebb említett új terminológia mellett abban állt, ahogy magától értetődően lépett túl a marxista irodalomtudomány kérdésfelvetésein, problémáin: ahogy Bezeczy Gábor fentebb idézett szövege jelzi, nem vitatkozott, nem konfrontálódott, egyszerűen máshogy és másról beszélt. Az általa szerkesztett, 1971-es megjelenésű *Strukturalizmus* bevezetőjében sorra veszi mindazt, ami az ő irodalomelméleti gondolkozását vezérli – s ami, ki nem mondva, szemben áll a marxista irodalomtudomány gondolkozási rendszerével. A strukturalista – mondja – a tovább nem redukálható elemi részek egymáshoz való viszonyát kutatja, a belső összefüggések dinamikáját, ahogy az elemi egységek struktúrává szerveződve jutnak/juttatnak el valamiféle hatásig (szellemes hasonlata szerint a gótikus katedrális sem az egyes kövek, hanem azok egymáshoz való viszonya, az egészre szerveződő struktúra teszi azzá, ami). A strukturalistát nem a rendszer létrejötte, hanem maga a rendszer érdekli, annak működése és részeinek egymáshoz való viszonya, legyen az „társadalmi rendszer, egy nyelv, egy élő sejt, egy gyár, egy kultúra, egy műalkotás”, törvényszerűségek érdeklik, és nem a jelenségek. S módszerként a formalizálás, hogy a képletekbe, modellekbe rögzítés megteremtse a lehetőségét az egyes, addig össze nem hasonlítható (tudomány)területek összevetésének, a diszciplínák fölött/mögött álló törvényszerűségek kutatásának. „A tudományágak közötti, úgynevezett

interdiszciplináris szemlélet [...] csaknem állandó velejárója a strukturalista kutatásnak” (Hankiss, 1971).

Az immár lezárult életmű horizontjából különösen izgalmasak ezek a mondatok. Mint fentebb említettük, szinte közhelyszerű Hankiss Elemér sokféleségéről beszélni: irodalmár, szociológus, filozófus stb. Fentiek értelmében nagyot hibázzunk, ha azt vizsgáljuk, mely tudományterületen mit ért el Hankiss: elemeket nézünk s nem azok összefüggéseit. Hankiss Elemér teljes életművében strukturalista volt, s, ahogy idéztük őt, ennek velejárója az interdiszciplináris szemlélet. Vagyis Hankiss nem „8van”, ahogy a 80. születésnapjára kiadott kötet szellemes alcíme mondja (Miszlivetz, 2008), nincs irodalmár, filozófus és más Hankiss Elemér: egy van, a strukturalista, akit a rendszer működése érdekel, legyen a rendszer társadalmi, filozófiai vagy műalkotásbéli – vagy akár az Egész működésének rendszere – amiről utolsó kötete, *A befejezetlen ember* beszél.

Ahogy mondtuk, Hankiss nem vitatkozik a marxista irodalomtudománnyal. Ugyanakkor minden állítása kétségbe vonja azt, anélkül, hogy ő konfrontálódni akarna. Hankiss nem lázadó és forradalmár a magyarországi irodalomelméletben. Más gondol, és máshogy. És mutat a meglévő mellett valamit, hogy mi is lehetne.

A marxista irodalomtudomány csírái közel azonos időben születtek meg, mint a történeti-filológiai elméleté. Marx az 1840-es évektől többször foglalkozik a művészet fogalmával, az irodalom társadalmi szerepével. Olyan társadalomfilozófiát és társadalmi gyakorlati modellt alakított ki, amely elkerülhetetlenül integrálta az irodalmat, mégpedig mind filozófiai értelemben azzal, hogy definiálta a művészet létmódját, mind gyakorlati szempontból azzal, hogy a megértést, megértetést, sőt az önmegértés társas problémáját fontos politikai-gyakorlati kérdéssé tette. A marxizmus klasszikusai esetében ez az általános filozófiai keret és társadalompolitikai következmény messze fontosabb, mint a közvetlen irodalomtudományi gondolatok sora. Az általános elméleti alap talán három közismert jellemzővel, tézissel szemléltethető. Az első a lét és tudat viszonyának elve, mely a legáltalánosabb ontológiai alapelv. Eszerint a létezésnek többféle rétege van, amelyek közül a tárgyiasan fennálló, a természeti meghatározza a tudat állapotait, elsődleges azzal szemben. A szellemi produktumok, köztük az irodalmi művek is, ennek a megalapozó társadalmi létnek a visszatükröződései, és megértésük úgy történhet meg, hogy felfedezzük genezisük társadalmi titkait. A műalkotások egy hosszú következménysor végén állnak, a termelési erők és a nyomukban megformálódó termelési viszonyok következményei. A nem vulgáris marxizmusban az alap és felépítmény, a termelési erők és az irodalom közötti viszony nem ok-okozati, hanem feltétel-következmény (Lukács kifejezésével: „ha, akkor”) típusú. Az ortodox marxizmus újfajta genetikus elméletet alakít ki, olyan „általános személyeket” fedez fel, akikkel helyettesíteni tudja a történeti-filológiai módszerben kulcsszerepet játszó szerző személyét. Eszerint az irodalom az osztálytudat kife-

jeződése, vagy később, a „nembeli lényeg” artikulációja. A műalkotás értelmezése az osztálytudat vagy a nembeli öntudat releváns részének megragadása. Ezért a marxizmus ugyan fenntartja a szerző-mű reláció jelentőségét, de az értelem-építés központi elemévé azt a kérdést teszi, hogy a műalkotás milyen társadalmi érdekeket, milyen osztályokat képvisel, adott esetben akár szerzőjének szándéka ellenére is. A műalkotás értelme tehát nem a szerzői szándékkal egyenlő, hiszen a szerző szokásosan áldozata a számára kikerülhetetlen „hamis tudatnak”, hanem az a társadalmi értelem jelenik meg benne, amelyet az adott közösség, osztály önmagáról, környezetéről akkor és ott, ténylegesen vagy inkább csak elvileg, meg tudott ragadni. Így lett a klasszikus marxista irodalomelmélet alapfogalma a visszatükrözés.

Ezzel szemben Hankiss deklarálja idézett cikkében: csak a mű a fontos, a benne rejlő erővonalak, illetve az erővonalak mentén kirajzolódó struktúra. De nem ez az egyetlen kijelentése, aminek révén közvetve tagadja a marxista irodalomtudomány kizárólagosságát. A strukturalizmus egyik lényeges elemeként említi több helyütt is, hogy az törekszik az egyszerű, lineáris ok-okozati összefüggések helyett bonyolultabb, többoldalú összefüggésrendszereket vizsgálni. Deklarálja – szemben a marxista irodalomtudománnyal – hogy a strukturalistát nem a rendszer létrejötte, illetve a létrejöttét előidéző ok-okozati kapcsolatok, hanem maga a rendszer érdekli: a műalkotás a maga belső viszonyrendszereivel, az ezekből adódó hatásmechanizmusokkal – azokkal a belső törvényekkel, amelyek a műalkotást azzá teszik, ami. Vagyis „általában inkább a törvényszerűségek érdeklik, mint a jelenségek”. Legendássá lett tanulmányai (például a metafora hatásáról vagy a *Megy a juhász a számaron* című Petőfi-versről) ezt a szemléletet tükröztetik: a tudósét, akit nem az érdekel, mi ez, és hogyan lett ilyené, hanem sokkal inkább, hogy mi az, ami megtartja annak, ami: műalkotásnak, ami él és eleven.

Ez a szemléletmód – ahogy fentebb is mondtuk – nem reked meg az irodalomtudomány keretein belül. Onnan indul Hankissnál, de, ahogy a strukturalizmus alapműveiből is látszik (lásd a fentebb említett Helikon-szám), a strukturalizmus mint gondolkozásmód bőven túlmutat egyetlen diszciplína keretein. Hankiss idézett szövegében úgy a természettudományok, mint a társadalomtudomány helyet kap: mindkettő úgy, mint előlegezője a másfajta irodalomelméleti gondolkodásnak. A természettudományokkal szemben – írja – alapvető elvárás már az újkor elejétől, hogy a jelenségeket rendszerként vizsgálják, a társadalomtudományokkal szemben ezek az elvárások sokáig nem működtek. Ezért véli meghatározónak a közgazdaságtan tudományának megjelenését: az első olyan társadalomtudomány-terület, amelyben kialakultak a természettudomány egzaktságára emlékeztető módszerek, az első olyan, amely rendszerként tekint gazdaságra, társadalomra, kultúrára, művészetre. Tehát *ab ovo* „interdiszciplináris”, mivel a változó – s a 20. században különösen gyorsan változó – rendszerek felvetette kérdésekre csak

így lehet válaszokat keresni: magát a rendszert s az azt mozgató törvényszerűségeket vizsgálva.

Hankiss Elemérről szólván az életmű lezárultával szokás „korszakokat” emlegetni. Eszerint lenne az irodalomtudós, a szociológus, a filozófus stb.; meggyőződésünk, egyazon gondolatsor folytatódott a pálya kezdetétől annak végéig: egy rendszerelvű, a rendszer törvényszerűségeire koncentráló, azokat felmérni és megérteni akaró tudós gondolatsora. Nyilván lehet(ne) számszerűsíteni az egyes tudományterületeken végzett munkáit, publikációinak, szerkesztéseinek mennyiségét, s beszélni arról, „mit tett le az asztalra” az egyes diszciplínákban – csak hogy ez épp a hankissi életmű egészének mond ellent. Hankiss Elemér konzekvensen vitt végig egy gondolatsort, mint említettük: életművét vizsgálva nem az egyes területek, hanem maga az egész az, ami számít, az a gondolatsor, amely történetesen az irodalomtudományból indult, s folytatódott más tudományterületeken. Vannak persze, nagy pillanatok: *A népdaltól az abszurd drámáig*, a *Diagnózisok*, *Az emberi kaland* stb., de sokkal fontosabbak az ezeket összekapcsoló erővonalak, azok a szinergiák, amelyek mind ugyanonnan származnak: a tudományágak feletti, az egészre és annak működésére koncentráló gondolkozásból.

IRODALOM

- Bevezky G. (2006): A strukturalizmus Magyarországon. *2000*, 4, 64–76. <http://ketezer.hu/2006/04/a-strukturalizmus-magyarorszagon/>
- Bevezky G. (2015): Hankiss Elemér (1928–2015). *Literatura*, XLI, 1, 3–6. http://www.balassikiado.hu/BB/NET/LITERATURA/Liter2015_1.pdf
- Csetri L. (1969): Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXIII, 6, 742–743. <http://epa.oszk.hu/00000/00001/00264/pdf/00264.pdf>
- Hankiss E. (1971): *Strukturalizmus I–II*. Európa, Budapest
- Hankiss J. (1942): *A mi irodalmunk*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- Hankiss J. (1994): Orvosi Hiszekegy. *Mezőberényi Hírmondó*. 1, 11. http://www.mezobereny.hu/adattar/hirmondo/561_0_1_199401-239887.pdf
- Miszlivetz F. (szerk.) (2008): *Hankiss 8van? Találjuk ki...! Tanulmányok Hankiss Elemér tiszteletére*. Szombathely: Savaria University Press

EGY 21. SZÁZADI TUDÓS A 20. SZÁZADBAN – HANKISS ELEMÉR ÉLETEI

A 21ST CENTURY SCIENTIST IN THE 20TH CENTURY – ELEMÉR HANKISS'S LIVES

Csepeli György

az MTA doktora, szociálpszichológus, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
gyorgy.csepeli@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Írásom témája a Hankiss Elemér tudományos érdeklődésében bekövetkezett „szociológiai fordulat”, hiszen a huszadik század hatvanas éveiben még kiváló irodalomkritikusként indult pályáján. A hetvenes években kezdett szociológiával foglalkozni, különösen az értékek kutatása érdekelte, amely páratlan lehetőséget kínált a magyar társadalom megújulási lehetőségeinek feltárására. Ezt követően alkotta szociálpszichológiai diagnózisait, és olyan új fogalmakat, elméleteket „talált ki”, amelyeket a magyar és közép-európai társadalmak vizsgálatában máig érvényes elméleti mintáknak tekinthetünk.

ABSTRACT

The paper focuses on the sociological turn in the scholarly interest of Elemér Hankiss who has started his carrier as an eminent literary criticist in the sixties of the twentieth century. In the seventies his interest had turned toward sociology. He had especially been engaged in the research of values that offered a unique opportunity to reveal the reform potential of the Hungarian society. Subsequently he created his social psychological diagnoses, invented new concepts and theories which can be considered as enduring theoretical specimens in the investigations of the Hungarian and Central-European societies.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, irodalmár, szociológia, rendszerváltás

Keywords: Hankiss, Kőszeg, litterateur, sociology, democratic transformation

A RÖVID ÉVSZÁZAD

Hankiss Elemér 1928-ban született, s 2015-ben halt meg. Eric Hobsbawm „rövid évszázadként” jellemezte a 20. századot, mely Hobsbawm szerint 1914-ben kezdődött, s 1989-ben ért véget. A század rövid volt, de eseményekben annál gazdagabb. Magyarország különösen nem szenvedett hiányt eseményekben, melyek mikor történtek, testi-lelki kínt és szenvedést hoztak lakosainak. A kínok és szenvedések ráadásul nem múltak el, nyomaik betokozódtak, részeivé válva a később születettek szocializációjának.

Hankiss Elemér szülővárosa, Debrecen, a magyar történelem emblematikus helyszíne. Hankiss apja, Hankiss János az 1912-ben megalapított Magyar Királyi Tudományegyetem professzora, az európai összehasonlító irodalomtudomány kutatója. A két világháború között a debreceni egyetem virágkorát élte, mely elválaszthatatlan Klebelsbeg Kunó 1922 és 1931 között működött vallás- és közoktatásügyi miniszter működésétől. Klebelsberg úgy vélte, hogy a trianoni békeszerződés okozta sokkra a magyar társadalom lelki tartalékainak megerősítésével kell reagálni, melyek forrásaként a kultúrát jelölte meg. A debreceni egyetem fejlesztése e kultúrafejlesztő program része volt. Az egyetem a város Nagyerdőnek nevezett ligeti részében nagyszabású, pompás épületet kapott, melyet a professzorok számára épített villák gyűrűje vett körül. Hankiss Elemér az egyetem gyönyörű szellemi és fizikai környezetében töltötte gyermekkorát. Apját Kállay Miklós miniszterelnök 1943-ba meghívta kormányába, ahol államtitkárként a közoktatással kapcsolatos ügyek intézése volt a feladata. A megbízatás 1944. március 19-én ért véget, amikor Magyarországot megszállták a német csapatok.

NEMZEDÉKI SORSPÁLYÁK

A második világháborús események egybeestek Hankiss Elemér életének korai évtizedeivel. Hankiss Elemér nem volt egyedül. A trianoni trauma, a revíziós sikerek okozta eufória, a holokauszt, a második világháború frontjának átvonulása, a demokratikus fordulat, majd az azt követő kommunista terror élményközösséggé forrasztotta az 1920-as években született fiatalokat, létrehozva egy új nemzedéket. Mannheim Károly jogosan mutat rá, hogy a nemzedéki létnek csak egyik feltétele a születés naptári egyidejűsége. Sokkal fontosabb a másik feltétel, a történelmi élmények közös megélése, melynek révén a naptári születés időpontja alapján adott korcsoport tagjai sorsközösségként tekintenek magukra. A sorsközösség azonosságán belül jönnek létre az egymástól elágazó sorspályák.

A jövőbe éppen belépő akadémiai generáció tagjai korántsem egységesen reagáltak a múlt eltűnésére. Voltak, akik megérezve a várható megpróbáltatásokat,

nem vállalták, hogy tanuló- és alkotó éveiket Magyarországon éljék le. Nyugatra mentek, ahol tehetségük, szorgalmuk lehetővé tette a legjobb akadémiai stallumok megszerzését. A sok kínálkozó példa közül megemlíthető Szabó Dénes kriminológus, Lámfalussy Sándor közgazdász. Mindketten megmaradtak magyarnak, de életművük kiszakadt a magyar kultúra kontextusából (Csepeli et al., 2015).

Itthon maradtak, akik a fényes szelek káprázatában a magyar jövő alakítására vágytak. A cselekvés terepét a Kommunista Párt kínálta, mely az összeomlás zűrzavara okozta bizonytalanságból a kollektív boldogság utópiájának bizonyosságát ígerte. Szélsőséges példa Lakatos Imre, aki lelki alkata alapján akár egyike lehetett volna a Dosztojevszkij által „ördögöknek” nevezett terroristáknak. A háború alatt egy titkos kommunista sejt tagjaként rávette egyik csoporttársát, hogy a csoport megmentése érdekében kövessen el öngyilkosságot. A háború után a Kommunista Párt ideológusa, Révai József kíméletlen politikájának engedelmes végrehajtója lett. Részt vett az Eötvös Collegium szétverésében, Moszkvában lett ösztöndíjas, majd visszatért Budapestre, de a lépést elvértve Recskén kötött ki. 1956 után tudományfilozófusként nagy karriert futott be Angliában (Bandy, 2014).

A „fényes szelek” nemzedék tagjai forradalmár tudattal statisztáltak a kommunista hatalomátvételhez, elhithetvén magukkal, hogy az országot megszálló, s onnan nem távozó Vörös Hadsereg árnyékában lehetséges lesz egy igazságos, szocialista társadalom felépítése Magyarországon (Csepeli, 2016). A családás nem sokáig váratott magára. A szelek hamarosan kifakultak. A nemzedéket ott látjuk az 1956 októberében kitört szovjetellenes forradalom előkészítői és résztvevői között.

Hankiss Elemér sorspályája az 1945-ben eszmélt akadémiai nemzedék előtt álló harmadik utat követte. Nem ment külföldre, holott tehetsége, nyelvtudása, páratlan kapcsolatteremtő képessége a szabad világban sikerre predesztinálta volna. Neveltetése, polgári szabadelvű háttere azonban abban is megakadályozta, hogy belevesse magát a kommunista ideológusok által láttatni kívánt jövő projekt megvalósításába. Túl józan, túl okos, túl becsületes volt ahhoz, hogy elfogadja Lukács György kérdésbe bújtatott nyakatekert erkölcsi logikáját: „És hogyha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna, ki vagyok én, hogy ez alól magam kivonjam?”

AZ IRODALMÁR

A fiatal Hankiss apja nyomdokaiba lépve az irodalomtudomány művelése iránt érzett elhivatottsághoz. 1945 után a francia és angol nyelv és irodalom tanítására jogosító oklevelet szerzett a Pázmány Péterről (majd 1950-től Eötvös Lorándról) elnevezett Budapesti Tudományegyetemen, majd ott is doktorált. Tagja volt az

Eötvös Collegiumnak, ahol a Lakatos Imre által végrehajtott tisztogatások egyik áldozatává vált.

Az ötvenes évek szellemi-politikai környezetében Hankiss Elemér nem juthatott képzettségének megfelelő szerephez. Az egyetem elvégzését követően idegennyelv-tudását a Ferunion külkereskedelmi vállalatnál hasznosította. A vállalatból 1953-ban megvált. Az Országos Széchenyi Könyvtárban a Színháztörténeti Tár tudományos munkatársa lett. Az általa földolgozott zsebkönyvek katalógusa a magyar színháztörténeti forráskutatás és -közlés egyik alapműve. A színháztörténet hazai és külföldi kutatói által „Hankiss–Berczeliné”-ként emlegetett kötet (és kiegészítései) a magyar színháztörténet különleges forráscsoportját tette hozzáférhetővé (Hankiss–Berczeliné, 1961).

Az 1956-os forradalom Hankisst az Országos Széchenyi Könyvtárban érte. A forradalom leverését követően hűtlenség és államellenes összeesküvés vádja miatt hét hónapot töltött vizsgálati fogságban, de bizonyítékok hiányában a büntető eljárást megszüntették ellene, s folytathatta munkáját a Színháztörténeti Tárban.

Hankiss Elemér alkotó korszaka a forradalom után, a „jól alkalmazott kegyetlenség” időszakában kezdődött. Irodalmár volt, akit az irodalmi mű maga érdekelt. A szellemi enyhülés jeleként jelent meg 1965-ben Lukács György kétkötetes nagy esztétikája, melyben az időközben kegyvesztetté vált szerző a művészet autonómiája mellett érvelt, miközben ügyesen azt a látszatot keltette, hogy hű maradt a lenini „visszatükröződés” elmélethez, amely teljes egészében tagadta a művészet autonómiáját. Hankiss az MTA Irodalomtudományi Intézetében helyezkedett el, ahol sorra írta utóbbi kötetben is megjelent irodalomesztétikai tanulmányait, melyek nem jelenhettek volna meg, ha a Szovjetunióban javában uralkodó visszatükröződés elméleten Lukács György nem üt rést.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a marxista esztétika mégoly revizionista nézőpontjából Hankiss tanulmányai helyeselhetők lettek volna. E tanulmányokból teljes egészében hiányoztak az apriori értéktételezések. Hankiss számára nem voltak „nagy” és „kis” művek. Nem rágódott a frankfurti marxista iskola áldilemmáján, mely elméletileg nehezen tartható különbséget tett a „magaskultúra” és a „tömegkultúra” között. Senki nem tudott úgy behatolni a műalkotások mélyszerkezetébe, mint Hankiss Elemér. Kifogyhatatlan volt a szempontokból, melyek segítségével apróra szedte szét a műalkotást, hogy azután a tanulmány végén egyberakja, kiteljesítve a mű jelentését. Az elemzés tárgyai ugyan változtak, de a módszer, melyet kialakított ugyanaz maradt. A művekbe hatolva hozott létre egy külön világot, melynek elemeit metsző szellemességgel katalogizálta és a hatás „gépezeteként” modellálta (Hankiss, 1969). Ebben nagy segítségére lehetett, hogy Matolcsy György, a rajzfilmek gyártására specializálódott Pannónia Filmstúdió innovatív igazgatója dramaturgiai tanácsadóként alkalmazta, így Hankiss az általa azonosított „hatásgépezeteket” a sikert sikerre halmozó rajzfilmekben tesztelhette.

A korabeli terminológia a módszert „strukturizmusként” azonosította, de akik nemcsak Hankiss bűvészeire figyeltek, rájöhetnek, hogy többről van szó. Hankiss ugyanis teremtette a struktúrákat, melyeket belelátatott a művekbe. Évtizedekkel előtte járt korának. A humor, a katarzis, a giccs struktúráit azonosítva voltaképpen szoftvereket alkotott, melyek alapján a mai informatikai lehetőségek birtokában nem lenne lehetetlen műalkotásokat létrehozni.

A Vörös Hadsereg 1968-ban leverte Prágában az „emberarcú” szocialista kísérletet. Ha nem is azonnal, a „jól alkalmazott kegyetlenség” politikája Magyarországon megtorpant. A gazdasági reform elakadt, az ideológiai szigor újraéledt. A strukturizmust, Hankiss Elemért név szerint is megemlítve, 1972-ben elítélte a párt Kulturpolitikai Munkaközössége. A munkaközösség állásfoglalása szerint a strukturizták „a marxizmussal össze nem egyeztethető módon »világnézetként« alkalmazták a mechanikusan átvett formalista-modernista szemléletet. Reális értékelésben el nem fogadható módon emelnek részleteket totalitássá, ezáltal elmoszák vagy nihilizálják a valóságos művészeti értékhatárokat. (Például a Formateremtő elvek a költészetben [!] és A novellaelemzés új módszerei című kiadványok néhány tanulmánya, egyes írásaiban Hankiss Elemér, Bojtár Endre stb.)” (Bezeczky, 2006).

Az állásfoglalás azonban nem járt a várt következményekkel. A rosszul alkalmazott kegyetlenség politikája nem tért vissza. Senkit nem bocsátottak el állásából, nem kényszerítettek emigrációba. (Az engedetlen szociológusok és a filozófusok rosszabbul jártak.) Hankiss Elemér folytathatta munkáját, melynek során az általa kifejlesztett módszer egyre távolabb sodorta tárgyától, az irodalomtól.

Rónay György és Vargha Kálmán szerkesztésében 1973-ban jelent meg egy kötet, melyben a szerkesztők a világirodalomban közmegegyezészerűen a legszébbek között nyilvántartott verseket gyűjtötték össze, s minden egyes vers esetében megkértek egy irodalomtudóst, hogy magyarázza el az olvasóknak, hogy az adott vers „miért szép?”. A kötetben Hankiss T. S. Eliot *Marina* című versét elemzi. A bravúros elemzés azt mutatja, hogy az elemző olyan problémákat lát bele a versbe, melyek igazi helye a versen túli világ, a társadalom, ahol a költők, a versek és az olvasók vannak. A versvilágból kilépve Hankiss a költő, a vers és az olvasó közötti kapcsolatot rekonstruálja, melynek lényege, mint írja, „a rejtélyesség, a rejtvénytyszerűség. Illetve az a különös lüktetés, hullámlás, ahogy valami kibontakozik a semmiből, egyre inkább megvilágosodik, de közben újra és újra visszasüllyed az ismeretlenbe, a bizonytalanba, a megfoghatatlanba. A kibontakozás és elenyésztés e különös lüktetése, dinamizmusa a vers minden szintjén s jóformán minden mozzanatában megfigyelhető. Így bontakozik ki, és homályosodik el, és bontakozik ki újult erővel a költőben az újjászületés élménye, így az olvasóban a vers sokszorosán elrejtett értelme, s így a vers nyelvi mozzanatainak: szavainak, mondatainak jelentése.” (Hankiss, 1973, 188–201.)

A SZOCIOLÓGUS

Az irodalomtól való eltávolodást, a társadalomhoz való közelítést az 1977-ben megjelent tanulmánykötet jelezte (Hankiss, 1977). A kötetben közölt tanulmányok zöme ugyan az irodalommal foglalkozik, de az irodalmi tárgyú tanulmányok mellett egy-két tanulmányban már felbukkan az új rejtély, az érték, melynek megfejtéséhez nem az irodalom, hanem az élet adja a kulcsot.

A magyar társadalomtudomány a korban csúcson volt. Ereje abban állt, hogy a hivatalos társadalomfelfogással szemben alternatív értelmezési teret tudott adni, amelyben a hazai emberi ügyek iránt érdeklődők el tudták magukat helyezni. Hankiss érdeklődési irányának váltását jelezte, hogy 1975-ben az Irodalomtudományi Intézetből átment a Szociológiai Kutatóintézetbe, ahol Manchin Róbert és Füstös László társaságában empirikus társadalomkutatásba kezdett. A kutatás célja a magyar társadalomban elfogadott értékek vizsgálata volt. Az értékek felderítését célzó kérdőívben a Milton Rokeach által összeállított cél- és eszközértékek listáját használták fel. Mivel ugyanezt a listát használták a kutatók az USA-ban is, mód nyílott az összehasonlításra.

Hankiss szociológusként is hű maradt önmagához (Csepeli, 2017). Látszólag elfogadta a szociológiai kutatás szabályait, nemzetközi sztenderdek megfelelően operacionalizált, ügyelt a reprezentatív adatfelvétel szabályaira, de valójában hagyta, hogy beinduljon a „Hankiss-gépezet”, amely a rejtvénytyszerűen felfogott jelenségeket kibontakoztatja a semmiből, megvilágítja azokat, majd hagyja, hogy visszasüllyedjenek az ismeretlenbe, a bizonytalanba.

Telitalálat volt az értékek választása, melyek jellegüknél fogva eleve alkalmasak voltak a Hankiss-módszer gyakorlására. Az értékek rejtőzködnek, közvetlenül nem hozzáférhetőek, létükre igazán akkor döbbenünk rá, ha eltűnnek. A Semmi borzongató érzését egyedül az értékek képesek eloszlatni. Az értékek a zárt fizikai-fiziológiai létből merítik erejüket, mely az embert a számára megnyíló metafizikai világban értelmes cselekvésre hajtja. A jelentés jelentése Hankisst már strukturalista korszakában foglalkoztatta. Jól látta, hogy a jelentésképzés problémája csak akkor oldható meg, ha van fölérendelt másik struktúra, mely a jelentés jelentését szabja meg. Ennek a struktúrának a szíve lett az érték, mely az ember számára lehetővé teszi a múltó fizikai létből való kilépést, beléptetve őt a kultúra által formált halhatatlan történelmi-társas létbe.

Az értékek filozófiai-antropológiai irányú kutatásának azonban még nem jött el az ideje. Az empirikus adatok megértették Hankiss-sal, hogy a kor magyar társadalma értékhiányos. Szociológusként arra vállalkozott, hogy válaszokat adjon az értékek hiánya által gyötört magyar társadalom tagjainak.

Az értékutatás hazai mezőnye telített volt. Az értékeket a 70-es és 80-as években a magyar szociológia és szociálpszichológiai nem egy kiváló művelője kutatta. Varga Károly, Losonczy Ágnes, Váriné Szilágyi Ibolya, Vitányi Iván, Szabó

Ildikó művei mai szemmel olvasva is hű képet adnak a magyar társadalomban kimutatható értékekről. Hankiss műveit az tünteti ki mind a mai napig, hogy ő nem abból indult ki, hogy milyen értékek vannak a magyar társadalomban, hanem abból, hogy milyen értékek hiányoznak.

Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja és Pszichológiai Intézete, valamint a Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1985. szeptember 2–4. között Budapesten *Érték, értékkonfliktus, társadalmi változás* címmel konferenciát rendezett, melyen a magyar értékutatás színe-virága részt vett. A kötet egyik szerkesztője, Hoppál Mihály szerint Hankiss dolgozata „abból indul ki, hogy a kultúra és a társadalmi lét legkülönbözőbb szférái egyetlen összefüggő egész részei, amelyek összefüggnek egymással. Vagyis a rosszul működő gyárak, illetve a gazdaság és a rosszul működő társadalom, illetve emberi kapcsolatok mind ugyanakkor a jelenségnek a más-más oldalai. A rendszer egyik részének »rendetlensége« – vagy ahogy ő mondja – »pongyolasága«, kihat más területekre is. Sorra veszi az okokat, a történelmi mentségeket, amelyeket a köztudat általában fel szokott sorakoztatni (történelmi tragédiák sora, a függetlenség és az autonómia hiánya, a paradigmák torlódása többek között. Hankiss már évek óta a rejtett mechanizmusok (lásd »második gazdaság«) működését vizsgálja a mai magyar társadalomban. Nem áll meg a tények megállapításánál, az okokat is felkutatja (például az okatlan pusztítás a régi rend eltörlése nevében, a régi közösségek szétrombolása, a jól működő értékrendek denunciálása és a hiánygazdaság értékromboló hatása).” (Hoppál, 1987, 9.)

Az 1986-ban tartott előadás a „Hankiss-gépezetet” teljes fegyverzetében mutatja meg. Az előadó a magyar társadalom értékhiányait tűzijátékyszerű felsorolásban tizennyolc dimenzió mentén adja meg, mindegyik esetben nem egyszerűen reagálva, hanem teremtve az adott dimenziót (Hankiss, 1987). Ezáltal jön létre a különös lüktetés a kibontakozás és elenyésztés között, melyre T. S. Elliot *Marina* című versének elemzése kapcsán láttuk a példát.

Az egyes dimenziók címei felrúgták a kor szociológiájában megszokott szcientista, köznapi ésszel felfoghatatlan, csak a beavatottak számára érthető szakkifejezések alkalmazásának kötelmét. A címek párbeszédre szólították fel az olvasót, azt éreztetve vele, hogy egyenrangú társa a kutatónak, aki vezet, megmutat, kérdez, de semmiképpen sem oktat, nem tudja a „tutit”. A tizennyolc dimenzió címe mindössze három esetben állítás.

Kiindulásként a történelem jelenik meg, melynek címe: „A török áfium, avagy: mindennek a történelem az oka”. Az egyes dimenziók címében csak néhány esetben jelenik meg pusztán állítás. „Átmeneti ország”, „Paradigmák torlódása, avagy: azt sem tudjuk már, hol áll a fejünk”, „Add tovább, számár...”, avagy: az egyetemes felelőtlenség paradicsoma”.

A címadó állításokat a legtöbb esetben kérdések követik, melyek megválaszolására a szerző mintegy felszólítja az olvasót, a hallgatót. „Autonómia hiánya, avagy: valóban összefügg-e a Szabadság és a Rend?”, „A késlekedő polgárság,

avagy: nem polgári huncutság az egész?”, „Félbemaradt társadalom: avagy: mindig kell még loholnunk a szekér után?”, „Kudarcra ítélt ország, avagy mit (sem) ér az ember, ha magyar?”, „Új rend és új rendtelenség, avagy: robbantsuk fel a Nemzeti Színházat?”, „Életformák pusztulása, avagy: hogyan kerül fel a disznó a loggiára?”, „A szegénység, avagy: még az ág is minket húz?”, „A hiány patológizáló hatása, avagy mindegy, hogy milyen, csak legyen?”, „A rajtunk kívül álló okok országa, avagy Miért nekem mondja? Tehetek én róla?”, „Az elvárások hiánya, avagy: jó ezeknek így is?”, „Négy-ötffős országok, avagy, hol szemetel a takaros háziasszony?”, „Senkiföldje, avagy: mit nekem ti zordon Kárpátok?”, „Egy mindenkiért? Mindenki egyért? Avagy: Miért szőjem a selymet elvtárs?”, „Fiat ordo et pereat mundus? Avagy: csináljunk tűzzel-vassal rendet?”.

Az előadás szövege megjelent a *Valóság* című folyóiratban, mely a kor értelmiségi közönsége számára kötelező olvasmányokat rendre megjelentette. Az előadás összefoglalta a szerző 70-es évek végén, 80-as évek elején született művekben kifejtett gondolatait, folytatva a Hankiss nagy korszakában született művek sorát, melyek a kor magyar társadalmának cselekvői számára elrejtett jelenségeket az el nem rejtettségbe emelték (Hankiss, 1983). Ebben az időszakban kezdődött Hankiss páratlan médiakarrierje. Műsorainak nézői, hallgatói, interjúinak olvasói az igazság megtörténését tapasztalhatták meg.

A POLITOLÓGUS-POLITIKUS

A rendszerváltozást Hankiss politológusként érte meg. Az államszocialista rendszer szorításából való kilábalás lehetőségeit tárgyaló könyve 1989-ben került a boltokba. A megjelenés pillanatában még „nagyfeszültségű” könyvet Pozsgay Imre és Ágh Attila lektorálása tette a halódó rendszer számára elfogadhatóvá. A szerző a tőle megszokott invenciózussággal a könyvben valósággal ontja a különbözőnálló változás lehetséges forgatókönyveit, melyek alapján inkább Magyarország, mintsem a Szűcs Jenő által közép-kelet-európainak nevezett európai fejlődési régió jövőjét próbálja elképzelhetővé tenni.

A könyvet megjelenése pillanatában heves támadás érte az akkor éppen induló baloldali-liberális szemléletű *Budapesti Könyvszemlében* (Vági, 1989). A bíráló nemcsak a szakmai kompetenciát, hanem a politikai tisztességet is elvitatta Hankisstól. A velejéig politikai indíttatású bírálat mutatta, hogy a rendszerváltozás révén újraszerveződött politikai térben Hankiss Elemérnek nem lesz helye.

A demokratikus, független, konzervatív-liberális magyar politikai elitet az 1944-es és az 1948-as két totalitárius fordulat megsemmisítette. A német megszállással és a németek által támogatott szélsőséges jobboldali politikával szembe forduló értelmiségiek és politikusok sorsa az üldözés, a letartóztatás és a deportálás volt. Az 1948-ban berendezkedett államszocialista rendszer nem tűrte a

szellemi függetlenséget, demokratikus politikai elkötelezettséget, a Nyugat értékeihez való ragaszkodást. A totalitarianizmus 1944-ben elhintett magvai 1948 után kikeltek, és szárba szöktek. A 80-as években, értékszociológiai műveiben éppen Hankiss Elemér mutatott rá, hogy a totalitarianizmus iránti hajlandóság nem a semmiből jött. A magyar társadalom az 1944-es fordulat előtt nem volt makulátlan demokrácia. A tekintélyelvűség, az infantilizmus, a paternalizmus széles tömegeket tett sükké és vakká az egymástól elválaszthatatlan demokrácia és kapitalizmus értékeivel szemben.

Az 1989-ben mindenki meglepetésére villámcsapásszerűen bekövetkezett rendszerváltozás tragédiája az volt, hogy nem volt független elit, mely képes lett volna a rendszerváltozás ígéretét valóra váltani. 1948 és 1989 között nem voltak meg a feltételek ahhoz, hogy az 1944–48 között megsemmisített demokratikus elit újraszervezze magát. Voltak persze, akik függetlenek maradtak, de hálózatosodás, szellemi infrastruktúra hiányában szavaik nem értek el a néphez.

A rendszerváltozás által teremtett politikai űrben egy pillanat alatt megszerveződtek a szekértáborok, melyek identitását nem saját értékeik, hanem a múltban egymásnak okozott sérelmeik adták. Sérelmek, mint arról éppen Hankiss beszélt korábban, bőven voltak mindkét oldalon. A jobboldal felhánytorgatta az 1948 után létrejött szocialista rendszerben elszenvedett megpróbáltatásokat, melyek tényleges szenvedéseket és igazságtalanságokat jelentettek. A baloldal felhánytorgatta az 1944-ben és azelőtt történeteket, melyek százezreket vittek az értelmetlen halálba. A megosztottság lehetetlenné tette az egymásnak okozott traumák kibeszélését, megvitatását.

Az 1945 óta megtartott első szabad választás 1990-ben a jobboldal győzelmét hozta. Az első szabadon választott magyar kormány miniszterelnöke Antall József lett, akinek apja, id. Antall József a Kállay-kormány időszakában éppúgy magas beosztást töltött be, mint Hankiss János. Talán ez is közrejátszott, hogy Antall József 1990-ben Hankiss Elemért kérte föl a Magyar Televízió elnöki posztjának betöltésére, aki ezt a felkérést el is fogadta.

A politológus belépett a politikába. Ezt a forgatókönyvet a kelet-európai alternatívákat tárgyaló mű szerzője sem látta előre. Hankiss a támadások pergőtüzébe került, mind jobbról, mind balról. Már 1990 őszére kiderült, hogy a szélsőségesen polarizált politikai térben lehetetlen a független, demokratikus, egyedül a közjóra figyelő magatartás, melynek hagyományát a családi otthonból hozta magával. Az 1990 őszi kirobbant taxisblokád zűrzavarában a tévéelnök gyanútlanul besétált a csapdába, s elveszítette mindkét oldal bizalmát. 1993. január 6-án benyújtotta lemondását. A lemondást megelőzően azonban máig feledhetetlen leckét adott a magyar társadalomnak a demokráciáról. A Parlament Kulturális Bizottsága 1992 nyarán hat és fél órán át hallgatta meg Hankiss Elemért, aki a legkülönbözőbb rosszindulatú vádak pergőtüzét állva válaszolt. A meghallgatás alapján televízióműsor készült, melynek főhőse az igazságtalanul megvádolt, igazát védő elnök.

A REFORMER

A tévéelnökség meghiúsulása nem vette el Hankiss Elemér kedvét a társadalmi ügyekkel való foglalkozástól. Új reformkort hirdetett, melynek központi témái sorába a politikai hovatarozástól függetlenül a helyi gazdasági és közösségi fejlődés, az innováció, a kutatás, az oktatás, a konfliktusmegoldás ügyeit állította. Hankiss Elemér helyesen ismerte föl, hogy a 21. században Magyarország előtt álló politikai gazdasági és társadalmi kihívásokra nem lehet a 20. században bevált módon reagálni.

E felismerés jegyében a 90-es évek kezdetétől fogva Miszlivetz Ferencsel együttműködve tevékeny részt vállalt a Kőszegen létrejött oktatási és kutatási műhely létrehozásában és továbbfejlesztésében, amely a magyar akadémiai életben teljesen újszerű intézményi kereteket biztosít a természet- és társadalomtudományok kutatóinak együttműködése, az alap- és alkalmazott kutatások integrálása, a legjobb helyi és közép-európai város- és közösségfejlesztő gyakorlatok kibontakoztatása számára.

A kormány rendeletével 2015-ben Kőszegen létrejött Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete alapgondolata már megjelent az 1990-ben létrehozott Európa Kutató Alapítványban, mely a szombathelyi Berzsényi Dániel Főiskola Szociológia és Politikatudomány Tanszéke, valamint az MTA Szociológiai Kutatóintézete közös kezdeményezése volt. Kőszegen 1994-ben megnyílt az Európa Ház, 2005-től ebben a városban kerül megrendezésre a Nyári Egyetem, melynek előadói között rendszeresen ott szerepelt Hankiss Elemér is.

Az 1989/90-es rendszerváltó évtől távolodva egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar társadalom nem képes megszabadulni a múlt társadalomlélektani örökségétől, melynek egyik legnagyobb hatású leírója és éles szemű elemzője éppen Hankiss Elemér volt. Ha valaki, akkor ő tudta, hogy a negatívizmus, a bizalomhiány, a nemzeti öncélúság, az üres individualizmus hagyománya lidércnyomásként nehezedik a jelenben élők érzéseire és gondolataira. Az információs társadalom adta kommunikációs lehetőségekre alapozva társadalmi mozgalmakat hirdetett, melyektől azt remélte, hogy új horizontokat nyitva alulról felfelé elindítják a társadalmi látásviszonyok tisztulását. Meghirdette az interneten a „Találjuk ki Magyarországot!”, majd a „Találjuk ki Közép-Európát!” és az „Új Reformkor” mozgalmakat. Meggyőződése volt, s ki is mondta, hogy csak úgy történhet változás, ha közösen gondolkodunk. Az internet természetes fóruma lehet a közös gondolkodásnak, a közös cselekvés előkészítésének. Ha mindenki tesz egy lépést önmaga, családja, települése érdekében, azzal az országgal, a vidék felemelkedését is szolgálja. Sok-sok egy lépésből végül tízmillió lépés lehet.

Az ezredfordulón a következő, rá igen jellemző kérdéseket tette föl, melyek megválaszolása ma éppúgy aktuális, mint volt megfogalmazásuk idején:

- „Van-e lehetőség »Új Kiegyezésre« Közép-Európa kettéhasadt társadalmában?”
 „Hogyan lehetne egy igazságosabb társadalmi rendet felépíteni?”
 „Magyarország arculata: mi lehetne az ország emblémája, »védjegye«, »brand«-je, mik azok az adottságok, kezdeményezések, teljesítmények, amelyek értékessé és versenyképessé tehetnék az országot a világban?”
 „Hogyan viselkedik, él, gondolkodik egy ideális »európai polgár«?”
 „Miért rosszkedvűek a közép-európai társadalmak?”
 „Könnyebb vagy nehezebb ma tisztességes emberként élni, mint volt ez mondjuk 25, 50 vagy 100 évvel ezelőtt? Miért igen, miért nem?”
 „Ha élne, mit tenne ma Széchenyi István, Kossuth Lajos vagy Deák Ferenc? (Illetve mit tennének a többi országok hajdani nagy államférfijai, ha ma élnének?)”

A weboldalak folyamatosan tájékoztatták a résztvevőket az új gondolatokról, figyelemre méltó kezdeményezésekről és megoldásokról, amelyek segíthették a felhasználókat abban, hogy „kitalálják” önmagukat, magatartásnormáikat, életstratégiájukat, emberi kapcsolataikat, közösségeiket, falvaikat, városaikat, országukat. Állandó eszmecserét, információáramlást tettek lehetővé a közösség tagjai között, vitákat kezdeményeztek olyan témákról, amelyek elősegíthették az egyének, a családok, a helyi közösségek előbbre jutását.

Az Országstratégiák rovat írásai azt kutatták, hogy miként válhatna minden közép-európai nemzet a maga módján, a „kiválóság szigetévé”. Számos írás tárgyalta a fenntartható fejlődést szolgáló siker feltételeit.

A közép-európai régió sok országára, köztük Magyarország társadalmára jellemző, hogy két vagy három részre szakadt, éles ellentétek állítják szembe az embereket egymással, és a táborok szinte beszélni sem hajlandóak egymással. Ez az áldatlan helyzet lehetetlenné teszi az együttműködést, rontja az adott országok lehetőségeit, gátolja fejlődésüket. Az Új kiegyezés rovat írásai arra a kérdésre keresték a választ, hogy miként lehetne megteremteni a társadalmi békét.

Tervezték, hogy elkészítik Magyarország tehetségterképét. Ezen a térképen azok a tehetséges és elkötelezett emberek lennének megtalálhatóak, akik valami fontosat tettek, alkottak a saját körükben. Polgármesterek, társadalmi menedzserek, kreatív elmék, feltalálók, kiváló tanárok, közösségszervezők, moderátorok, vállalkozók, iparosok, akik valamennyien motorjai lehetnek a változásoknak. Így láthatóvá vált volna a tehetségek hálózata, akik egymásról tudva, egymást segítve egy országos *crowdsourcing* problémamegoldás részeseivé válhattak volna.

Az interneten elérhető „Találjuk ki Magyarországot”, „Találjuk ki Közép-Európát”, „Az Új Reformkor” kezdeményezések ereje azonban megtört, mivel az ezredfordulón az internetelérés Magyarországon még messze nem volt elegendő ahhoz, hogy a weblapok mozgósító erejében bízva mozgalmat lehessen fenntartani.

Hankiss diagnózisainak ereje mindmáig nem szűnt meg, mivel nem szűntek meg a hiányok, melyekre Hankiss reflektált. A párbeszéd Hankiss és a magyar

társadalom között a múlt század 70-es éveinek végén, Hankiss szociológusi fordulatát követően kezdődött, a rendszerváltást követő évtizedekben folytatódott. A párbeszéd fenntartása a községi Felsőfokú Tanulmányok Intézete keretében létrehozott Hankiss Központ feladata lesz.

PUBLIC INTELLECTUAL

A televízióelnökséggel lezárult Hankiss rövidre szabott politikai karrierje. Viszszatért az írás, az oktatás világába, melyet kiegészített a népművelés. Egyre számosabbak lettek szereplései, melyekben állást foglalt a nyugati civilizáció sorskérdéseiben, kinyitotta a teret a végtelenbe Istent keresve és kérdezve. Könyvei egyre átfogóbb témákat tárgyaltak. A szűken vett filozófusi céh ezeket a könyveket nem fogadta el (Sümegei, 2015), de a könyveket olvasó, az interjúkat néző és hallgató közönség szemében Hankiss Elemér gondolatai egyre inkább mércévé, vonatkoztatási keretté lettek. A szakkritika nem vette vagy nem akarta észrevenni, hogy Hankiss az ezredforduló táján annak a szellemi köztársaságnak lett polgára, ahova előtte Szalay László, Eötvös József, Bibó István, Karácsony Sándor nyertek bebocsáttatást.

Hankiss irodalomtudósként lépett be a magyar szellemi életbe, s pályáját *public intellectual*ként fejezte be. Sok életet élt. Az életmű vége felől visszanézve látható, hogy a sok élet végső soron egyetlen irányba tartott. Utolsó, korábbi műveinek lényegi megállapításait megismétlő, summázó műve jellegzetesen *A befejezetlen ember* címet kapta. A cím látszólag kijelentés, de valójában felszólítás.

IRODALOM

- Bandy, A. (2014): *A Csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Bezczky G. (2006): *A strukturalizmus Magyarországon. 2000.* 4, 64–76. <http://ketezer.hu/2006/04/a-strukturalizmus-magyarorszagon/>
- Csepeli Gy. (2016): *Az identitáskereső identitása*. socio.hu/uploads/files/2016_1/csepeli_pataki.pdf
- Csepeli Gy. (2017): Hankiss Elemér és a magyar szociológia. In: Takács M. J. (szerk.): *Hankiss-emlékkönyv*. Budapest: Helikon Kiadó
- Csepeli Gy. – Méhes G. – Fournier, M. (2015): *Egy élet pályája: Életútinterjú Szabó Dénes kriminológussal*. Budapest: NKE Szolgáltató Nonprofit Kft.
- Hankiss E. (1969): *A népdaltól az abszurd drámáig: Tanulmányok*. Budapest: Magvető Kiadó
- Hankiss E. (1973): T. S. Eliot: Marina. In: Rónay Gy. – Vargha K. (szerk.): „Miért szép?” *A világ-irodalom modern verseiből*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Hankiss E. (1977): *Érték és társadalom: Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Budapest: Magvető Kiadó
- Hankiss E. (1983): *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó

- Hankiss E. (1987): A társadalmi értékek válságáról. In: Hoppál M. – Szecskő T. (szerk.): *Értékek és változások*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Hankiss E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK
- Hankiss E. (2014): *A befejezetlen ember*. Budapest: Helikon Kiadó
- Hankiss E. – Berczeli A. K. (1961): *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája: XVIII–XIX. század*. Budapest: OSZK
- Hoppál M. (1987): Előszó. In: Hoppál M. – Szecskő T. (szerk.): *Értékek és változások*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Hoppál M. – Szecskő T. (1987): *Értékek és változások*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Kornai J. (1980): *A hiány*. Budapest: KJK
- Losonczy Á. (1977): *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Machiavelli, N. (1978): A fejedelem. (ford. Lutter É.) In: Machiavelli, N.: *Niccolò Machiavelli művei* I. köt. Budapest: Európa Kiadó
- Mannheim K. (2000): A nemzedékek problémája. In: Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó
- MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösség (1972): Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése. Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 27, 10, 26–39.
- Pataki F. (2005): *A Nékosz legenda*. Osiris Kiadó
- Sümeği I. (2015): „Saját kényemre, szabadon”. Hankiss Elemér filozófiai munkáiról. *BUKSZ*, 3–4., 131–140.
- Szabó I. (1992): *Az ember államosítása: Politikai szocializáció Magyarországon*. Budapest: Te-kintet Kiadó
- Szűcs J. (1983): *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető Kiadó
- Vági G. (1989): Híres mesterségem címere P. Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák. *BUKSZ*, 1, 1, 63–66.
- Varga K. (1968): *Magyar egyetemisták életfelfogása*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Váriné Szilágyi I. (1987): *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Vitányi I. (1986): *Az „Európa-paradigma”. Európai kultúra, világkultúra*. Budapest: Magvető Kiadó

TUDOMÁNY ÉS GONDOLKODÁS – HANKISS ELEMÉR UTOLSÓ MŰVEIRŐL

SCIENCE AND THINKING: ON THE LAST WORKS OF ELEMÉR HANKISS

Sümege István

filozófus, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
istvan.sumege@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A címben szereplő kifejezéseket, a tudományt és a gondolkodást Martin Heidegger állította szembe egymással egy második világháború után tartott előadás-sorozatában, majd tanítványa, Hannah Arendt gondolta tovább a dichotómiát, megalkotva és elmélyítve a gondolatlanság (thoughtlessness) fogalmát. Írásomban e fogalmak mentén teszek kísérletet Hankiss Elemér utolsó korszakának értelmezésére: úgy tekintem a műveit, mint egy út állomásait, melyek a tudomány felől haladnak a gondolkodás felé.

ABSTRACT

Science and thinking are contrasted with each other by Martin Heidegger in a series of lectures held after World War II, then one of his disciples, Hannah Arendt took this dichotomy further, thus introducing and deepening the notion of thoughtlessness. I attempt to interpret the last period of Elemér Hankiss by touching upon these notions. I consider the works of Hankiss as stations on a journey from science toward thinking.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, tudós, esszéista, szimbólumok, civilizációelmélet, világmindenség

Keywords: Hankiss, Kőszeg, scientist, essayist, symbols, theory of civilisation, universe

Tanulságos lenne végigelemezni Hankiss Elemér viszonyulását a „tudomány” eszméjéhez és többé-kevésbé általánosan elfogadott normáihoz. Egy ilyen elemzés bizonyára azzal kezdődne, hogy rámutatna: Hankiss, generációja számos más közép-európai kiválóságához hasonlóan, az agitprop marxizmus uralma alóli emancipációkövetelésével és a tudományosság európai kritériumainak újbóli meghonosításán munkálkodva indult el a pályáján. Aztán ehhez még hozzáfűzhetnénk, hogy az az irodalomtudományi strukturalizmus, melynek egyik magyarországi képviselője éppen ő volt, különösképpen fontosnak tartotta a tudományosságot,

és azzal a meggyőződéssel munkálkodott, hogy az egyetemes Scientia talán legpuhább területét, a műalkotások elemzését is egzakttá fogja tenni.

Aztán folytathatnánk azoknak a szociológiai kutatásoknak a bemutatásával és elemzésével, amelyek Hankiss Elemér irányításával vagy aktív részvételével zajlottak, és összekapcsolódtak a kortárs amerikai és nyugat-európai projektekkel.

Ez előtt a háttér előtt különösen éles kontraszttal jelenne meg hősünk életművének utolsó, leginkább talán filozófiaként címkézhető periódusa – a jelen írás tárgya –, mely mintha egyre inkább távolodna a tudomány eszméjétől.

Másfelől azonban felhívhatjuk a figyelmet arra is, hogy Hankiss már szociológusként is eretnek volt; e korszakának legsikeresebb munkái sokkal inkább tekinthetők esszéknek, mint tudományos értekezéseknek. Ő maga így vall erről Lengyel Lászlónak: „Ami pedig a sikerességét illeti, az korántsem volt olyan egyértelmű, mint ahogy monddod. [...] Mert Magyarországon egy komoly tudós-
nak, illetve annak, aki azt szeretné, hogy a szakma komoly tudós-
nak tekintse, nem nagyon illik ilyen viszonylag könnyen olvasható, és a világ jelenségein egyszerűen csak elgondolkozó, elmélkedő, a világra rácsodálkozó, a világgal hadakozó esszét írni. [...] Egyrészt – a szakmán belül – a néma csend volt a visszhang. Voltak, akik fintorogtak. Volt, aki becsülettel a szemembe mondta, hogy az, amit csinálok, nem tudomány, hagyjam abba” (Hankiss, 2002).

Innen és a rövidesen bemutatásra kerülő filozófiai korszaka felől tekintve vizsgálva az irodalomtudományi periódusára pedig már inkább az látszik fontosnak, hogy az ifjú Hankiss egy olyan diskurzustípus – az irodalom – elemzését választotta hivatásául, amely másról és máshogyan gondolkodik, mint a tudomány; és nem annyira az életmű utolsó szakaszának diszkontinuitása kerül reflektorfénybe, mint inkább a kontinuitás: az tény, hogy Hankiss tudományhoz való viszonya mindvégig ambivalens maradt.

Ez a rövidke írás csupán két észrevétel vázlatos kibontására vállalkozik. Először szeretnék részleges – és hangsúlyozottan csupán részleges – magyarázatot adni arra, hogy miért távolodik Hankiss az utolsó korszakában egyre gyorsuló tempóban és egyre messzebbre a tudomány eszményétől. Továbbá szeretném röviden demonstrálni azt a tépelődésekkel, kétségekkel terhes folyamatot, melynek során ez a távolodás lezajlott.

Már akkor is sok minden körvonalazódik az első kérdésre adható lehetséges válaszból, ha pusztán a filozófiai korszak munkáinak problémafelvetéseit vesszük szemügyre.

A *Félelmek és szimbólumok* „Egy civilizációelmélet vázlata” – amint ezt a belső borítón található alcím precízen leszögezi. Tekintsünk úgy a világra, mint amely az ember számára idegen, szükségleteivel inkompatibilis, vele ellenséges, majd próbáljuk úgy megragadni a civilizációt és főképpen az ember alkotta szimbólumokat, mint kísérleteket arra, hogy ebben az idegen világban valamilyen otthonra, biztonságra tegyünk szert – javasolja a szerző (Hankiss, 2006, 180.).

A könyv első ötven oldala az „idegen világ” hipotézisét fejti ki, majd – két szakirodalmat áttekintő fejezetet követően: az első az emberi félelemmel kapcsolatos, a második pedig a szimbólumok mibenlétét tárgyaló irodalomra vet egy pillantást – példák sokasága segítségével teszi a szerző plauzibilisebbé teóriáját. Szó esik a különféle vallások világképéről, a „rosszal” kapcsolatos filozófiai és teológiai spekulációkról, a jelenkor mindennapi életének szimbólumairól – például a parfümökről és azok reklámjairól vagy a bevásárlóközpontok szimbolikájáról –, a játék jelentőségéről, az esztétikumról és sok minden egyébéről is.

Mindezek azonban csupán olyan példák, amelyek azt hivatottak megmutatni, hogy a hipotézis az élet legkülönbözőbb területeinek értelmezése során is hatáson alkalmazható, meggyőző magyarázatok adhatók a segítségével – hangsúlyozza a szerző, s ezzel egyszersmind elejét veszi az eklekticitás vádjának is. Valóban a legkülönbözőbb területekről esik szó, de minden egyetlen célnak van alárendelve: a kiinduló hipotézis megerősítésének – állítja.

Az ezerarcú én legalább három irányba halad tovább. Egyrészt folytatja *Az emberi kaland* (új kiadásban *Félelmek és szimbólumok*) elemzéseit, és részletesebben bemutatja az Én küzdelmét a társadalmi, a lelki és a metafizikai dzsungellel. (Az embert négy dzsungel veszi körül – írja az első kötetben a szerző –, az említett három és a fizikai.) Másrészt alaposabban szemügyre veszi a jelenkori nyugati civilizációt. (Ez a kérdés a korábbi munkában csak az idegen világgal való viaskodás demonstrációjának alárendelve jelent meg, a *Proletár reneszánsz* első részének tanulmányai viszont kifejezetten erre koncentrálnak.) Harmadsorban pedig kísérletet tesz a hétköznapi élet rutinjai mögött meghúzódó mélyebb értelem feltérképezésére. „...az ember két szinten létezik; egyszerre két színdarabban játszik főszerepet. Mindennapi élete praktikus, »triviális« felszínén végzi mindennapi teendőit [...] Ám, van az életnek egy többé-kevésbé rejtett mélyrétege is, [...] élete minden percében és órájában küszködik az emberi lét végső kérdéseivel” (Hankiss, 2005, 21.). Ebben a könyvben e mélyréteg elemzése még összefonódik az előző két kérdéssel (hiszen éppen ezek a végső kérdések alkotják az úgynevezett metafizikai dzsungelt, és civilizációnk hermeneutikája is a felszín mögött meghúzódó, rejtett értelem feltárása által ér célba), a trilógia harmadik darabjában azonban egyértelművé válik, hogy az idézett megkülönböztetéssel egy teljesen új utat nyitott meg a szerző.

S ezzel meg is érkeztünk az *Ikarosz bukásához*. Ez a munka is a „triviális” és az „egzisztenciális” (itt „élet”-ről és „lét”-ről beszél az író) megkülönböztetésével kezdődik, de az „egzisztenciális” most már nem valami olyan értelem, amely az emberiség, illetve az individuum tudatos vagy – gyakrabban inkább – öntudatlan, értelemadó küzdelme által létrehozott, hanem valami eleve adott, valami transzcendens. Gottfried Kellert idézve: „valami víz alatti ragyogás”; József Attilával szólva: az igaz, ami több mint a valódi; Rainer Maria Rilkéhez fordulva: a valóság, amit legtöbbször nem látunk a tényektől. Itt már nem az

ember épít fel valamit, ami több mint a néma, ellenséges idegen világ, hanem ez az eleve adott készlet az embert arra – én is hadd hívjam segítségül József Attilát –, hogy ne csupán egyen, igyon, öleljen, aludjon, hanem az élet értelmén, jón, rosszon, halálon, időn, szépségen, röviden: az egzisztenciális kérdéseken is tételődjön.

E kérdések kitüntetett helye a művészet, állítja – joggal – Hankiss, s ez a tény lehetőséget nyújt neki arra, hogy gondolatmenetét művészeti és elsősorban irodalmi elemzéseken keresztül vigye tovább, s ily módon visszakanyarodjon ifjúkori szakmájához, az irodalomtudományhoz.

A *Nincsből a Van felé* egyenes következménye a trilógia harmadik kötetében lejátszódott fordulatnak. Mi az élet értelme? – kérdezi a szerző, majd megkísérli számba venni mindazokat a válaszokat, melyek a gondolkodás legkülönbözőbb területein – a vallásokban, a tudományban, a civilizációkban, a hétköznapi tevékenységeinkben stb. – megformálódtak.

Hankiss utolsó könyve *A befejezetlen ember*, voltaképpen nem is új munka, hanem szemelvénygyűjtemény a szerző korábbi írásaiból. Sorra veszi benne életműve legfontosabb kulcsszavait és témáit, majd csokorba rendezve átnyújt egy-egy válogatást az olvasónak az általa – fölteszem – legfontosabbnak tartott, kapcsolódó gondolatmeneteiből. Ítélnetünk úgy is, hogy ez a könyv, mivel nem nagyon találunk benne semmi újat, nem is fontos. Ám, ha – látni fogjuk majd – a szerző formával való viaskodásának irányából vesszük szemügyre, legalább akkora fordulatnak mutatkozik, mint az *Ikarosz bukásának* újragondolt „egzisztenciális” fogalma.

Könnyen belátható: ami Hankisst érdekli – a civilizációelmélet, a nyugati civilizáció hétköznapi életének és triviális szimbólumainak hermeneutikája és az egzisztenciális kérdések elemzése –, nem lehet tudományos vizsgálódás tárgya. És (egyetemi-akadémiai) filozófiának is csupán azért nevezhető, mert valaha foglalkoztak efféle kérdésekkel híres filozófusok, s mert manapság is van még a professzionális világ margóján vagy azon is túl egy-két efféléken elmélkedő „egzisztencia”.

A civilizációelméletek túlságosan általánosak ahhoz, hogy bizonyíthatóak vagy cáfolhatóak legyenek. Legfeljebb a heurisztikus erejük alapján állíthatók hierarchiába. (Amúgy, ha eszerint tesszük mérlegre Hankiss elméletét, akkor egyáltalán nem találtatik könnyűnek. Semmivel sem kevésbé heurisztikus, mint például Bibó István vagy Jan *Patočka* hasonló teóriái.) Elfogadásukról meg alighanem az dönt, hogy mennyire találják el a korhangulatot. (Gondoljunk például Oswald Spengler főművének, *A nyugat alkonyának* fergeteges sikerére az első világháború után.) És Hankiss „idegen világ”-a tökéletesen korszellemellenes volt. A hatvanas–hetvenes évek optimista hangulata talán tetszéssel fogadta volna ezeket a mondatokat: „Tereíteni valamit a semmiből, csillagképeket építeni szimbólumokból, talán a semmiből, fölépíteni a szabadság, az értelem és a méltóság

világát egy néma és üres univerzumban: ez úgy hiszem emberhez méltó munka volt. Igazi emberi kaland.” (Hankiss, 2006, 385.) A kilencvenes évek pesszimizmusa azonban nem tudott mit kezdeni ezzel a heroizmussal.

Amikor Hankiss a hétköznapi élet rekvizitumainak jelentését próbálja előbányászni, akkor pontosan azt teszi, amit Hannah Arendt ír le a heideggeri „gondolkodást” átinterpretálva. (Azzal a különbséggel, hogy Arendt a fogalmak elemzésére korlátozza ezt a tevékenységet, Hankiss viszont kiterjeszti mindenre, aminek jelentése lehet.) Megkérdezi, mit jelentenek a mindenki által unalomig ismert és naponta használt dolgok, majd előáll valamilyen magyarázattal. Aztán ez a magyarázat vagy meggyőzőnek tetszik az olvasó vagy a beszélgetőtárs számára, vagy nem. Az utóbbi esetben folytatódhat a diskurzus, egészen addig, míg konszenzusra nem jutnak. Az eredmény azonban soha nem lehet egy bizonyított igazság, hanem mindig csak egy plauzibilis jelentés (meaning).

Arra pedig, hogy az élet értelmének firtatása sem lehet tudományos diszkuszió tárgya, talán nem is érdemes szót vesztegetni. Hiszen még inkább nyilvánvaló, mint a fentiek esetében: mondhatunk bármit – azt sem verifikálni, sem falszifikálni nem lehetséges.

*

Az elmondottak után nem meglepő, hogy az utolsó korszak művei végig a tudomány eszméjével viaskodnak, s több ízben *explicit*e is szóba kerül a problémakör.

Olykor öntudatosan vállalja a tudománytól való distanciát, mint amikor például a *Diagnózisokról* mesélt Lengyel Lászlónak, vagy a róla készült portréfilmben, ahol azt mondja, hogy megfontolt döntés volt részéről a rigorózus tudós szerepének részleges elutasítása, vagy a *Nincsből a Van felé* végén, mikor közli, hogy ő mindig jobban szeretett kérdezni, mint válaszolni. Ugyanakkor azonban nyilvánvaló, hogy valami mégis arra készítette, hogy már-már bármi áron törekedjen megfelelni a tudomány normáinak. Elemzett munkáiból egy olyan küzdelem nyomai bontakoznak ki, melyek tanúsítják: egyaránt vágyott a tudománytól való emancipációra és a tudományos elismerésre, vagy legalább a tudományos diskurzuson belül való megmaradásra is.

A *Félelmek és szimbólumok* Előszavában még egy olyan öntudatos szerző hangját hallhatjuk, aki tisztában van munkája jelentőségével. Itt is bocsánatot kér ugyan a szaktudósoktól, akiknek területére olykor bemerészkedett, de mégis nyilvánvaló: könyvét nagyhatású, felkavaró, sőt talán egyenesen forradalmi jelentőségű tudományos műnek tartja. „Az olvasót arra kérem, ne vegye zokon, ha olyan kérdéseket is végiggondolok, amelyek első pillanatban talán meghökkentik, mert ütköznek a világról és az emberi életről alkotott képével. [...] Olyan kérdéseket vetek föl, amelyeket – úgy vélem – mindannyiunknak végig kell gondolnunk, ha már itt élünk, ebben a világban.” (Hankiss, 2006, 19.)

A *Proletár reneszánsz* egyik tanulmányában azonban megjelenik valami disszonancia. A szerző viszonylag részletesen bemutatja, hogyan veti fel újra és újra Talcott Parsons a halál kérdését, és hogyan bagatellizálja azt el ismételten, tagadva a jelentőségét. A gondolatmenetet végül ezzel zárja le: „És csodálom Parsonst a halálfélelemmel és életünk egzisztenciális szorongásaival vívott küzdelméért. Ám ha célja az volt, hogy a társadalomtudományok eszközeivel tanulmányozza az emberi élet e dimenzióját, behelyezve a társadalmi cselekedetek és intézmények bonyolult rendszerébe – s mint szociológusnak ez lehetett az elsődleges célja –, akkor ezt a célt nem érte el. Mert ahelyett, hogy mint lényeges tényezőt és motivációs erőt beemelte volna a társadalmi rendszerbe, inkább kizárta onnan, azt bizonygatva, hogy ez a dimenzió és a hozzá kötődő emberi érzések világa kordában tartható, az amerikaiak többsége kordában is tartja őket – és így kirekeszthetők a társadalomkutatás elsődleges figyelemköréből.” (Hankiss, 1999, 57.)

Már ebből az idézetből és az ezt megelőző elemzésből is sejthető, hogy nem egyszerűen Parsons tudományos tévedéséről van szó, hanem ennél jóval többről. S ezt egyértelművé is teszik az *Az ezerarcú én*, majd az *Ikarosz bukásának* mármár indulatos mondatai: „Az elmúlt száz évben egyre erősödött ez az élmény; az a félelem, hogy a világnak esetleg nincsen célja és értelme. A modern tudományos ráció felülmúlhatatlan abban, ahogyan alkotóelemeire szedi szét a valóságot, és fölfedezi, meghatározza azokat az erőket és törvényeket, amelyek mozgatják és szabályozzák ezt a bonyolult rendszert. De megtorpan, és gyengeségéből elvet fabrikálva, nem válaszol, nem tud és nem akar válaszolni, az olyan kérdésekre, hogy: »Végül is, mi az, hogy univerzum?« »Miért létezik?« »Egyáltalában mit jelent az, hogy létezni?« »S mi ennek a létezésnek a célja?« »Van-e bármi jelentősége annak, hogy mi emberek itt vagyunk ebben a végtelen világmindenségben?« »S ha majd elmúlik mindez, marad-e valami utánunk?« »Volt-e valami értelme annak, hogy itt éltünk a Földön?« És így tovább.” (Hankiss, 2005, 466.) S a másik könyv idevágó passzusa: „A társadalomtudományokban az úgynevezett létkérdéseket a társadalomtudósok többsége határozottan elhárítja magától, és a filozófusok hatáskörébe vagy a privátszférába utalja. Az elmúlás vagy a halál emlegetése pedig – statisztikai adatokon vagy polgárháborús embervesztéseken kívül – »politikailag egyáltalán nem korrekt.«” (Hankiss, 2008, 31.)

Ha az öt foglalkoztató kérdésekről nem megengedett a társadalomtudományok nyújtotta keretek között beszélni, akkor vagy oda kell hagyni a tudományt, vagy be kell bizonyítani, hogy igenis érdemes ezeket a problémákat beemelni, és lehetséges őket a tudomány standardjaihoz igazodva tárgyalni. *Az ezerarcú én* egyszerre próbálkozik mindkettővel.

A könyv első részében egy váratlan módszertani újítással áll elő a szerző: egy személy átlagos napjának stációin, azok megszokott eseményein végighaladva adja elő, miképpen zajlik az én önépítése, s a két szint (triviális és egzisztenciális)

közötti oszcilláció. (Mintha átlépnénk tehát a tudományból a regény, mondjuk, James Joyce *Ulysses*éne világába.) Egy kicsit később pedig, amikor az elemzés tárgya a saját íróasztala lesz, azt is egyértelművé teszi – amire persze az olvasó e nélkül is rájött már –, hogy ez a személy ő maga.

Ez a fogás vitathatatlanul a tudományos anonimitástól és objektivitástól – s ezzel együtt persze magától a tudománytól – való eltávolodást jelenti, de Hankiss ezzel párhuzamosan Scientia előtt is áldoz.

Mindenekelőtt ismételten leszögezi, hogy ez egy tudományos könyv.

Továbbá olyan óvintézkedéseket foganatosít, melyektől alighanem azt várja, hogy elejét veszik a lehetséges bírálatoknak, és belül tartják őt a tudományos diskurzuson. Irdatlan mennyiségű könyvre hivatkozik, gyakran szükségtelenül, mert a felsorolt munkák csak lazán kapcsolódnak az általa taglaltakhoz, a felsorolások és az ismételt kitérők pedig megnehezítik mondandója világos és gördülékeny kifejtését. De ezt az árat is szívesen megfizeti, mert így demonstrálni tudja a szakirodalomban való különleges jártasságát.

Igyekszik rigorózan beilleszteni koncepcióját a tudományos mezőbe. Könyve *Bevezetésében* bemutatja, hogy kikhez kapcsolódik, és azt is hosszasan sorolja, hogy mik azok a releváns szempontok és irányzatok, melyeket nem tudott figyelembe venni.

Továbbá ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy tudja: ebben-abbán eltér ugyan a tudományos normáktól, de ilyenkor azt is mindig közli implicit módon, hogy ezek az eltérések azért még tolerálhatók, és nem lökik a művet a tudományos diskurzuson kívülre.

Mindennek ellenére kérdéses marad, hogy foghat-e a macska egyszerre kint s bent egeret, és ezt a szerző is tudja: „Borotvaélen fogok táncolni. Először is, mert nevetségessé tehetem magam. Trivialitásokról kell beszélnem, anélkül, hogy triviálissá válna az, amit mondok. Másodszor, mert az emberek mindennapi élete mögött rejlő »egzisztenciális drámáról« kell beszélnem, anélkül, hogy túlzottan filozofikussá, fellengzőssé váljon az, amit mondok. Viszonyítási pontokat kell tehát keresnem az empirikus társadalomtudományokban, és ellenőriznem kell, hogy a mindennapi emberi élet e kettősségéről szóló hipotézis hogyan illeszkedik bele a tudományos kutatások gazdag világába.” (Hankiss, 2005, 27.)

Az *Ikarosz bukásában* jóval kevésbé tetten érhető a tudománnyal való viaskodás. Ez a munka is azzal kezdődik, hogy ez egy „képtelen könyv”, és egy ízben itt is él a szerző a főnt bemutatott retorikai fogással: ő maga figyelmeztet kérdései tudománytalanságára, de közben azt sugallja, hogy amit tesz, az mégis respektálandó. Ezekon kívül azonban alig van jele a tárgyalt probléma meglétének. Talán azért, mert itt Hankiss olyan terepen mozoghat – az irodalomban –, melyben sokkal inkább otthon érzi magát, mint a filozófiában vagy a pszichológiában, s mert az elemzés tárgyaként választott diskurzusnak megengedett efféle – a tudományból kizárt – kérdéseket is felvetnie.

A *Nincsből a Van felé* viszont újra lendít egy nagyot a folyamaton. Itt is – mint *Az ezerarcú én* első részében, de annál jóval markánsabban – maga a szerző lesz a könyv főszereplője. „Jobb híján saját magam életét használom e gondolkodás hordozójául. Jobb híján, mert ezt az életet ismerem a legjobban. És szégyenszemre, mert mintha az önmutogatás szándéka vagy önnön fontosságom tudata lapulna meg e választás mögött.” (Hankiss, 2012, 31.) Aztán a későbbiekben ismételten előkerülnek a főszereplő – a szerző N. N.-ként emlegeti – életéből merített történetek, mintegy a személyesség garanciájával hitelesítendő az elmélkedéseket.

S kevésbé találjuk már nyomát a tudósokkal szembeni mentegetődzésnek is. Sőt mintha Hankiss (végre) felvinné a kesztyűt. „Nem vagyok sem filozófus, sem teológus, sem a kozmosz vagy a belső végtelen vagy akár az emberi lélek mélységeinek szakavatott kutatója. Évtizedeken át olyan földi dolgokkal foglalkoztam, mint például a társadalmak szerkezete és mentalitása, versek struktúrája, civilizációk történeti átalakulása. De visszatekintve arra, amin gondolkoztam, és amiről írni próbáltam az elmúlt évtizedekben, most úgy látom, vagy úgy akarom látni, hogy voltaképpen – öntudatlanul – egész életemben erre a kérdésre kerestem a választ. S mintha azért kalandoztam volna a kutatás, a gondolkodás, az élet újabb és újabb területeire, mert ahol addig kerestem, nem találtam. Az utóbbi másfél évtizedben már egyre inkább ez a kérdés izgatott. Mi sem természetesebb ez olyankor, amikor már kifelé áll az ember szekerének a rúdja. Sokat olvastam, utánaolvastam annak, hogy évezredek óta hogyan küszködtek ezzel a kérdéssel teológusok, filozófusok, pszichológusok, történészek, biológusok, elméleti fizikusok (ez utóbbiakat persze csak helyyel-közzel értettem meg). Látva küszködésüket, részleges sikereiket és kudarcaikat, a kérdés egyre inkább érdekelt. S látva, hogy tulajdonképpen egyiküknek sem sikerült végső, döntő, meggyőző és bizonyíthatóan helyes választ adnia, úgy gondoltam, hogy talán érdemes újra szerencsét próbálni.” (Hankiss, 2012, 26.)

A tudomány akarása azonban az idézetben foglaltak ellenére jelen van itt is. Sőt talán egy kicsit még jobban is, mint az előző munkában. Hankiss csak sorolja és sorolja rendületlenül az élet értelmét így-úgy érintő elméleteket és magatartásmódokat, s közben alig-alig mond valamit arról, hogy N. N. mit gondol ezekről. Mintha fokozott tudományos objektivitással próbálna áldozni és vezekelni a pimaszkodásával megsértett Scientia előtt.

A *befejezetlen ember* a bemutatott küzdelem lezárásának tetszik. Az előző könyv személyessége megmarad, a tudományoskodás viszont teljes egészében eltűnik. „Lehet, hogy az agyam jobb, mint a személyiségem. Csak játszottam a gondolatokkal. Nem fogott mélyen az ekevas. Gondolataim mindig előreszaladtak, hancúroztak, élvezték a szabadságot, a meglepetéseket, a váratlan felfedezéseket. Azt, hogy ez is, az is, amaz is igaz lehet. Hogy így is, úgy is, amúgy is lehet látni a világot. Még az a gyanú is felmerült bennem önmagammal szemben, hogy nem az igazságot kerestem, hanem csak az igazság keresésének játékát élveztem.

[...] De eljött az idő, amikor szorítani kezdett a hurok. Egyre inkább kezdtem sejteni, hogy immár nem lehet a levegőbe beszélni. Hogy már nem játék a gondolat. Hanem talán az egyetlen lehetőség arra, hogy ne üres kézzel és lélekkel kelljen lelépni erről a színpadról; hogy felfedezzek valami igazi értelmet egy lehetőségekkel és lehetetlenségekkel, örömmel és szenvedéssel teli világban: hogy szembe tudjak nézni az előttem megnyíló ismeretlennel.” (Hankiss, 2014, 34.)

Mínta az elbeszélés végére értünk volna. De ne áltassuk magunkat: a történet nem véget ért vagy beteljesedett, hanem megszakadt. Nem ismerjük a folytatást, mert Hankiss Elemérnek nem volt módja megírnia a következő könyvét.

IRODALOM

- Hankiss E. (1999): *Proletár reneszánsz*. Budapest: Helikon Kiadó
Hankiss E. (2002): *Idegen világban?* Budapest: Helikon Kiadó
Hankiss E. (2005): *Az ezerarcú én*. Budapest: Osiris Kiadó
Hankiss E. (2006): *Félelmek és szimbólumok*. Budapest: Osiris Kiadó
Hankiss E. (2008): *Ikarosz bukása*. Budapest: Osiris Kiadó
Hankiss E. (2012): *A Nincsből a Van felé: Gondolatok az élet értelméről*. Budapest: Osiris Kiadó
Hankiss E. (2014): *A befejezetlen ember*. Budapest: Helikon Kiadó
Sümegei I. (2015): „Saját kényemre szabadon”: Hankiss Elemér filozófiai munkáiról. *BUKSZ.* 27, 3–4, 131–140. http://epa.oszk.hu/00000/00015/00077/pdf/EPA00015_buksz_2015_3-4_131-140.pdf

A MÚLT CSAPDÁI A JELENBEN

THE TRAPS OF PAST IN THE PRESENT

Mátay Mónika

történész, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
monika.matay@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss Elemér – ezt ő maga is megvallotta egy 2014-es rövid, de vitára készítő esszéjében – nem az „igazságot” kereste hosszú pályafutása során, hanem inkább csak az igazság keresésének játékát élvezte. Ezzel az életcéllal aligha tudta volna megtalálni a helyét valamely akadémikus diszciplínában, inkább „tévelygő” értelmiségi lett: igyekezett megérteni, megfejteni az őt körülvevő társadalmi világot, hogy szélesebb közönsége számára is feltárhassa a kifejezés és az értelmezés komplexitását és dinamikáját. Írásom azt mutatja meg, miben hasonlít ez az attitűd a második világháborút követő évtizedek „nyugati” történészeinek munkáira, akik a politikatörténet korlátozott magyarázó erejében csalódva a történeti vizsgálódás más modelljeihez folyamodtak. Összetettebb kutatási programot fogalmaztak meg, amelyben a földrajz, a demográfia, az antropológia, a nyelvészet, a művészettörténet, az irodalomelmélet, a lélektan és újabban a természettudományok is együtt teremtették meg a társadalmi világnak, ennek a sokrétű organizmusnak a megértését segítő, funkcionális és strukturális eszközöket. Megkísérlem kibontani, mi indíthatta Hankiss Elemért és az 1960-as évek óta a történészeket is, hogy fölfedezzék azokat a világra, valóságra nyitott elméleteket, amelyek az „emberi kalandot” komplex és interaktív kontextusba helyezik.

ABSTRACT

As he confessed himself in a short but provocative essay in 2014, Elemér Hankiss might not have been searching for the 'truth' throughout his long career per se, but instead, might have enjoyed the game of the search itself. With this mission, Hankiss could hardly integrate himself into one particular academic discipline in Hungary, but he preferred to become a wandering intellectual who tried to understand and interpret the social world around himself, and to reveal the complexity and the dynamics of expression and interpretation to a wider audience. The present contribution explores how this attitude compares to the work of 'Western' historians in the decades after World War II, who, disappointed with the explanatory boundaries of political history, turned to alternative models of historical investigation. They laid out a more complex academic program where geography, demography, anthropology, linguistics, art history, literary theory, psychology, and lately, the natural sciences provided functional and structural tools for understanding the social world as an integrated organism. In this paper I attempt to investigate the intellectual motivations of both Elemér Hankiss and historians since the 1960s to explore reflective theories which put the human adventure into a complex and interactive context.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, történelem, civilizációtörténet, bizonytalanság, kérdésfeltevés

Keywords: Hankiss, Kőszeg, history, history of civilization, uncertainty, questioning

Hankiss Elemér hosszú pályája során több tudományba is belekóstolt, volt irodalmár, értékkutató szociológus, politológus és filozófus is. Nicolai Hartmann-nal szövege befejezetlen, s ilyen értelemben szabad ember volt, örök útkereső, aki az igazság nyomába szegődve kalandozott, szemlélődött, esellengett, és közben újra és újra rácsodálkozott az élet varázsos változatosságára. Vagy, amint magáról mondja az általa *Best of Hankiss*-nak tartott esszégyűjteményében, ahol az életére visszatekintő gondolkodó rövid karcolatokba gyűjtötte az őt leginkább foglalkoztató kérdéseket: „Még az a gyanú is felmerült bennem önmagammal szemben, hogy nem az igazságot kerestem, hanem csak az igazság keresésének játékát élveztem.” Azaz, a válaszok kevésbé voltak lényegesek a számára, mint a kérdések megformálása, mert a merészség és a Hankissnak oly fontos szellemi mászkálás gyönyörűsége a kérdésfeltevésben rejlik, míg a válaszadás túlságosan szigorú, struktúrák által szabályozott, nagy önfegyelmet követelő gondolkodási forma, sokszor egyhangú munkavégzés. Jelenits István egy könyvbemutató alkalmával azt mondta róla, tévelygő ember, aki szándékosan bolyong, nem akar a dzsungelből kijutva megbizonyosodni, rálelni az igazságra. Nem megtalálni akar, hanem élethosszigan csak keresgélni, mert a kutatás maga a cél, a kutatásban rejlik a felfedezés izgalmaként.

ÚTKERESÉS: CHERCHEZ LES HOMO SAPIENS!

Hankiss, *par excellence*, nem volt történész, bár élete első, Makkai Lászlóval közösen írt, nagyobb lélegzetű munkájában történeti témához nyúlt. Későbbi, szociológusként megfogalmazott kérdésfeltevéseiben többször is komoly, a magyar viszonyok között meghatározó történeti problémákat érintett, amelyek magukban hordozták a történeti elemzés lehetőségét. Egyik legolvasottabb műve, a nyolcvanas évek szociológiai slágere a *Diagnózisok. Viselkedéskultúránk torzulásai* című dolgozatát – szellemesen – a magyarországi emberi érintkezés, a köszöntésformák kiforratlanságának, kulturálatlanságának boncolgatásával indítja. Sunyiságokkal teli ez a viselkedéskultúra – állítja Hankiss – frappáns körtünet, a zavarodott társadalmi önkép hű lenyomata. A diagnózisra vállalkozó értékszociológus éleslátóan leplezi le az előrehaladott Kádár-korban feudális zárványként visszamaradt, hierarchikus társadalomszemléletet: „Mert nem képtelenség-e, nem nevetségesen szomorú-e az, hogy három évtized után sem tudjuk még, hogyan kell köszönnünk egymásnak, hogyan kell megszólítanunk egymást ebben az új társadalomban?”

A Horthy-kor egykor világosan meghatározott és mindenki számára nyilvánvaló, érthető alá-fölé rendeltségei nevetségesen keverednek az egyenlőségi elvre épülő társadalmi utópiával, ez a sajátságos massa lepleződik le abban a nagyon is jól érzékelhető nyilvános térben, ahogyan az emberek mindennapi találkozásaik során megszólítják egymást. Az éleslátó megfigyelést történeti vizsgálódás követhetné arról, hogyan vallott kudarcot a múlttal való leszámolást célul kitűző kommunista diktatúra egy egészen hétköznapi és látványos ügyben. Követhetné, ha Hankisst érdekelné a feladat, ha társadalomtörténeti vagy történeti szociológiai elemzésre vállalkozó társadalomtudós akarna lenni.

Hasonló lehetőség rejlik a *Közösségek válsága és hiánya* című dolgozatban, ahol a hagyományos közösségek, ifjúsági szervezetek erőszakos felszámolásának, elpusztításának következményeire hívja fel a figyelmet, és arra a kérdésre keresi a választ, a szétziláltak helyett miért nem formálódtak új közösségek az új, szocialista világban, mik voltak a közösségképződés strukturális és értékrendbeli vagy mentális akadályai. A felvetésből szintén kitűnő, a civil társadalmat ért sorozatos sokkhatásokat és ezek következményeit tárgyaló, Bibó István és Szűcs Jenő nyomdokait követő elemzés készülhetett volna, ha Hankiss efféle vállalkozásba akarna fogni. De, nyilvánvalóan nem akar. Habitusától idegen a rigorózus, adatgyűjtő és feldolgozó, szintetizáló analízis – különösen a pályája második felében, a rendszerváltás után. Inkább rengeteget olvas, szemlélődik, rácsodálkozik az őt körülvevő világra, kísérletezik, és közben vándorol az egyes diszciplínák között. Sok tudóstársa számára szokatlan volt a megfigyelő, *flâneur* világlátás, az örökös mozgás, nem tudták, hogyan viszonyuljanak a céhen kívüli viselkedésformához.

A 20–21. századi történész számára azonban nagyon is ismerős attitűd a magyarázó modellek és diszciplínák közötti mozgás, az egyetemes érvényű paradigmákból való kiábrándulás, az általános magyarázó rendszerek megkérdőjelezése, elvetése, majd az azt követő keresgélés, kísérlet a múlt érvényes és aktuális feltárására. Ahogyan jól ismert a vizsgálati léptékváltás és a tematikus fragmentálás is, sőt a történeti diszciplína szabályainak olyan mértékű megkérdőjelezése, amely végső soron magának a tudományterületnek a felszámolásába torkollik.

Amikor Hankiss Elemér 1965-ben társszerzőként közzétette az *Anglia az újkor hajnalán*t, már éppen megjelent E. P. Thompson mérőföldkönek számító, korszakos jelentőségű, a 20. századi társadalomtörténet-írást alapjaiban átalakító műve, *The Making of the English Working Class* (Az angol munkásosztály születése). Az aczéli kultúrpolitikába természetesen nem illeszkedett a marxista történetírás határait feszegető monográfia, magyarul csak jóval a rendszerváltás után, 2007-ben adták ki. A 900 oldalas, hatalmas levéltári forrásanyagot megmozgató, mára klasszikusnak tekintett munka, melyhez foghatót azóta sem produkált a brit történetírás, a maga idejében, az 1960-as évek elején nagy felzúdulást váltott ki az ortodoxabb elveket valló, klasszikus marxista történészekből. Ugyanakkor óriási

sikert aratott az olvasók között és persze a szakmában is, számos kiadást megért, 50. születésnapját fényesen megünnepelték, a *The Guardian* száz legnépszerűbb nonfiction listáján az előkelő 19. helyet foglalja el. S ami ennél is fontosabb, jelentősen hozzájárult egy önkritikus, önvizsgáló folyamat megindulásához, a folytonos útkereséshez a történész társadalomban.

Thompson azért kárhoztatták a hagyományos marxisták, mert határozottan elutasította az alap–felépítmény metaforát, ahogyan azt a szemléletet is, amely az osztályképződést felülről irányított folyamatnak tekinti. Az ideológiával szemben a kulturális tapasztalatot helyezte előtérbe, azt, ahogyan a történelemkönyvekből kiszorult munkások népszerű dalokat énekeltek, részt vettek munkahelyi rítusaikban, lázadoztak. Számára az angol munkásosztály nem egy elszánt élcsoporthoz tartozó tudatos osztályépítésének terméke, hanem sokkal inkább a közösen szerzett élettapasztalatok következményeként valósulhatott meg. Ezek a tapasztalatok formálták az identitást, ezek vezettek az osztálytudat kialakulásához. Nem volt hajlandó áldozatokat látni a munkásokban, ahogyan arra sem, hogy a kapitalista gépezetbe ékelt szükséges, ám jelentéktelen láncszemeknek tekintse őket. Számára ezek az emberek az ipari forradalom kihívásaira aktívan és élénken reagáló, cselekvő személyek, akik döntéseket hoznak az életükről még akkor is, ha a döntéseik korlátok közé szorulnak. Mindezt egy olyan tudós írta, aki 1946-ban részt vett az Angol Kommunista Párt történeti csoportjának megalapításában, majd tíz évvel később, 1956-ban a magyar forradalom szovjet eltiprásának hatására szakított a párttal.

Az 1960–70-es években Thompson mellett más történészek is az egyén „felszabadításán” kezdtek dolgozni; a demográfiai, statisztikai, gazdasági makroelemzéseket, amelyekben, valamely nagy ívű strukturalista magyarázat szolgálatában az individuumok pusztán számadatokként szerepeltek, felváltották a kisemberek mentalitására, viselkedésére, kulturális gyakorlatára, nyelvhasználatára fókuszáló vizsgálódások. Charles Tilly, George Rudé, Natalie Zemon Davis kutatásainak köszönhetően a kora újkori és a 18–19. századi lázadókban ma már korántsem agresszív, erőszakkitörésekre hajlamos, fegyelmezetlen, örvöngő, kaotikus csöcseléknek látunk, hanem racionális célokat kitűző csoportot, akik számára az erőszak szükséges és elkerülhetetlen, de jelentéssel bíró, koherens szimbolikus térben értelmezendő, közös értékek által motivált cselekedet. A tömeg, akár az erőszakosan viselkedő tömeg alaposabb megértéséhez az ebben részt vevő egyénre összpontosítottak a társadalomtörténészek, azt keresték, melyek azok a kulturális gyakorlatok, rítusok, hagyományok, amelyek az egyéni megnyilvánulások mozgatórugói.

A kisembert észlelő, főleg angolszász kultúratörténészek mellett más irányzatok is középpontba állították a maga sorsát formáló, aktív, cselekvő egyént. Az 1970-es években az olasz mikrotörténeti megközelítés felbukkanása, az a gesztus, hogy a történész kölcsönvette a biológus eszközét, a mikroszkópot, hasonló

következménnyel járt. A mikroszkopikus szemlélet szembeszállt a korábbi felfogással, amely a hétköznapi hőst a történelem szempontjából lényegtelennek és érdektelennek bélyegezte, ráadásul passzív szereplőnek, a gazdasági és társadalmi viszonyok kiszolgáltatott áldozatának, nem pedig életviszonyai aktív alakítójának tekintette.

Itáliában, Franciaországban és az Egyesült Államokban a politikatörténetből és a strukturalista, marxista paradigmákból egyaránt kiábrándult történészek egy csoportja az egyént állította a kutatás középpontjába. A mikrotörténeti elemzés a személynévből indul ki, a levéltári kutatás célja, hogy a történész minden fellelhető adatot összegyűjtsön vizsgálata tárgyáról. Úgy is mondhatjuk, léptékváltást végez, mikroszkopikus szintre helyezi át a kutatómunkát, mert meggyőződése, hogy így olyan tudás birtokába jut, amely a makroszintű elemzéssel sosem szerzhető meg. Ahogy a mikroszkóp lencséje alá tett tárgyak is más szerkezetet mutatnak, mint szabad szemmel nézve, az egyénre fókuszáló történész a társadalmi tapasztalat új módozataival szembesül. A korábban láthatatlan részletek felnagyítása olyan társadalmi jelenségekre hívja fel a figyelmet, amelyeket a hagyományos megközelítés nem is észlel.

A mikrotörténész számára a kicsi és egyedi az érdekes, lehet az lázadás, gyilkosság, boszorkányvád, válóper vagy egy személy, aki nem híres és hatalmas, inkább csak valamely kivételes cselekedete által került a kutató látókörébe. Ha a vizsgálat egy konkrét személyre irányul, a születés és a halál által behatárolt életút aprólékos nyomon követése, a személyes portré elkészítése, a belső motívációk, vívódások, dilemmák mérlegelése, választások értelmezése ugyanúgy a történész munkájához tartozik, mint az adatvadászat. A biográfia tényeinek pozitívista egybetereleése mellett a személyt kapcsolatainak, szellemi, vallási beállítódásának, társadalmi beágyazottságának keresztül is jellemezni kell, azaz kulturális, társadalmi kontextusba kell állítani. „A mikrotörténelem mint sajátos műfaj csak akkor bontakozhat ki, ha a történészek, amellet, hogy megváltoztatják megfigyelésük léptékét, fellázadnak a szemlélet ellen, mely szerint a mikrokozmosz nemigen fogható fel másképp, mint a makroszint passzív tükröződése.” (Bell, 2002, 262–276.)

Az elmúlt évtizedek tapasztalata azt mutatja, hogy szép számmal születtek olyan mikrotörténeti munkák, amelyek messze túllépnek a makrovilág pusztá leképezésén. Carlo Ginzburg és Natalie Zemon Davis mindennél ékeesebben bizonyították a kora újkori Európában élt emberek önmegvalósítási képességeit, cselekvési szabadságát és döntéshozó stratégiájának létezését. Az inkvizícióval dacoló friuli molnár, Menocchio, a hivatalos biblíamagyarázattól eltérő vallási tanokat, keletkezéstörténetet hirdetett. Nézetei mellett akkor is kitarzott, amikor világossá vált, hogy az életét kockáztatja. Fontos volt számára, hogy tanait a műveletlen falubeliek után teológiában jártas hozzáértőkkel vitassa meg. Tucatnyi könyvet olvasott, köztük a *Koránt* és a *Dekameront*, és ezeket jól ismerte. Affé-

le agresszív és kritikus olvasó volt, aki átformálta, kivesézte, újraértelmezte a szövegeket. A modern lázadó, öntudatos értelmiségi megtestesítője, aki viselkedésével ugyancsak megingatja a 16. századi paraszti életről való, sztereotípiás elképzeléseinket.

Natalie Zemon Davis mesterien megformálta Martin Guerre és vetélytársa, az imposztor Arnaud du Tihl alias Pansette személyiségét, aki úgy próbált szerencsésjének kovácsa lenni, hogy belebújt egy másik ember bőrébe, és másnak adta ki magát, mint aki valójában volt. Ezeket a műveket olvasva világossá válik, hogy szó sincs a körülmények szorításában vergődő parasztokról, sokkal inkább kísérletező, terveket szövő és megvalósító, olykor ezekbe belebukó emberekről, akik kreatívan alakították az életútjukat. Davis bemutatja mindhárom főhős szempontjából a történetet, akik között szerepel Martin, a családját és faluját elhagyó fiatal férfi, Bertrande, a hátrahagyott feleség, aki évekkel később egy vadidegent fogadott az ágyába és az életébe. Pontosan tisztában volt azzal, mit cselekszik, de beleszeretett a semmiből előbukkanó férfiba. Létezett tehát kölcsönös vonzalom, szerelem, szoros érzelmi kötődés, akár egy 16. századi francia faluban is. A Martin Guerre visszatérése alapján érthetővé válik, milyen nehézségekbe ütközött a kora újkorban egy személy azonosítása. Személyes iratok, igazolványok és egyéb dokumentumok, fényképek hiányában, jobb híján, a környezet emlékezetére, szóbeli közlésére kellett hagyatkozni az azonosításkor.

Az elmúlt évtizedekben a korábban teljes homályba vesző, névtelen „történeti hős” új jelentőségre tett szert, sőt felváltotta az eseménytörténészek, politikátörténészek figyelmét kisajátító királyokat és hadvezéreket. Bebizonyosodott, hogy, Hankiss-sal szólva, ezek az emberek befejezetlen történetekként élték az életüket, és ebben az értelemben szabadok voltak olyan korokban is, amelyek az emberi szabadságjogokról egyáltalán nem vettek tudomást, jóval az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* előtti időkben.

Jelen dolgozatban nincs arra mód, és nem is cél, hogy a történeti útkereséseket részletekbe menően rekonstruáljuk. Vázlatosan elég talán annyit megjegyezni, hogy az 1970-es évektől, éppen azért, mert a vizsgálódás a cselekvő egyént vagy kisebb csoportok, közösségek viselkedését, értékrendjét helyezte előtérbe, a kulturális antropológia vált a történetírás egyik legfontosabb társtudományává. Elsősorban azért, mert a tradicionális, nagy folyamatokat és változásokat bemutató társadalomtörténet-írás képtelen volt megragadni az egykor volt valóságot az egyén szintjén, ehhez antropológiai módszerekre és szemléletre volt szükség. Ahogyan arra is, hogy rekonstruálható legyen az a társadalmi-kulturális közeg, amelyben az egyén döntéseket hozott, élt, hiszen mindez csak egy adott, konkrét kontextusban értelmezhető.

Az egyén viselkedése, döntései, az egyéni cselekvés Hankiss számára is döntő! Elég a *Hiányzó hős* című dolgozatában leírt társadalmi csapdára gondolnunk, amikor a zsúfolt úton heverő kempingágy óriási dugót idéz elő, mégsem akad

senki az autósok között, aki eltakarítaná az útból az akadályt. Mikrotörténész és szociológus számára ugyanazok a kérdések: kiből válik egy közösségben cselekvő egyén? Milyen jelentőséggel bír az egyéni cselekedet a társadalomban, a történelemben? Kulturálisan és társadalmilag hogyan meghatározott az egyéni cselekedet?

Az antropológia mellett társtudományként kell említeni a nyelvészetet, már csak azért is, mert a területre szakosodott történészek a nyelvet aktív platformnak, a nyelvi kifejezést cselekedeteknek tekintették. Az 1980-as évektől kezdve. Gareth Stedman Jones, William Sewell, Lynn Hunt és mások felhívták a figyelmet az egyes foglalkozási csoportok, osztályok vagy éppen a francia forradalmárok nyelvhasználatára, és választ kerestek a nyelvi kifejezésmódok társadalmi, adott esetben politikai jelentőségére. Haszonnal forgatták John L. Austin, Ferdinand de Saussure és mások munkáit, eredményesen alkalmazták a beszédaktus-elméletet történeti helyzetek alaposabb megértésére. Azaz, a nyelvi megnyilvánulásokban is egyéni és kollektív cselekvést láttak. Így ma egészen más jelentőséget tulajdonítunk Robespierre propagandájának, a forradalmi retorikának, olyan szent szavaknak, mint a jakobinusok által előszeretettel hangoztatott haza, egyenlőség és testvériség, mint korábban. S hogy pontosabban érthetővé váljon a nyelv történeti kontextusban végzett vizsgálatának jelentősége, a forradalmi nyelv tüzetes elemzése magának a forradalomnak az újraértelmezéséhez vezette el a történészeket a bicentenárium idejére.

Mindezek mellett említhetnénk az irodalomtudományt, a művészettörténetet és a földrajzot mint olyan diszciplínákat, melyek a történészek segítségére voltak a múlt egyre komplexebb igényű feldolgozásánál. Az Annales-paradigmában különös jelentőséget nyert a geográfia, Fernand Braudel a Földközi-tenger és a mediterrán világról írt monumentális vállalkozásában a diplomácia és politika történéseit látványos, de valójában röpke és lényegtelen eseményeknek tekinti, míg az emberiség történetét alapvetően, mélyen befolyásoló tényezők, a földrajzi környezet és a klíma az emberi világon kívül esnek. Mégis ezek azok, amelyek egy nagy régió, a mediterrán világ, és az ott élő ember viselkedésének, mentalitásának, társas viszonyainak lényegét meghatározzák.

MAJDNEM MINDEN RÖVID TÖRTÉNETE ÉS VERMEER KALAPJA

Braudel az emberi civilizációkra vonatkozó alapkérdéseket fogalmazott meg nagyon korán, a második világháború után (1949), s ezzel jócskán megelőzte történész kollégáit. Az egész emberiség történetét kutató civilizációtörténet vagy az emberi történelem helye a kozmoszban mint történetírói műfaj jellemzően csak az ezredforduló körül terjedt el. David Christian amerikai történész 1989-ben tartott először „nagy történelem”, azaz Big History címmel kurzust, amely az evolu-

cionista biológia, kozmológia, csillagászat, geológia és antropológia segítségével mutatja be a Homo sapiens térhódítása előtti hosszú időszakot, s ahol az ember csak egy bizonyos ponton, az előzmények tüzetes tanulmányozása után lép színre. Úgy is fogalmazhatunk, Braudel híres *longue durée* fogalma valóban kitágította az időt, olyannyira, hogy bizonyos esetekben az emberiség története csak a teljes spektrum csekély része maradt. Bill Bryson kíváncsi és művelt újságíróként ered a *Majdnem minden rövid történetében* a természettudományos problémák nyomába sok évvel azt követően, hogy elhagyta az iskolapadot. Azt hitte, végérvényesen leszámolt a reménnyel, hogy valaha is választ talál olyan alapvető kérdésekre, miért sós a tenger, mi a fekete lyuk, vagy hogy mi van a Föld közepében.

Úgy tűnik, a civilizációtörténet mint szemlélet, műfaj, talán éppen a diszciplináris kötöttségekkel való leszámolás miatt nemcsak szaktörténezszeket vonz, hanem más, az univerzumba kiránduló értelmiségieket is, akik nem rettennek meg attól, hogy választ adjanak a kérdésre: miben áll, Hankiss-sal szólva, az emberi kaland lényege. Úgy véli, az ember számára idegen univerzumban, a túlélésért folytatott harc eszközeként kellett megalkotni mítoszokból, vallásokból, értékekből, eszmékből, teóriákból és műalkotásokból ezt a „briliáns konstrukciót”, a civilizációt, ami védőpajzsként óvja alkotóját az ellenséges kozmoszban.

Ha korábban nem is, *Az emberi kaland* megírásával Hankiss tudatosan választja a diszciplináris hagyományokkal és kötöttségekkel való egyértelmű szakítást, kilép a dobozból, akár az irodalomtudományt, akár a szociológiát tekintjük a számára érvényes doboznak. Olyan terepre merészkedik, ahová a többiek is sokfelől, nagyon különböző szakmai háttérrel érkeztek. Az izraeli történész, Yuval Noah Harari korábban középkori hadtörténettel foglalkozott, de érdeklődése a lehető legnagyobb történeti témák felé fordult. Megírta a *Sapiens. Az emberiség rövid története*, majd a *Homo Deus. A holnap rövid története* című műveket. Elsősorban az érdekelte, hogyan hajtotta uralma alá a bolygót egy olyan jelentéktelen élőlény, mint a Homo sapiens, hogyan volt képes, mintegy hetvenezer évvel ezelőtt, rugalmas és összetett együttműködésbe kezdeni, olyan kooperációra vállalkozni, amely, a túlélés érdekében kultúrákat, civilizációkat hozott létre, olyan bonyolult organizmusokat, amelyek megalkotására a méhek, hangyák vagy delfinek alkalmatlanok. Harari valószínűleg egyetértene Hankiss munkahipotézisével, amelyet *Az emberi kalandban* fogalmazott meg. Az emberi közösségek folyamatosan szimbólumok védőpajzsával vették körbe magukat, mert csak így tudtak életben maradni – nem pusztán biológiai, hanem szellemi és lelki értelemben is. Hankiss a védőpajzs matériáját vizsgálja, ahogyan Harari is, bár kissé eltérő logikával és eltérő rendszerben.

Mindketten szeretnek provokatív kérdéseket megfogalmazni, ami a civilizációs elméletek kidolgozásánál elkerülhetetlen, s talán ez rokonítja leginkább a két intellektuális kalandozót. Hankiss azt szeretné tudni, mik az esélyeink a bolygón, és túlélnek-e bennünket a pillangók? Harari arra keres választ, hogy a sikeres

térhódítás után, amikor az emberiségnek nem kell többé a pusztá túlélésért küzdenie, mi legyen a következő lépés? Miben áll az emberiség jövője, miként lesz a sapiensből deus? Hankiss arra kíváncsi, mi köze a világ teremtéséhez a játéknak, Harari arra, milyen szerepet játszik a pletyka az emberek életében? Hankiss azt is megkérdi, nevetett-e valaha Mózes vagy Jézus, Harari azt, miben áll a történelem egyik vastörvénye, a luxuscsapda? És mindketten szembenéznek a szabadság kérdésével. Vajon szabad-e az ember? – veti fel Harari. Válasza világos, igen, egy meghatározott körön belül óriási szabadságfokon hozhat döntéseket, cselekedhet belátása és meggyőződése szerint. Hankiss azon elmélkedik, szabad volt-e az első emberpár, Ádám és Éva a Paradicsomban és azon túl?

A civilizációtörténet a multikulturalizmus korában igen népszerű területnek számít, az elmúlt tíz évben számos slágerkönyv született a témában. Vannak persze olyan szerzők, akik a 14 billió éves történiánál rövidebb időszak áttekintésére vállalkoznak. Csak, hogy néhány példát említsünk: a kanadai sinológus Timothy Brook a Vermeer festményein fellelhető tárgyakkal – olyanokkal, mint egy kínai porcelán gyümölcstál, dél-amerikai ezüstből készült pénzérmék, Ázsiából származó perzsaszőnyeg – érvel amellett, hogy a globalizáció gyökerei a 16–17. századra nyúlnak vissza, melynek bizonyítékai jól azonosíthatóak a Delftet feltehetően soha el nem hagyó Johannes Vermeer képein. A skót történész, a Harvardon, Oxfordban és a Stanfordon oktató-kutató Niall Ferguson *Civilizáció – A Nyugat és a többiekben* azt a kérdést feszegeti, hogyan ment végbe az a folyamat, amely mintegy ötszáz évvel ezelőtt kezdődött, hogyan volt képes a jelentéktelen, elmaradott és civilizálatlan Nyugat-Európa átvenni a vezetést a nagyobb, tisztább és fejlettebb városokkal, magasabb terméshozamokkal, nagyobb flottákkal és sokkal jobb iskolarendszerrel rendelkező Kelet-Ázsia felett? S vajon az ezredforduló környékén fordul-e a kocka, a Nyugat korszaka után érkezett-e ismét a Kelet korszaka?

A diszciplináris kötődés óhatatlanul leszűkíti a vizsgálódás fókuszát, míg az univerzum vagy a glóbusz értelemszerűen kitágítja azt. Hankiss, legalábbis *Az emberi kalanddal* egy olyan klubhoz csatlakozott, melynek tagjai, bárhonnan jöttek is, bátran és határozottan lépték át a tudományok között húzódó határokat, annak érdekében, hogy új tudományos diskurzust alkossanak. De ez a tudományos diskurzus immár semmiképp nem egy szűk szakmai csoport privát beszélgetése, hanem széles közönséget érdeklő globális társalgás, melynek művelői – legalábbis ebbéli szerepükben –, nem szakértelmiségiek, hanem sokkal inkább *public intellectualok*.

LÉPEGETŐ TÉLIKABÁTOK ÉS BESZÉLŐ HÁZAK

Hankiss Elemérrel 2014 májusában találkoztam Kőszegen. Szociológus hallgatóként természetesen olvastam a könyveit, de személyesen nem ismertem. Arról kérdezett, ösztöndíjasként mivel fogok foglalkozni az intézetben. Elmondtam,

hogy történész vagyok, momentán a magyar kollektív emlékezet érdekel, azt szeretném kutatni. Hankiss azt válaszolta, remek, de miért jöttem Kőszegre? Megismételtém a választ, ő a kérdést. Rájöttem, itt most nem választott témám az érdekes, hanem hogy mit kezdek Kőszeggel mint történész. Őszintén megmondtam, fogalmam sincs, még nem tudom. Hankiss azt mondta, ez jó válasz – egyelőre. Idővel azonban találjam ki, mi a dolgom Kőszegen, Kőszeggel.

Legközelebb decemberben váltottunk pár szót a karácsonyi partin. Kérdése ezúttal minden megjelenthez szólt: Jobbak lettetek-e az itt töltött idő alatt, miben épültetek Kőszegen? Nem volt még kiforrott tervem, de a műsor után odamentem hozzá, és elkezdtem emlegetni egy formálódó ötletet. Biztatott. Nevet csak néhány héttel később kapott az elképzelés, akkor, amikor Hankiss már nem volt köztünk többé. Ekkor indult a Beszélő Házak, és csak jóval később döböntem rá arra, hogy a projektet valójában Hankiss kíváncsisága inspirálta. A lépegető télikabátokban akarta volna felfedezni az embert: „Vakon járjuk az utcát. Csak foltokat, árnyakat, kabátokat látunk, kalapot, cipőt, zárt arcot. Eszünkbe se jut, hogy élő, eleven, érző, szenvedő, boldog és boldogtalan, sorsával küszködő, halandó ember ez a sok árny, ez a sok lépegető szoknya, nadrág, télikabát. [...] Nem veszszük észre, hogy emberi életek, érzékeny, törékeny emberi sorsok jönnek velünk szembe.” (Hankiss, 2014, 139–140.) Arra biztatott, nézzünk a páncéljuk mögé, hogy megláthassuk az embert.

A Beszélő Házakat azért indítottuk, hogy a házfalak mögött felfedezzük a múltban élt városiak sorsát, mindennapjait, életük nagy fordulópontjait, kitüntetett és rutinszerű eseményeit, a döntéseiket, viselkedésüket, cselekedeteiket. Összegyűjtünk izgalmas és kevésbé izgalmas történeteket. Sok épületről tudjuk, kik voltak a tulajdonosaik, bérlőik, szolgáik. A mai iASK-ban (Institute of Advanced Studies Kőszeg), az egykori Svetics-palotában lakott egykor a kortársai által ellentmondásosan jellemzett Sigray Jakab, akit a Martinovics-összeesküvésben játszott jelentéktelen szerepe miatt 1795-ben a Vérmezőn kivégeztek. A 20. századi, a palotához kötődő sorsok szintén kalandosak, hiszen báró Miske József konstantinápolyi, majd antwerpeni konzul, később fogadott fia, báró reichseggí Gerstenberger Jenő diplomata és Vas vármegye aljegyzője tulajdonát képezte az épület. Ez utóbbi felesége, Mary Allison-Walters (fedőneve: Fruit) a Winston Churchill magánhadserégének nevezett Különleges Műveletek Parancsnoksága (Special Operations Executive, SOE) kötelékében teljesített futárszolgálatot. 1941-ben, amikor mások mellett Szakasits Árpádnak hozott levelet Ankarából, lebukott. Halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték, de a britek egy év múlva kicserélték a kémkedéséért fogságban levő Wieser Jenő, volt londoni magyar katonai attaséval. Szintén rendhagyó tevékenységet végzett a palotában az ismert regényíró, Tatay Sándor, aki, amint ezt *Lődörgések kora* című önéletrajzi regényében felidézi, Abu Gaddha világhírű keleti mester néven jól menő grafológus műhelyt üzemeltetett.

Persze nemcsak a történetekre vagyunk kíváncsiak, hanem a kapcsolati hálózatokra, földrajzi mozgásra a városon kívül, a térhasználatra a városon belül. Ha Kőszeget elhelyezzük egy európai atlaszon, térképen, milyen összehasonlító adatokat találunk? Milyen diplomáciai, gazdasági, kulturális és családi kapcsolatokat ápolt a város, és milyeneket az ott élők? Feltérképezzük a nagy kudarokat és a sikereket, amikor a kisváros a történelem színpadára lépve nemzetközi figyelmet kapott. Ilyen esemény volt az ostrom 1532-ben és a császárlátogatás 1893-ban. Számos híresség megfordult Kőszezen. Kik voltak ők és miért jöttek? Mit kerestett itt Hunyadi Mátyás, Zrínyi Miklós, Liszt Ferenc, Szálasi Ferenc és Kodály Zoltán? Milyen nyomokat hagyott Kőszezen a nagy történelem? Hogy vészelté át a város a háborúkat, a török időket, a kuruc harcokat, a kommunista kísérletet, a világháborúkat és diktatúrákat? Hogyan élte túl a katasztrófákat, a tűzvészeket, katonai pusztításokat, pestisjárványokat, vagy éppen a holokauszt borzalmait? Mit tudhatunk az üldözött és diszkriminált csoportokról, az eretnekekről, boszorkányokról, evangélikusokról, zsidókról, osztályidegekről?

Másképpen – Hankiss-sal szólva – sok-sok liftbeszédben újraértelmezzük a kulturális örökséget úgy, hogy a 21. században is érvényes és aktuális magyarázatot adjunk. És brandet szeretnénk építeni minél több városban, hogy a múlt a most élők identitásává váljon, biztos eligazodási pontokat adjon, növelje a komfortérzetüket, vagy, ha kell, elgondolkoztassa, cselekvésre ösztönözze őket. Azt szeretnénk, ha a múlt embere természetesen, erőlködés nélkül kiszólna az idő építette fal mögül, párbeszédre lépne a ma élőkkel. Ahogyan Hankiss tenné, biztatóan mosolyogva, kiapadhatatlan kíváncsisággal.

IRODALOM

- Bell, David A. (2002): Total history and microhistory. In: Lloyd, Kramer– Maza, Sarah (eds.): *A Companion to Western Historical Thought*. Malden, Mass., Oxford: Oxford University Press
- Braudel, F. (1949): *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'époque de Philippe II*. 3 vols. Paris: Almand Clin
- Brook, T. (2009): *Vermeer kalapja: A tizenhetedik század és a globalizáció hajnala*. (ford. Jutai P.) Budapest: Európa Könyvkiadó
- Bryson, B. (2006): *Majdnem minden rövid története*. (ford. Erdeős Zs.) Budapest: Akkord Kiadó
- Burguière, A. (2006): *L'École des Annales. Une histoire intellectuelle*. Paris: Odile Jacob
- Clark, E. A. (2004): *History, Theory, Text: Historians and the Linguistic Turn*. Cambridge, MA– London: Harvard University Press
- Davis, N. Z. (1999): *Martin Guerre visszatérése*. (ford. Lafferton E., Sebők M.) Budapest: Osiris Kiadó
- Ferguson, N. (2011): *Civilizáció – A Nyugat és a többiek*. (ford. Gebula J.) Budapest: Scolar Kiadó
- Ginzburg, C. (1991): *A sajt és a kukacok: Egy XVI. századi molnár világképe*. (ford. Barna I., Galamb Gy. J.) Budapest: Európa Kiadó
- Hankiss E. (1982): *Diagnózisok*. (Gyorsuló idő) Budapest: Magvető Kiadó

- Hankiss E. (1997): *Az emberi kaland: Egy civilizáció-elmélet vázlatja*. Budapest: Helikon Kiadó
- Hankiss E. (2014): *A befejezetlen ember*. Budapest: Helikon Kiadó
- Hankiss E. – Makkai L. (1965): *Anglia az újkor küszöbén. (Európa nagy korszakai)* Budapest: Gondolat Kiadó
- Harari, N. Y. (2015): *Sapiens: Az emberiség rövid története*. (ford. Torma P.) Budapest: Animus Kiadó
- Harari, N. Y. (2017): *Homo Deus: A holnap rövid története*. (ford. Torma P.) Budapest: Animus Kiadó
- Iggers, G. G. (1997): From Macro- to Microhistory: The History of Everyday Life. In: Iggers, G. G.: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover–New England–London: Wesleyan University Press, 101–117.
- Levi, G. (1992): *On Microhistory*. In: Peter Burke (ed.): *New Perspectives On Historical Writing*. Philadelphia Polity Press
- Muir, E. – Ruggiero, G. (1991): *Microhistory and the Lost People of Europe*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press
- Revel, J. (1996): *Micro-analyse et construction du social*. In: Revel, J. (dir.): *Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience*. Paris: Gallimard et Le Seuil
- Söptei I. (2017): *A Svetics–Sigray-ház*. (kézirat) Kőszeg
- Thompson, E. P. (1963): *The Making of the English Working Class*. New York: Pantheon Books
- Trimberger, E. K. – Thompson, E. P. (1984): Understanding the Process of History. In: Skocpol, T. (ed.): *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, DOI: 10.1017/CBO9780511621567
- White, H. (1973): *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press
- The 100 Best Nonfiction Books*. <https://www.theguardian.com/books/2016/jun/06/100-best-non-fiction-books-no-19-making-of-the-english-working-class-ep-thompson-1963-robert-mccrum> (letöltve 2017. 10. 05.)

HANKISS ELEMÉR MINT RENITENS ÚJHISTORIKUS

ELEMÉR HANKISS: A RECALCITRANT NEW HISTORICIST

Z. Karvalics László

docens, történész, Szegedi Tudományegyetem, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete ösztöndíjasa
info@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Írásom fő célja, hogy a néhai Hankiss Elemér számára helyet találjak valamiféle diszciplináris térben. A vaskos köteteiben (*Az emberi kaland*, *A befejezetlen ember*) alkalmazott módszer, mindennapi életünk rejtélyeinek a boncolgatása és a kompozíciós jellemzők a Stephen Greenblatt műveiben megjelenő „új historizmus” felé vitték. Kitérőkkel tarkított magyarázatom, amelynek során egy fogpiszkálótartó kalandos történetét ecsetelem, épp ezt a Hankiss-módszert igyekszik megvilágítani: végy egy apró tárgyat (például egy sótartót), és mutasd meg, milyen mély értelmű üzenetek hordozója. Igyekszem megmutatni, hogy egyenes út vezet az irodalmi művek komplexitás-problémáin és hatásán töprengő ifjú Hankisstól a civilizációelméletét a szabadság labirintusa köré építő idős Hankisshoz.

ABSTRACT

The main goal of this paper is to find a disciplinary assignment for the late Elemér Hankiss. The method, the hidden assumptions, and the compositional features of the exposition in his voluminous books (*The Human Adventure* and *The Unfinished Man*) propelled him to the direction of new historicism, represented by Stephen Greenblatt's works. My roundabout reasoning highlights Hankiss's method to use small objects (like a salt shaker) as holders of deep messages with odd and peculiar admixtures from the history of toothpicks and toothpick holders. I try to demonstrate, that there is a direct link between the young Hankiss, coping with complexity problems and influences of literature, and the late Hankiss, who builds his civilization theory around the maze of freedom.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, új historizmus, elméletek, emberi kaland

Keywords: Hankiss, Kőszeg, new historicism, theories, human adventure

Töltőtoll, gemkapocs, cipzár, könyvespolc, villa, ezüst étkészlet vagy tapadócsíkos üzenőcetli (Post-it)? Amikor Henry Petroski, a Duke University technikatörténésze fejezeteket vagy monográfiákat komponál mindennapi környezetünk

banálisnak tűnő, aprócska tárgyainak történetéről (Petroski, 1994), elsősorban a mérnöki génusz érdekli. A dizájn, a tervezés folyamata, a próbálkozások, de főleg a mélyen emberi hibák és kudarcok (Petroski, 1982) szerepe abban, ahogyan aztán mégis egyre több hasznos tárgyacska evolúcióját kísérhetjük szemmel. Eközben nem feledkezik meg azokról a gazdasági és kulturális változásokról sem, amelyeket a mind elterjedtebb használatra vagy épp a tömeggyártásra való átállásra vezethetünk vissza. Petroski – megérdemelt díjesővel fogadott – történelmi rekonstrukcióinak izgalmas adatvilága mögött azonban mindig ott lebeg valamennyi spiritualitás is. Amihez csak nyúl, abban a tökéletlenségben és a korlátosságban rejlő hajtóerők jeleit azonosítja – mindazt, amit Koch Sándor a „létezés alapjának” tekintve dicsér (Koch et al., 1989).

Hankiss Elemért más foglalkoztatja: az artefaktumok, a teremtett tárgyak transzcendenciája, amellyel az emberi élmények mélyszerkezetéből hoznak üzenetet kettős szerepükkel és természetükkel. „A tárgyak [...] megnyitnak olyan életlehetőségeket, amelyek egyébként el vannak zárva előlünk”, miközben „tulajdonként” korlátot is jelentenek, főleg a mértéktelen vagy túlzó ragaszkodás miatt, amellyel egyéb dolgokat kiszorítva szűkítik annak a terét, ami másképp „megélhető” volna (Hankiss, 1997). A kettősség mindkét oldalán valójában a szabadság problémája áll, ami az „emberi létezés” alapja és talán legfontosabb instanciája, annak sokatmondó „befejezetlenségével” együtt. Nem véletlen, hogy a szabadság fogalom nyirkos útvesztőibe és elegáns kiállítótermeibe is szinte bárhonnán be-szaladhatunk, mint Forrest Gump szélsodorta madártolla (Hankiss, 2014). Elég ehhez a véletlen és az emberi akarat összefonódott terében akár egy labdába is szabadság-generátort belelátni, vagy (egy különösen emlékezetes példával) a só-tartóban felfedezni „a szabadság ujjongó élményét” (Hankiss, 2014), amit a felfelé igyekvő barokk tornyokra emlékeztető formai nekilendülések és megtorpanások közvetítenek.

Az érett Hankiss nagy összegző műveinek (Hankiss, 2014) olvasói az ilyen és ehhez hasonló jelentéskapcsolatok teremtésének számtalan variációjával szembe-sülnek: hol érdekességként, hol sokatmondó illusztrációként, hol revelatív összefüggésekhez vezető felismerések forrásaként. A következőkben amellet érvelek, hogy e sajátos alkotói pozíció mögött nem pusztán a briliáns népszerűsítő esszé-stílust érdemes azonosítani, s a hankissi kompozícióteremtés nem „intézhető el” műveltségmorzsák látványos egymás mellé rendezéseként vagy késői „filozófiai fordulatának” szükségszerű következményeként sem. Amivel Hankiss tusakodik, az egyrészt nagyon is beágyazható kortárs társadalomelméleti narratívákba, másrészt szerves kapcsolat van az évtizedekkel korábbi Hankiss strukturalizmusból és rendszerelméletből építkező dilemmái és összegzőnek szánt, civilizációelméleti bevezetesként újra- és újraformált gondolkodói korpuszai között.

De induljunk el mi is egy aprócska tárgytól. Vegyük kézbe minden idők egyik legelegánsabb, legnagyobb példányszámban gyártott és fennmaradt porcelán

fogpiszkálótartóját, a Lefton 6436-ost. Egy magyar immigráns amerikai közönség számára, Japánban gyártott kultusztermékét a második világháború utáni évekből. Mert futhatott plusz aranycsik a prémium-változatok talpa körül, lehetett fehérebb a porcelánalap és élénkebbek a rápingált virágminták a 2898-ason, üzenhetett letisztultságot a zöld mintájával a 02876-os, s bővíthette el a 671-esek enyhe sárga, kék vagy rózsaszín alapszíne és matt tapintása az ingyenceket – valahogy mégis a 6436-osban érezzük ragyogni az időtlen tökéletesség, vagy inkább eltaláltság visszfényét.

Mindazok, akik már találkoztak a Kárpát-medencében leginkább elterjedt, fekvő porcelán fogpiszkálótartók példányaival, amelyek (gyakran Patent márkajelzéssel) a Bécs melletti Währing gyárából kerültek forgalomba, gyönyörködés közben sajátos otthonosság érzetet fedezhetnek fel magukban. Szinte minden ugyanolyan a Lefton 6436-ason, a méret, a külön „egybetalp”, a színek, a virágminta: az egyetlen feltűnő különbség az, hogy a Leftonok gömbölydedek: egyetlen vonalat vagy szögletet nem találunk rajtuk. Az aljuk ovális és nem téglalakú. A két szélük is ívből lekerekedik. A rés, amelyen benyúlva kiemeljük a fa fogvájót, szintén minden pontján hajlított (és aranyozott is). Csak találgatásokra szorítkozhatunk azzal kapcsolatban, hogy vajon minek köszönhető a 6436-os morfológiájában egyidejűleg megjelenő otthonosság és idegenség. A szlovákok, mint a magyarok; a cseheknél ellenben már gömbölyödésnek-öblösödésnek indulnak a formák, ám az egybetalp helyett négy aprócska lábön állnak a fogpiszkálótartók. Bajorföldön minden sokkal szögletesebb, a meissenai terméktervezők pedig keskenyebbre és karcsúbbra szabták a maguk darabjait, emiatt azok sokkal magasabbra is emelkednek. S ha azt gondolnánk, hogy a jellegzetes közép-európai alapforma a nagy amerikai olvasztótégelyben a sokkal szabálytalanabb vonalvezetésű, fegyelmezetlen, túldíszített francia rokontárgyak hatására vált cizelláltabbá, rafináltabbá, nem is tévedhetnénk nagyobbat. A 6436-os ugyanis nem más, mint egy korábbi, nagyon sikeres termék egyszerű utánpótlása.

Az 1894-es amerikai tarifatórvénynek köszönhetően sokkal olcsóbb lett a díszített porcelántárgyak bevitelére, s megnyílt az út az európai export felfutásához. Reinhold Schlegelmilch két (a tübingi, Erfurthoz közeli Suhl városában és a felső-sziléziai Tillowitzban alapított, s jóval olcsóbban működő) gyárából meg is indult az egy idő után R. S. Prussia márkanévvel viselő áruk dömpingje. Ezek között az asztali porcelántárgyak között találjuk a 6436-os elődjét, amelytől egyszerűen megkülönböztethetetlen volna a Leftoné, ha az aljában nem lenne ott a gyári jelzés. Annyit tudhatunk tehát, hogy a korábban a divatruháüzletben érintett, a vészkorszak elől 1938-ban Amerikába emigráló, Chicagóban 1939-ben letelepedő, saját cégét 1941-ben elindító Lefton Zoltán György jó érzéssel utazott 1945-ben Japánba, hogy ottani termelőkapacitásokra építve sok-sok egyéb, márkás porcelántermék mellett egy, az USA-ban már évtizedek óta ismert és használt német fogpiszkálótartó „utángyártásába” is fogjon. Ezzel amúgy nem volt egyedül: az

R. S. Prussia olyan hírnevet szerzett magának, hogy fénykorában, 1910 körül számos amerikai és japán cég másolta már a termékeit. (Így az sem lehetetlen, hogy a megoldást nem Leftonnál, hanem a japán cégpárnereknél kell keresni.)

Egyetlen tárgy mögött máris emberek, sorsok és gyárak összegabalyodott világába zuhanunk. George Zoltan Leftonéba (1905–1996), aki cége elindulása után további tizenkét rokonát menekítette ki Amerikába, és adott nekik munkát a gyárban. Találkozása ifjúkori szerelmével, Magdával, New Yorkban, akitől az emigrációs útvonalai különbözősége és a lány szigorú családja szakította el, hogy aztán mindketten felbontsák előző házasságukat, és életük végéig egymás mellett maradjanak. Vagy itt van a még furcsább Schlegelmilch-történet. Az R. S. Prussia porcelánok önálló gyűjtőközössége nagy meglepetéssel értesült róla, hogy Suhlban nem egy, hanem két Schlegelmilch-gyár működött. Csakhogy (mint azt egy 1984-es szakdolgozathoz kinövő kutatás kiderítette) Reinhold és Erdmann Schlegelmilch két különböző porcelánüzemet vitt, s a névazonosságon kívül semmiféle rokoni kapcsolat nem volt köztük. A Suhlba 1899-ben, Langenwiesenhől áttelepülő gyárat még néhai Leonhard Schlegelmilch alapította, az ő Julius fia költöztette tovább, és Erdmann igazgatta.

Ha azt a gazdaságtörténeti epizódot mutattuk volna be részletesen, ahogyan egy brazíliai utazás hatására Charles Forster hozzáfog a libatollat kiszorító olcsó fa fogvájók tömeggyártásához a 19. század utolsó harmadában, földrengésszerű változásokat indítva el az ellátási láncokban és a fogyasztói szokásokban, bizonyára sokakban felidézett volna egy másik, sokkal ismertebbé lett epizódot, majd félezer évvel korábbról. Azt az utazást, amelynek során Poggio Bracciolini 1417-ben egy német kolostorban felleli Lucretius *De rerum naturá*jának egy kéziratát, lemásolja, kiadja, s ezzel – legalábbis Stephen Greenblatt (2015) szerint – döntő lökést ad a modern természettudományos gondolkodás kialakulásának, új életre keltve a szekularizálódásnak induló világkép irányába forduló szellemi erővonalak talán legfontosabbikát, végső soron világra segítve a reneszánsznak nevezett páratlan kultúrtörténeti időszakot. S noha abban Greenblattnek, az újhistorikus irányzat legismertebb képviselőjének kétségkívül igaza van, hogy Poggio Bracciolini személyes „stratégiái” és cselekvése nélkül nem vagy nem abban az időpontban kerül bele Lucretius műve a gondolkodás megpezsdülő véráramába, de a kézirat hatását minden bizonnyal túlbecsüli: az epikureus gondolat e kézirat nélkül is számos hajszáléren keresztül befolyásolta már a diskurzusképzést és a világmodell-alkotást, s Lucretius recepciója a reneszánszhoz vezető számos lökés hullámnak csak egyike volt.

Ám azt, hogy a nagy, átfogó változások jól visszavezethetőek kisebb események, folyamatok, emberek és dolgok különös és speciális együttállására, középpontba emelte az irodalomtudományból indult, de később kulturális materializmusnak vagy történeti antropológiának is nevezett új historizmus (New Historicism) lassan negyedszázados irányzata. Ez „többször az irodalom és az anyagi világ

kölcsönös »áramlását« (circulation) kutatja”, axiómának tekintve, hogy „minden megnyilvánulás beágyazódik az anyagi tevékenységek rendszerébe” (Dobos, 2001). Az újhistorikus nézőpont olyan társadalomtudományi irány, amelynek révén – a Greenblattet idéző Lábadi Zsombor (2002) szerint – „a történelem nem változatlan struktúrákban ragadható meg, körvonalai elmosódtak, és folyamatos átalakulásban vannak. A dolgok rendje nem egyértelműen meghatározott...” Ám a kényszerű búcsú „az objektivitás, a teljesség, a hiteles rekonstrukció értékeitől” (Dobos, 2001) nem béklyóba ver, hanem a korlátozottság felismerésének és elfogadásának révén új értelmet ad, új módszerekhez vezet, új narrációk lehetőségét kínálja, nagy alkotói szabadsággal, a komor és komoly társadalomtörténeti színpadra visszacsempészett játékosággal és korábban érvénytelenként elutasított levezetéstípusok újraélesztésével. Epizodikus történetzilánkok, anekdoták, narráció-középpontba állított periférikus tárgyak „látszólag partikuláris történeteket vizsgálnak és visznek színre, melyek – egészen más szempontból – reprezentatívak, és képesek megragadni a történelmi társadalom szövetében megbúvó szimbolikus cselekvéseket” (Kiss, 2006), hogy a következő pillanatban ideiglenes tudásunk már-már szilárdnak hitt építményén egy rivális anekdota üssön rést, visszavezetve az alapértelmezettnek tartott bizonytalansághoz.

Az újhistorikus az egyik kezével ad, amikor olyan szálát húz ki és mutat meg az események és összefüggések nyersanyagául szolgáló ágensek (emberek, állatok, tárgyak, intézmények, mentális objektumok) Nagy Összegabalyodásából, amelyet korábban nem vagy nem így húzott kis senki sem, de a másik kezével elvesz, mert az összegabalyodásban jelen lévő többi hatástényezőt nem vagy nem súlyának megfelelően veszi figyelembe, emiatt levezetése óhatatlanul hiányos lesz. De azzal, hogy a narrációk középpontjába állított tevékeny szubjektum nem tűnik el a struktúra mögött, hanem elvárásai, tervei és cselekvései aktívan alakítják a világot, az újhistorikus kánonban az énformálás (self-fashioning) a társadalmi változás motorjaként mutatható be. „Minden cselekvés egy stratégia részét képezi, ezáltal az elszigetelt gesztus vagy gondolat is olyan kollektív, társadalmi energiával rendelkezhet, ami változást indít el a dolgok rendjében.” (Lábadi, 2002) Az „aktív alakítás” tézise azonban a cselekvő ember mellett ugyanúgy igaz az „összefonódások” világának ideális objektumaira, a dolgokra, a teljes nonhumán szférára is.

S mivel korábban jellemzően csak járulékosan rendeződtek olykor-olykor embereket középpontba helyező elemzésekbe tárgyak, mint díszek a karácsonyfára, a tárgyak köré épített narrációk behatolással kecsegtetnek releváns jelentés- és hatáskapcsolatok új világaiba. Így vált emblematikussá Stephen Greenblatt minikronikája Wolsey püspök vörös posztósüvegének a 16. században induló viszontagságairól, amelynek során végül egy vándor színjátszó csoporttól került a 18. században Oxford egyik templomába. De említhetnénk Théophile Gautier-nek egy korszak jelképévé vált vörös mellényét az *Hernani* bemutatójáról,

vagy azokat az újhistorikus áthallásokat és rokonságot sokszor nem is reflektáló „klasszikusabb veretű” történeti munkákat, amelyek Hammurapi cipője (Cline, 2014) vagy Vermeer kalapja (Brook, 2009) mellől indulva fűzik fel egymás mellé hajdanvolt összegabalyodások izgalmas darabkáit.

Mindezt immár Hankiss mikroverzumával ütköztetve egyszer csak elénk sodródik a Napkirály arany fürdőkádja, amelynek peremén a Ma hétköznapiságának egykori kivételessége csillog. A mosógép, amely a mulandóság legyőzésének fehér hírnöke. A ház, a kert, az automobil, a cipő, a fogkrém, a borospohár, meg persze megszámlálhatatlan mennyiségű állat, amelyek mind-mind hasonló üzeneteket hordoznak. Hankiss szótárában: a fizikai dzsungel világa. Amelynek minden egyes nonhumán darabkája esélyt kínál magasabb rendű felismerések közvetítésére az emberi belvilág és a társas lét ősvadonjának feltérképezéséhez, s evvel együttal egy metafizikai dzsungelhez is utat nyit.

Mi mást kéne mindebben látnunk, mint a geertzi sűrű leírás sajátos alkalmazását? Amire Szabó Márton (2004) tolmácsolásában tekinthetünk úgy, mint „az az egész és a rész, a konkrét és az elvont, az egyedi és az általános egymásba való szüntelen átjátszásának megmutatása, [...] az elemzett »jelentésteli struktúra« minden vonásának minél teljesebb bemutatása”. Célja, hogy „jelentős következtetéseket vonjunk le jelentéktelen, ám igen sűrű szövésszerű tényekből”, igazodva ahhoz az összetettséghez, rendszerszerű koegzisztenciához, amely a társadalmi lét különböző szféráinak együttműködésében, összefonódásában, egymásra hatásában érhető tetten. Ám míg az újhistorikus kiindulópontja egyedi történeti helyek és korok egyedi textusai mögötti teljességek rekonstrukciója, addig Hankiss számára maga a kultúra egésze az egyetlen óriás szöveg, a társadalmi léttel összekapcsolt nooszféra, amelynek megértéséért sorompóba száll, elszakadva a tér és az idő kötöttségeitől. Ha az újhistorikusnak mindent, ami egy irodalmi vagy történeti forrásszöveg (esemény, történeti tény) jelentésszerkezetének feltárásához szükséges, számba kell vennie és össze kell tudnia illeszteni, Hankissnál ugyanez a teljesség körüljárásának imperatívusza. Ha van még egy megfontolás, szempontocska vagy nyitott kérdés, amelynek diskurzusba vonása nélkül valamit nem vettünk számításba, akkor azokat nem nélkülözhetjük. Mindenről beszélni kell, mindennek jelentősége van, a határok képlékenyek, és a megkonstruálendő elemzések sokszor csak egymással tökéletesen szembenálló diskurzusformák egyidejű jelenlétével alkothatók meg (Lábadi, 2002). Hankiss, mint egy született újhistorikus, mesteri módon ugrál az állítások színe és visszája között, olykor úgy végtelenítve a logikai levezetéseket, ahogyan M. C. Escher képeit szemléljük. Ám míg a „törvény szövedékének” felhasításához az újhistorikusok a látszólag partikuláris történeteket vizsgáló és színre vivő reprezentatív anekdotákkal sodródnak közelebb, megragadva a történelmi társadalom szövetében megbúvó szimbolikus cselekvéseket (Kiss, 2006), addig Hankiss inkább kollázs technikával él. Egymás mellé sodor anekdotákat, vándormotívumokat, közmondásokat, aforizmákat,

irodalmi idézeteket, hogy a gondolkodás ily módon felduzzasztott terében saját módszerének készítse elő a talajt: a visszakérdezésnek és a problémák fraktálosításának, amellyel nem a semmibe, hanem nagyon is szilárd szárazföldekre vezeti magát és olvasóit. Újhistorikus módi, de annak kétségkívül renitens.

Olyasmit érünk tetten, ami több mint a pusztá újhistorikus nézőpont, mint egy alternatív tudományos beszédmód. Amivel Hankiss tusakodik, az az, hogy miként lehet az összefüggések rendszerében való útkereséshez szilárd metodológiai támasztékokra lelni akkor, amikor a Nagy Elméletek magyarázó ereje egyre kevésbé segít megértéshez, mi pedig azt látjuk, hogy eközben mégis egyre csak szaporodnak a rivális Nagy Elméletek. Emiatt szükségszerűen megkérdőjeleződnek azok a kiindulópontok, elhatárolások és kategóriaképzések, amelyekből a korábbi Nagy Elméletek merítették az erejüket. Michael Callon, Bruno Latour és John Law cselekvőhálózat-elmélete, Gilles Deleuze *assemblage*-elmélete vagy a társadalomtudomány térbeli és nonhumán fordulata ilyen értelemben mutat túl a hagyományos diskurzusokon, és ezért is nehéz Hankiss civilizációelméleti munkáit „besorolni” bármilyen irányzathoz. De ha mégis valahová, akkor az legyen az újhistorizmus.

Külön érdekesség, hogy amikor még nem az egész kultúra, mint az emberiség Jurij Lotman-i értelemben vett információraktára, hanem annak csak egy kis darabkája, az irodalmi mű állt Hankiss érdeklődésének középpontjában (Hankiss, 1985), már akkor is vérbeli újhistorikus módjára fordul a mikrodinamizmusok irányába, felismerve a síkváltásban rejlő erőt, ahogy egyetlen képbe sűrítve több valóságdimenzió mozgósítható a hatás érdekében. Az oszcilláció, amit Hankiss a síkok közti váltogatásként azonosít, nem más, mint saját későbbi munkamódszere, amellyel ezt a kompozíciós technikát a költői nyelvből az értekező prózába viszi át. A nagy, integrált magyarázó szerkezetek helyett a többoldalú kölcsönös kauzalitások, a bonyolultabb összefüggésrendszerek aprólékos feltárásától remél jó kiindulópontokat. Minél komplexebb a vizsgált tárgy, minél jobban érdekel minket a struktúra és a funkció, annál fontosabb azok ágenseinek aprólékos azonosítása.

Nem állna azonban meg a lábán az „emberi kaland” újhistorikus óriáskompozíciója, ha nem stabilizálná három, rendkívül fontos mozzanat, amelyekre nem érvényesek a kérdőjelek. Az egyik az értelemkeresés és értelemadás fundamentumának tekintett kiinduló helyzet: az ember egy rideg és ellenséges (kozmosz) környezetben kultúrájával épít maga köré „burkot”. Korántsem szükségszerű azonban, hogy erre a tézisére épüljön ember- és civilizációkép, és sokan nem is innen indulnak el. Hankissnak ezt az arkhimédészi pontját azonban a magunk részéről teljesen autentikusnak tartjuk. A másik az a latens szerkezetképzés, ahogyan a látszatra véletlenszerűen egymás mellé sodort elemek mögött mégis kitapintható egy háttérstruktúra: egy olyan rendszerszemlélet, amely még akkor sem feledkezik meg a komplexitásról, a rétegzettségéről és a kölcsönös hatáskapcsolatokról, amikor ezen rendszerek legapróbb komponenseivel bíbelődik.

S végül: Hankiss narrációja nem távolságtartó, és nem kerüli el a személyes viszony kialakítását saját gondolkodói pozíciójával. Minden töprengése, amely látszólag megáll az elbizonytalanításnál, relativizálásnál, dekonstrukciónál, valójában nagyon is tele van pozitív kifejtéssel, határozott állásfoglalással. S mivel ugyanúgy a reneszánsz és a kora újkor a történeti keret, amelyben a legjobban érzi magát, és ahonnan kiemelt szempontjai vétetnek, mint az újhistorikusoknál, humanizmusa is ide ágyazódik be, és innen szárnyal aztán egészen a kibertérig. S aki úgy érezné, hogy a kétségüzenetek számosabbak, vegye észre, hogy ez is csak egy elmetrűkk. Mint Vörösmarty Mihály *Az emberek* című versében, midőn addig ismételgeti, hogy nincsen remény, amíg az olvasó dühösen kimondja, hogy de van, úgy lesz sokkal nagyobb esélye annak, hogy Hankiss olvasója is hasonló utat jár végig. Értékválságtól hangos, fogódzókat kereső korunkban *Az emberi kaland* és *A befejezetlen ember* emiatt (is) maradhat még sokáig a házikönyvtárak népszerű darabja.

IRODALOM

- Brook, T. (2009): *Vermeer's Hat: The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World*. London: Bloomsbury Press
- Cline, E. H. (2014): *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*. Princeton: Princeton University Press
- Dobos I. (2001): A szöveg történetisége – a történelem textuálisága: Az újhistorizmus. *Irodalomtörténet*, 32, 4, 594–610. http://epa.oszk.hu/02500/02518/00294/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_2001_04_594-610.pdf
- Greenblatt, S. (2015): *Egy reneszánsz könyvvadász: Hogyan vált modernné a világunk?* Budapest: Typotex Kiadó
- Hankiss E. (1985): *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Budapest: Magvető Kiadó
- Hankiss E. (1997): *Az emberi kaland*. Budapest: Helikon Kiadó
- Hankiss E. (2014): *A befejezetlen ember*. Budapest: Helikon Kiadó
- Kiss G. Z. (2006): Különleges örömmel. *Jelenkor*, 49, 9, 928–932. <http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/2006-9.pdf>
- Koch S. – Juhász-Nagy P. – Lábos E. – Szathmáry E. (1989): *A tökéletlenség és korlátosság dicsérete*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Lábadi Zs. (2002): *Csodálkozás és rezonancia: Stephen Greenblatt*. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/65/labadi.html>
- Petroski, H. (1982): *To Engineer is Human*. New York: Vintage Books
- Petroski, H. (1994): *The Evolution of Useful Things*. New York: Vintage Books
- Petroski, H. (2008): *The Toothpick: Technology and Culture*. New York: Vintage Books
- Szabó M. (2004): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/diszkurziv/ch04s02.html>

MIT TANULHATNAK A TÖRTÉNÉSZEK HANKISSTÓL?

WHAT COULD HISTORIANS LEARN FROM ELEMÉR HANKISS?

Pók Attila

történész, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese,
a közszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
attila.pok@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Írásomban a „nagy generációhoz” tartozó történészként vizsgálom Hankiss Elemér életművét – olyan értelmiségiként, akinek gondolkodását nagymértékben formálták az 1968-as események: a Varsói Szerződés tagjainak inváziója Csehszlovákia ellen, a diákmozgalmak, a Martin Luther King elleni merénylet stb. Vázolom az 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji főbb nemzetközi és magyarországi fejleményeket, hogy ebben a kontextusban értelmezhesük Hankiss Elemér első jelentős műveit. Rámutatok, hogy első nagy hatású (Makkai László történész tekintéllyel közösen írt) könyve a 16–17. századi Anglia művelődéstörténetéről csak látszólag áll távol későbbi kutatásaitól. Hiszen Hankiss leginkább az egyéni-kollektív psziché és a társadalmi-politikai történések közötti összefüggéseket próbálta feltárni az irodalomból, a zenéből és a képzőművészetből merítve. Ugyanezt teszi a problémafelvetés szempontjából is, amikor az 1970–80-as évek magyar társadalmával foglalkozik, csak tudományágot és módszert vált: az irodalomtörténész átváltozik a társadalmi értékeket kutató szociológussá. A 20. század végén már a filozófia és az antropológia ösztönözte arra, hogy ugyanazokat a kérdéseket globális szinten vizsgálja. Nem lehet egyetlen diszciplína szaktekintélyének minősíteni, „multidiszciplináris személyiség”. Mit tanulhatnak a történészek mindebből? – ezt a kérdést vizsgálom cikkemben.

ABSTRACT

The paper examines Elemér Hankiss's lifework from the perspective of a historian of the so-called '68 generation', intellectuals whose mindset was, to a great extent, shaped by the events of 1968: the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia, the student movements, the assassination of Martin Luther King etc. It also refers to the major international and Hungarian cultural developments of the late 1960s and early 70s, and puts Elemér Hankiss' first influential publications into this context. It points out that his first major book (written together with a prestigious Hungarian historian, László Makkai) on the cultural history of England in the 16th and 17th centuries is only seemingly distant from his later research. Namely, Hankiss was most interested in the interrelationship of individual and collective psyches and socio-political developments using literature, music and fine arts as sources. From a problem-setting perspective he does the same when dealing with the Hungarian society of the 1970s and 1980s, but he changes the discipline and the method: the literary historian turns into a sociologist of social values. By the late 20th

century, philosophy and anthropology inspired him to tackle the same issues on a global level. He cannot be classified as specialist of one single discipline, he is a 'multidisciplinary personality'. What can historians learn from all this? In my paper I investigate the question.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, irodalomtörténet, rendszerváltás, érvek, ellenérvek, társadalom, kérdezés

Keywords: Hankiss, Kőszeg, history of literature, democratic transformation, argument, counter-argument, society, questioning

1968 és 1973 között jártam az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem–angol szakára. 1968 kritikus év a II. világháború utáni történelemben: generációnk gondolkodását meghatározó eseményei a diákmozgalmak Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban, a prágai tavasz ígérete, majd az augusztusi kiábrándulás, a Varsói Szerződés csapatainak bevonulása a szocializmus egy új modelljével próbálkozó országba. Április 4-én lett merénylet áldozata Martin Luther King, a Nobel-békedíjas amerikai polgárjogi harcos. Október 31-én Johnson elnök bejelenti, hogy az Egyesült Államok Vietnam egész területén megszünteti a bombázásokat, és néhány nap múlva a republikánus Nixont választják amerikai elnökké. Magyarországon sem a pangás éve ez az esztendő, megindul az új gazdasági mechanizmus, viták folynak a csehszlovákiai helyzetről, nem sokkal a bevonulás előtt kezdik játszani a mozik Kovács András új filmjét, amelynek címe oly sokat mond a légréőről: Falak. Egyik első egyetemi élményünk az volt, hogy intenzív eszmecserek zajlanak a demokrácia korlátairól és lehetőségeiről. A generációnkhoz tartozó Földes György mai visszatekintése szerint az ország az új gazdasági mechanizmussal a piacgazdasági rendszerbe próbált beilleszkedni, szerinte az országban 1968-ban ért csúcspontjára a desztalinizációs folyamat, ekkor volt nálunk a hatalomnak legnagyobb a kritikai tűrőképessége, és ekkorra szerezte vissza az ország nemzeti önbecsülését. Fiaatalabb kollégáink inkább a korlátokat emelik ki 1968-ra emlékezve. Az 1955-ben született Juhász József szerint a Szovjetunió nem engedhette meg sem a jugoszláv, sem a csehszlovák, sem a magyar „alternatív szocialista” kísérleteket, mert ezzel saját legitimitását kérdőjelezte volna meg. Az 1978-ban született Mitrovits Miklós a lengyel 1968-ból azt emeli ki, hogy a márciusi diáktüntetések leverése, az ellenvélemények elfojtása után a lengyelek nem hittek többé abban, hogy a szocialista rendszer belülről megreformálható. Mitrovits nemzedéktársa, Bartha Eszter úgy véli, hogy 1968 egyedülálló lehetősége lett volna a baloldalnak, hogy átértékelje önmagát, ez azonban nem történt meg, ezért nem volt esélye sem arra, hogy az 1989-es rendszerváltozásokban előremutató szerepet játsszon. Évfolyam- és csoporttársainkkal sokat vitatkoztunk egyetemi éveink során és azt

követően is arról, hogy mik a szocialista rendszer megújulásának, az „emberarcú szocializmus” kibontakozásának lehetőségei általában és Magyarországon 1956 és 1968 tapasztalatai alapján. Szembesülnünk kellett (leginkább azoknak, akik tudományos, oktatói, népművelési pályára készültek, majd ezeken a területeken is helyezkedtek el) a mindenkori tágabb horizontú, cselekedni akaró és képes pályakezdők dilemmájával. A meglévő intézményekbe, kutatási hagyományokba beépülve kezdünk dolgozni, vagy az egyetemi évek felelősség nélküli szabad gondolkodását folytatva inkább az újat keressük, járatlanabb utakon induljunk, próbáljuk minél tágabbra nyitni horizontunkat, döntsünk le minél több ideológiai és megszokás szülte korlátot. A korlát persze a szakadékba zuhanástól is védhet, de ezt nem mindig érzékeltük, érzékeljük. Az 1970-es években és az 1980-as évek elején akkori világunkat, az örökkévalónak tűnő bipoláris világrendszert, a Kádár-korszak látványos konszolidációját majd lassú korhadását megérteni akaró korosztálytársaim számos egyéb mű mellett a fiatal Marx írásait, Tőkei Ferenc ázsiai termelési módról szóló tanulmányait, Szücs Jenőnek a nemzetfogalomról és Európa régióiról írott munkáit, Immanuel Wallerstein világrendszer-elemzéseit, Marcuse „egydimenzionális” emberéről szóló fejtegetéseit, Bibó István értelmezéseit a huszadik századi magyar történelemtől olvasták, vitatták. Sokan próbálták, keveseknek sikerült jól értelmezniük Lukács György munkáit, kíváncsian vártuk a *Valóság*, a *Nagyvilág*, a *Kortárs*, az *Új Írás* havonta megjelenő füzeteit, kapósak voltak a Gondolat Kiadó *Társadalomtudományi Könyvtárának*, az *Európa nagy korszakai*, az *Európai Antológia* című sorozatainak kötetei, Csoóri Sándor, Juhász Ferenc, Pilinszky János versei, Fábri Zoltán, Kovács András, Makk Károly filmjei, Jack Kerouac, J. D. Salinger, Alekszandr Szolzsenyicin, Ernest Hemingway, Jean Paul Sartre, Simone de Beauvoir magyarra fordított könyvei, idézni illett Esterházy Pétert és Papp Zsoltot, hallgatni kellett David Ojsztrahot és Leonard Bernsteint, a *Hairt*, a *West Side Storyt*. Minden rendszer nélkül soroltam itt neveket és címeket – nagy étvággal habzsoltuk mindazt a szellemi ételmezt, amit csak elérhettünk, kerestük helyünket, céljainkat.

Ebben a légkörben jelentettek nagyon sokat az 1970-es évek közepétől nemcsak a mi generációnk, hanem más magyarországi generációk társadalmunkról és a világról gondolkodni akaró és képes tagjai számára a korábban inkább csak irodalmár körökben ismert Hankiss Elemér sűrűsödő írásai, amelyek szokatlan, néha meghökkentő gondolatfűzésekkel, asszociációkkal, és leginkább provokatív kérdésekkel először inkább szűkebb értelmiségi körökben, majd a *Társadalmi csapdák* megjelenése után sok ezer példányban terjedve váltak a mindennapi közbeszéd tárgyává. A széles körben ismertté vált társadalomtudós gyakran és örömmel nyilatkozott lapokban, rádióban, televízióban, gyorsan elhadart mondatai plasztikus hasonlatokkal, sokfelől vett irodalmi példákkal a társadalmat ténylegesen foglalkoztató kérdésekről adtak szelíden szellemes, mégis mélyrehatóan kritikus véleményeket. Ekkorra már túl volt szakmai élete első, irodalom-

történész korszakán, és leginkább az értékszociológia foglalkoztatta. Viszonylag fiatalon szerezte meg az akadémiai „nagydoktori” címet, munkássága az MTA I. Irodalomtudományi és IX. Állam- és Jogtudományi osztályán művelt diszciplínákhoz is kapcsolódott, de számára az akadémiai tagság ugyanúgy nem volt cél, mint bármilyen tudományirányítási vagy közéleti pozíció megszerzése. Nem arra törekedett, hogy minél mélyebben ássa be magát egy szűkebb kutatási témába, és így szerezzon elismerést, hanem párját ritkító szellemi nyitottsággal és érzékenységgel olyan témákat választott, amelyeket ő aktuálisnak érzett, és munkásságának széles körű társadalmi visszhangja mutatja, hogy azok is voltak.

MIT TANULHAT SZEMÉLYISÉGÉTŐL, MUNKAMÓDSZERÉTŐL, MUNKÁIBÓL A TÖRTÉNÉSZ?

A választ avval kell kezdenünk, hogy Hankiss első komoly publikációja történeti témájú és módszerű: az a megtiszteltetés érte, hogy a nála tizennégy évvel idősebb, nagy tekintélyű történésszel, Makkai Lászlóval együtt készíthette el a Gondolat Kiadó *Európa nagy korszakai* című sorozata számára az *Anglia az újkor küszöbén* című könyvet. Makkai Lászlót feltehetőleg édesapja révén ismerhette meg, Makkai valószínűleg olvasta Hankiss Hamlet-esszéit, így eshetett rá a választása. Fogalmi keretei, általánosításai illeszkednek szerzőtársáéhoz hasonlóan az akkori marxista hangvételhez, de könnyedén, színesen írva, rengeteg kevésbé ismert irodalmi, művészeti forrásra támaszkodva eleveníti meg leginkább az Erzsébet-kor mindennapjait, a tudományok, a művészetek, az iskolák, a templomok világát. Röviddel ez után a könyv után egy másik, igen érdekes, angol vonatkozású művelődéstörténeti könyvet is publikált *A régi Anglia hétköznapjai* címmel, a Gondolat Kiadó *Európai antológia* című sorozatában tett közzé egy válogatást a *Spectator* folyóirat írásából. A *Spectator* volt Európa első irodalmi folyóirata, pontosabban napilapja, 1711. március 1. és 1712. december 6., illetve 1714. június 18. és december 20. között vasárnap kivételével mindennap megjelent. Igazi Hankissnak való feladat volt a válogatás, hiszen a sok belső harc után konzolidálódó, de a konzervatívabb, inkább a birtokos nemesség érdekeit védő tory és a liberálisabb, inkább a kereskedő, polgári rétegek, a whigek küzdelmétől szenvedő, de a világpolitikát meghatározó hatalommá érő Anglia életének, számtalan politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális eleméről szólnak a cikkek. Hankiss kedvére lehetett ez a napi élet sokszínűségét is tükröző lap, és különösen szerkesztőinek (Joseph Addison és Richard Steele) konfliktusokat felfedő, de azok elsimítását sugalló szemlélete. Bevezetője a szerkesztők mérsékelt, kiegyensúlyozott harmóniára, józan értelmességre törekvését, a szélsőségeket nyesegető szellemét emeli ki. A témák általában nem véletlenül találunk művelőikre, már ez a két munka is sokat tükröz Hankiss egy további évtized alatt kiterjedő kutatói, gondolkodói habitusából. Talán nem túlzás ugyanis, ha rendkívül sokirá-

nyú munkásságának alapozó élményét a Hamlet-probléma megértésének igényében látjuk. Harminckilenc évesen védte meg *Shakespeare Hamletja. Kísérlet a tragédia társadalmi hatásának leírására* című kandidátusi disszertációját, s már hat évvel később beadta *Az irodalmi mű mint komplex modell* című, akadémiai doktori disszertációját. A két disszertáció között teszi közzé *Az irodalmi kifejezések lélektana* című könyvét, valamint *A népdaltól az abszurd drámáig* című tanulmánygyűjteményét. Az utóbbi témái Hamlettől József Attiláig és a magyar slágerszövegek tartalomelemzéséig terjednek, de a lényeg az elméleti és módszertani útkeresés. Az érdeklő Hankisst, hogy a lélek rezdüléseinek dinamikája hogyan függ össze a társadalom mozgásformáival, a mindenkori kisebb-nagyobb változások gyökereivel. Egy olyan időszakban, amikor még senkinek sem jutott eszébe, hogy az érzelmek történetét történettudományi kutatás tárgyává tegye, Hankiss az irodalmi elemzésből indulva jut el ehhez a kérdéshez, Shakespeare korának művelődéstörténet-központú vizsgálata, a Hamlet-kritika, Hamlet „utóéletének” kutatása egy saját korát megérteni akaró „public intellectual” mélyre fűrő és nagy ívű útkeresése.

A két angol, művelődéstörténeti vonatkozású munka még a kreatívan alkalmazott marxista fogalomrendszer keretei között alkot maradandót: értelmezésében a 18. századi Anglia a két felső réteg, a gazdag kereskedő polgárság és a közép- s nagybirtokos nemesség uralmának háborítatlan fénykora. Ebben az időben Hankiss az igen nyitott gondolkodású, Sötér István és Klaniczay Tibor által vezetett MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, itt ismerkedik meg a strukturalizmussal, amely átrajzolja horizontját. Olyan eszközhöz jut, amely a művek „öntörvényűségéből” indul ki, nem a valóság mechanikus tükrözéséből. Igazi kérdése a társadalomban csetlő-botló individuumok korlátainak és lehetőségeinek feltérképezése, s így találja meg az egyéniségéhez, kérdésfeltevéseihez legközelebb álló diszciplínát, az értékiszociológiát. Melyek a társadalmakat jól láthatóan és alig érzékelhetően meghatározó értékek, szinkronban vannak-e változásaik a politikai, gazdasági, társadalmi átalakulások ütemével? Rátalált azokra a szociológus szakemberekre, akiktől megtanulhatta a szociológiai adatfelvételek és adatértékelések technikáját. Az így feltárt értékrendszerek, értékhierarchiák történeti háttérét keresve forgatta történetírók munkáit, de a Manchin Róberttel és Szokolczay Árpáddal együtt készített, összefoglaló *Folyamatosság és megszakítottság* című nagy könyvük sohasem jelent meg. Eredményeik azonban sok kisebb-nagyobb publikációban igen sok emberhez jutottak el. Egyik fő következtetésük az volt, hogy az angolszász világra jellemző, felelős, polgári individualizmussal szemben a virágkorát élő kádári Magyarországon önző, irigykedő „negatív individualizmus” érvényesül. Ideáig jutva ne felejtjük kérdésünket: mit tanulhat Hankisstól a történész?

Az eddig elmondottak alapján azt, hogy abból a témából lesz jelentős visszhangot kiváltó kutatási eredmény s nem csupán bibliográfiai tétel, amely valamilyen

módon a kutató saját problémája is mind személyes, mind közéleti értelemben. Csak egy történettudományi példával élve: az első világháború és Trianon tapasztalata nélkül más lett volna Szekfű Gyula, Mályusz Elemér vagy Hajnal István munkássága, a történeti Magyarország összeomlásának okait keresve születtek kutatási irányokat máig befolyásoló forráskiadványok és monográfiák. És ha a Szekfű Gyula akadémiai tagságával kapcsolatos döntésbe nem is számították be a legtöbb magyar középosztályhoz tartozó család könyvespolcán ott lévő *Három nemzedéket*, mégis, az ebben a nagy ívű, könyvterjedelmű esszében leírt gondolatai hatottak a leginkább.

Kézenfekvő igény, de korántsem mindig valósul meg a történészi témaválasztásban az, hogy ne csak a történész és szűk szakmai környezete számára legyen fontos és izgalmas egy kutatatandó téma, hanem közvetve-közvetlenül legyen az releváns az őt körülvevő társadalom számára is. Természetesen minden szakmának megvan a maga belső értékrendje, mindennapi munkarendje, de igazán jelentős, a szűk kutatási területen túllépő, a szakma egészére és azon túlmenően a közgondolkodásra azok a kutatási eredmények hatnak, amelyek a jelen dilemmáit is érintik. Amikor 1956 után Molnár Erik, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, volt miniszter, a kádári konszolidációt kritikusan támogató, építő, formátumos értelmiségiek egyike az 1956-os „ellenforradalom” okait keresvén politikai megfontolásokból vitát kezdeményez a nacionalizmus veszélyeiről, akkor az megélelné a szakmát, sőt, a legtágabb értelemben vett értelmiségi csoportokat ösztönzi vitára, és olyan, a közgondolkodást máig formáló művek megszületését segíti elő, mint Szűcs Jenő könyve a történelem nemzeti látószögéről. Miskolczy Ambrus lényegre törő megfogalmazásában: „Az 1956-os megtorlás utáni olvadás sajátos magyar revizionizmust hozott magával. Molnár Erik a nacionalizmusban, Révai József nacionálkommunista kurzusában látta a forradalom egyik kiváltó okát, és az ideológiai tisztázás jegyében a nemzet és az osztályharc történetiségének feltárása érdekében kezdeményezett – érzelmileg és tudományosan is – felszabadító hatású vitákat” (Miskolczy, 2014). Értékes szaktanulmányok publikálásával párhuzamosan zajlott a közéleti vita, a korabeli média lépten-nyomon kért fel történészeket, hogy a középkori magyar etnikai tudatról, a korajukkor függetlenségi mozgalmairól, a reformkorról vagy a kiegyezésről, sőt Trianonról és következményeiről, a nemzeti és vallási kisebbségek problémáiról beszéljenek. Ezt az ún. Molnár Erik-vitát Lackó Miklós dolgozta fel a legalaposabban, és ő az igen kevés magyar történész egyike, aki érdemben hivatkozik Hankiss munkásságának inspiráló hatására.

Felhívja a figyelmet arra, hogy az a magyar nacionalizmussal kapcsolatos önkritikus, de korántsem önromboló szemlélet, amely nemcsak a történész szakmában, hanem általában a magyar kultúrában, értelmiségi közéletben a 70-es–80-as évek fordulóján kibontakozik, Hankiss gondolataiból is táplálkozik. Hankiss figyelmeztet arra, hogy nálunk se odázódjék el a sérelmek feldolgozása, de vele

együtt a „megtisztulás” lehetősége sem. „A nemzeti-demokratikus megújuláshoz szükség van a nemzeti sérelmek feldolgozására és az önbírálatra is. De a megoldás csak akkor következhet be, ha az önvallomást feloldozás is követheti. Ezt a kommunista diktatúra évtizedei azonban, főleg 1947 után, megakadályozták” (Hankiss, 1979, 1982). Szücs Jenő még jóval a rendszerváltozást megelőző időben írt megállapítása szerint is a társadalom egy része a nemzettudat tekintetében önkritikusan is szembe akart nézni a múlttal. De a frusztrációk (ezekből, tudjuk, bőven jutott a magyarságnak a 20. században) s a büntudat oldása nehéz folyamat, s Hankiss Elemért idézve: ha a frusztrációkat (és a büntudatot) oldó mechanizmusok nem indulnak be, két tévút marad: az elfojtások és a rossz irányú kompenzációk útja. Bibó István hasonló gondolatait a 60-as évek első felében talán még nem is ismerték vagy nem tudatosították (Lackó, 2008).

Hankiss 70-es, 80-as évekbeli hatását a történészekre nem sok lábjegyzet, hivatkozás bizonyítja, annál több olyan rádió-, tv-műsorra, publikus kerekasztal-beszélgetésre emlékeztethetünk, ahol történészek is eszmét cseréltek Hankiss-sal. Különösen a második társadalommal, mai szóhasználattal a civil társadalommal kapcsolatos gondolatai keltették fel ebben az időben a figyelmet, bár történész szempontból érdekesebb lehetett volna *Az értéktudat kiforratlansága* című írása, amely a hagyományos, marxista fogalmi keretbe bújtatva igen élesen vet fel alapkérdéseket: „Az egyenlőtlen fejlődés... elve nemcsak országok között, hanem egy-egy országon belül is érvényesül, nálunk, Magyarországon például 1945-ben társadalmi-politikai intézményrendszerünk ugrott előre, s évekig messze elmaradt mögötte a gazdasági fejlődés. A hatvanas–hetvenes években viszont a gazdasági élet vette át fokozatosan a vezető szerepet... és a társadalmi-politikai intézményrendszer került egyre nagyobb lépéshátrányba. Olyannyira, hogy ma már erősen fékezi a gazdasági fejlődést, és tudjuk, hogy alapos megreformálása nélkül nem birkózhatunk meg az elkövetkezendő években a sokasodó gazdasági problémákkal” (Hankiss, 1983). Majd arról ír, hogy a társadalmi tudat is lemaradt a gazdasági fejlődés mögött, és a korabeli magyar társadalomban keveredő négy jellemző értékrendről beszél, amelyek a magyar társadalom értéktudatát a huszadik században meghatározták. Ezek: a hagyományos keresztény értékrend, amely azt sugallja, hogy inséges élet mellett is lehet hittel, reményekkel teljes életet élni; a 16–17. században kialakult puritán-felhalmozó értékrend, amely a gyors felhalmozás érdekében korlátozza a rövid távú fogyasztást; a fogyasztói-hedonista értékrend, amely a javak fogyasztására koncentrálnak; végül pedig a 19. és a kora 20. század munkásmozgalmainak értékrendje, amely az adott társadalom megdöntésére és egy új társadalmi rend felépítésére mozgósít, viszont a konszolidálódott szocialista társadalomban az egyenlőség és biztonság jegyében korlátozza az emberi autonómiát.

Nem volt sokkal nagyobb visszhangja történészek között a *Kelet-Európai alternatívák* című, a rendszerváltás idején írott könyvének sem, amelyről pedig

számos politológus és szociológus írt mind elismerően, mind kritikusan, angol kiadásának köszönhetően külföldön is. A könyvben bevezeti és részletezi a társadalom szocialista elvek jegyében történő demobilizálásának fogalmát, amely történészek számára is jól alkalmazható, analitikus eszköznek ígérkezett. Egy 1982-es értékvizsgálat alapján állapítja meg Hankiss, hogy Magyarország Európa legindividualistább és legegoistább társadalma. Mindezek az állítások kihívások lehetnek volna különböző korszakok történészei számára, de a reagálások nem jutottak el a mélyre fúró történeti elemzések szintjére. A Hankisst életének utolsó mintegy két évtizedében foglalkoztató civilizációelméleti, filozófiai, antropológiai fejtegetések gyakori történeti utalásai ellenére sem mozgatták meg a történészek fantáziáját.

Összegezve: mit is tanulhattak (volna) tehát a történészek Hankiss Elemértől? Már említettem a személyes azonosulást a témával, a kutatott téma társadalmi relevanciáját, és ehhez még két fontos elemet fűzhetünk. Az egyik az, hogy merjünk kérdezni akkor is, ha csak részleges vagy bizonytalan válaszra adnak lehetőséget forrásaink és elméleteink, a nyitott kérdésről folytatott diskurzusnak is lehet olyan kulturális és társadalmi haszna, mint egy jól alátámasztott, megdönthetetlennek tűnő állításnak. S ne féljünk a nagyvonalú általánosításoktól, de legyünk nyitottak a legkeményebb ellenérvekre is.

A záró tanulság azonban inkább a figyelmeztetés: csak a Hankisshoz hasonló műveltségű, tehetségű, érzékenységű és szorgalmú ember hozhat létre egy ilyen multidiszciplináris, tudományágak között gyakran mozgó, kutató, jelentős életművet.

IRODALOM

- Hankiss Elemér (1979): *Társadalmi csapdák*. Budapest: Magvető Kiadó
Hankiss Elemér (1982): *Diagnózisok I*. Budapest: Magvető Kiadó
Hankiss Elemér (1983): Az értéktudat kiforratlansága. In: Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák/ Diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó
Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Lackó Miklós (2008): Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. *Századok*, 142, 6, 1483–1536.
Miskolczy Ambrus (2014): Makkai László (1914–1989). *Magyar Tudomány*, 175, 10, 1258–1264.
<http://www.matud.iif.hu/2014/10/12.htm>

HANKISS „FOGKRÉME” MA – A JELENKORI HÁBORÚ ÉS AZ ÉN EGZISZTENCIÁLIS VÁLSÁGA¹

HANKISS’S ‘TOOTHPASTE’: EXPLORING THE EXISTENTIAL CRISIS OF THE SELF

James Malachy Skelly

szociológus, a közszeg Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete ösztöndíjasa
james.skelly@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Esszémben igyekszem röviden megmutatni, miként jelenik meg Hankiss Elemér műveiben az én egzisztenciális válsága, feltárva munkái legfontosabb idevágó kérdéseit. Megkísérlem azt is megvilágítani, hogyan próbált Hankiss olyan víziót felvázolni, amelynek segítségével az emberek túlléphetnek a mai létükben rejlő értelemválságon. Többnyire az angolul *Fears and Symbols* és *The Toothpaste of Immortality* címmel kiadott műveiből kiindulva ismertetem, milyen területeken mozgott Hankiss a transzcendens jelentést kutatva intellektuális kalandozása során, és miért kételkedett abban, hogy a fogyasztói társadalom megfelelő „értelmeket” adhat. Végezetül igyekszem végiggondolni, milyen úton haladt volna tovább életműve, ha folytathatja „beszélgetését” Samuel Beckettel, Jonathan Schell-lel és George Orwell-lel.

ABSTRACT

This essay explores the work of Elemér Hankiss as it relates to the existential crisis of the Self by addressing relevant foci in his oeuvre. It also attempts to further our understanding of his efforts to provide a vision that might help humans to transcend the crisis of meaning underlying the dilemmas of contemporary human existence. Building largely on his work in *Fears and Symbols*, as well as *The Toothpaste of Immortality*, the essay sketches out the terrain Hankiss travelled in his intellectual odyssey toward transcendent meaning, and his hesitations in the face of ‘meanings’ generated by consumerism. It will conclude by positing how his work might have developed further if he had engaged in a sustained ‘conversation’ with Samuel Beckett, Jonathan Schell, and George Orwell.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, rendszerváltás, megtűrt, szabadság, társadalom, szociológia

Keywords: Hankiss, Kőszeg, democratic transformation, tolerated, freedom, society, sociology

¹ Fordította Szalai Éva.

Esszémben igyekszem röviden megmutatni, miként jelenik meg Hankiss Elemér műveiben az én egzisztenciális válsága: feltárom munkái legfontosabb idevágó kérdéseit, különösen azt, amit ő az emberi lét törekenységének fogalma alatt értett. Megkísérlem azt is megvilágítani, hogyan próbált Hankiss olyan víziót felvázolni, amelynek segítségével az emberek túlléphetnek a mai létükben rejlő értelemválságon: bemutatom, hogyan kapcsolhatók a jelenkori hadviseléshez azok a gondolatok, amelyeket ő a 2001. szeptember 11-én elkövetett terrortámadások nyomán fogalmazott meg. Többnyire az angolul *Fears and Symbols* (Félelmek és szimbólumok) és *The Toothpaste of Immortality* (Az ezerarcú én) címmel kiadott műveire, de leginkább a 2001. szeptember 11. után az amerikai Social Science Research Council felhívására írt esszéjére építve igyekszem képzet adni arról, milyen területeken mozgott Hankiss a transzcendens jelentést kutatva intellektuális kalandozása során, illetve arról, amit e kutatásai háttérben meghúzódó, az emberi sors miatti kétségbeesésének nevezhetnénk. Végezetül bemutatom, hogyan kapcsolódik életműve ahhoz, amit a közte és Samuel Beckett, Jonathan Schell, George Orwell között zajló szakadatlan „beszélgetésnek” tekinthetünk.

Az elmúlt harminc év során meglehetősen jól megismertem Magyarországot, és többször találkoztam Hankiss Elemérről Budapesten és Kőszegen, a későbbi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetében. Nemcsak hihetetlen műveltsége lepett meg, hanem azt is rögtön láttam, hogy ez a hatalmas tudás visszafogott, de mindenre kiterjedő éleslátással párosul, ami mindig Samuel Beckettet juttatta eszembe. Tudományos munkájában ritkán szólt Beckettről, mégis közös volt bennük ez az érzékenység – remélem, ez valamelyest segít megértenünk Elemért és azt, hogy mivel ajándékozta meg műve a jövő nemzedékeket. Találó megállapításai révén eligazodhatunk abban, ami minden korábnál nagyobb egzisztenciális válsággá válhat az eljövendő évtizedekben. Épp ehhez az utóbbi gondolathoz akarok néhány kritikai megjegyzést fűzni, amelyek talán rávilágítanak, hogyan építünk Elemérnek a jövőre vonatkozó, alapvető munkájára.

„ADDIG ESS KÉTSÉGBE, AMÍG FIATAL VAGY, ÉS SOSE NÉZZ VISSZA!”

Hadd kezdjem egy anekdotával: ezt olyasvalakitől hallottam, aki csak a *Beckett Remembering, Remembering Beckett* című kötetből ismerte az író. Az 1950-es években Aidan Higgins, egy fiatal író szerző – bár Beckett egyik rokona figyelmeztette, hogy „hiába írsz Samnek”, hiszen „ő sose válaszol” – rajongói levelet küldött Beckettnek, hogy tudtára adja: *Murphy* című regényét „hajmeresztően” jónak találja. Beckett mégis visszaírt, és kurtán ezt tanácsolta Higginsnek: „Addig ess kétségbe, amíg fiatal vagy, és sose nézz vissza!” (Knowlson, J.–Knowlson, E., 2006)

Míntha Beckett hasonló tanáccsal látta volna el Hankiss Elemért is, a magyar tudóst, aki sokfelé kalandozott a tudományban: az irodalomtudománytól a politológián és a szociológián át a filozófiáig, sőt, eljutott a gyakorlati politika porondjára is. Hankiss egy interjúban elmondja: „...boldog gyerekkoromban éltem, a debreceni Nagyerdőben rongáltam biciklivel az ösvényeket”. De már tizenhat éves korában, a második világháborúval szertefoszlott minden reménye, hiszen, mint mondja, „teljesen lezuhant az egész családunk a mélységbe, és attól a pillanattól kezdve az életet, vagy a világot... idegen világnak tekintettem”. Még 2013-ban is bevallja, hogy nem szűnt ez az érzése: „Nemcsak személyesen, hanem úgy hiszem, az egész emberiség egy eléggé idegen világban él, ahol nehéz emberként élni.” Ennek egyik eredménye, hogy mindig „az emberi lét nagy kérdései” érdekelték.

Reményvesztettségé ellenére Hankiss arra az irodalmi alakra hasonlít, akitől Beckett *A megnevezhetetlen* című művének utolsó sorait hallhatjuk: „...én leszek az, folytatni kell, nem tudom folytatni, folytatni kell, tehát folytatom, ki kell mondani a szavakat, amíg csak el nem fogynak” (Beckett, 1978 [1953]).

Hankiss tehát folytatta, és kimondta a szavakat, pedig értelmük egyre inkább elveszett a szlogenek és reklámok világában. Hiszen, ahogy ő mondta: „Mert az tudható, hogy igen, küzdeni kell mindenért, főképpen az emberi szenvedés ellen.” Közismert, hogy élete derekán Hankiss maga is sokat szenvedett, de semmi kétségem, hogy gyakran mondogatta magának ezt a „folytatom”-ot valamilyen formában. „Kívülállónak” érezte magát, és „ez a kívülállás nagy sokk volt a háború után, majd jött a kommunizmus, amikor osztályellenségként, ugye, teljesen kizártak, és nem értem el vele semmit”. Még „megtűrt” státusát is nehezen viselte az MTA Szociológiai Intézetben, hiszen „itt is csak megtűrt voltam, szóval, igen, még mindig kívül voltam: jött egy pasas kívülről, zavaros a múltja, 56-ban börtönben volt, gyanús pasas, a szülei polgárok voltak, szóval nem ide való”.

Hankiss megjegyzi, hogy a börtönben töltött idő állandó rettegésben telt, mégsem volt teljesen haszontalan, ahogyan a következő interjúrészletből kiderül:

„A börtön annyiban volt jó emberileg és tudományosan is, tulajdonképpen azt kell mondanom, hogy egy jó próbatétel volt, hogy mit bírsz ki. Amikor vittek be hajnalban, akkor remegtem a félelemtől, hogy most mi jön, a hírek borzalmasak voltak. Előtte bujkáltunk, mégis elkaptak. Nem vertek meg, csak folyt a pszichológiai kínzás három-négy hónapig. És nemcsak a sajátod volt rossz, hanem a melletted lévő zárkatársaké, azoknak a kezelését borzalmas volt nézni. Időnként még a sajátodnál is rosszabb volt, ahogy rettegtek a haláltól. Igen, nagyon nehéz ítéletek vártak rájuk. A börtön arra volt jó, hogy kipróbáltatott az, hogy mit bírsz ki. Tehát, hogy tudsz-e úgy viselkedni, mint ahogy az írásodból sugárzik, ahogy egy embernek viselkednie kell. Én nem tudom megítélni, hogy ha fizikailag kínoztak volna, bírtam-e volna, de azt meg tudom ítélni, hogy a pszichológiai kínzásoknak a széles skáláját bírtam. Ez egy jó dolog, hogy az ember kipróbálja magát, hogy

nemcsak dumálni tud, hanem helyt tud állni a gondolataiért. Ilyen szempontból, tudományos szempontból is hasznos volt.”

Hiába került be 1989-ben két és fél évre a közszolgálati televízió elnökségébe, hasonló gondokkal kellett szembesülnie: „nem léptem be egyik pártba sem, és tulajdonképpen az egyik párt azért utál, mert azt hiszi, a másikhoz tartozom, a másik meg azért, mert azt, hogy az egyikhez. Ez a középben állás, ez mulatságos. Szerintem nagyon fontos, de hát nagyon sokba kerül. Sokba kerül.”

SZEPTEMBER 11. ÉS A LÉT ÉRTELME ELLENI TÁMADÁS

A kilencvenes évek végén egy Timothy Garton Ash elnökletével rendezett konferencián Hankiss megállapította, hogy az „új fogyasztói civilizáció” képtelen választ adni az emberi lét lényegi kérdéseire. A „triviális fogyasztói kultúra” – a reklámvilág – csak felszínes alternatívákat kínál pótléklul, amelyekre szerinte az emberek mindaddig „vevők”, amíg az egyház, az állam vagy más intézmények nem nyújtanak számukra más fogódzókat.

A 2001. szeptember 11-i megrázó támadásokat követően, az amerikai Social Science Research Council felhívására írt esszéjében fogalmazta meg, milyen végső egzisztenciális problémákkal kell szembeséznünk. Ebből fontos idézni a következőket:

„A halál diadala. Némi túlzással azt mondhatnám, hogy szeptember 11-én összeomlott a halhatatlanság illúziója is. [...] mi, a mai fogyasztói civilizáció polgárai, annyira hinni akarunk a dolgok, minden dolgok megoldhatóságában, hogy már-már elhitettük magunkkal, hogy a végső és legmegoldhatatlanabb probléma, a halál problémája is megoldható. Vagy legalábbis a halál gondolata kiküszöbölhető és kiküszöbölendő az életből.

És most, hirtelen, szembesülnie kellett mindenkinek azzal, hogy milyen törekeny az emberi élet. Nem lehetett félrefordítanunk a fejünket. Nem lehetett a beteljesedő emberi élet mítoszának, a szelíd és költői elmúlásnak a fátylát vonni szeptember 11. rettenetes látványa elé. Ha csak átmenetileg is, beköltözött a halál az emberek szívébe.” (Hankiss, 2001b)

Számos tudós megállapította, hogy „a halál tagadása” a mai nyugati civilizáció, a fogyasztói civilizáció polgárainak egyik fő jellemzője. Olvasói közül sokan tudhatják, hogy Hankiss Elemérre erősen hatott Ernest Becker, aki szerint „jóval többről van szó, mint egyszerűen csak menedék és biztonság kereséséről. A cél mindenkor a halhatatlanság elérése volt, vagy legalábbis a halálfélelem legyőzése. Híres könyvében [...] Becker azt fejtegeti, hogy az emberi élet legfőbb hajtóereje a halálfélelem: »a halál gondolata és a halál félelme minden másnál jobban kísérti az emberi lényt; az emberi cselekvés legfőbb mozgatórugója. E cselekvés elsődrendű célja az, hogy elkerülje a halál végzetét, hogy legyőzze,

hogy valamiképp megcáfolja azt, hogy a halál az emberi élet vége és végzete.«” (Idézi Hankiss, 2001a)

Ezzel szemben Hankiss rámutat, hogy Becker hangsúlyozta: mindennél fontosabb a társadalom és a civilizáció. A társadalom fő funkciója, létének értelme nem más, mint hogy tagjai számára értelmes szerepeket biztosítson, és feledtesse velük a létezés ürességét, életük hiábavalóságát.

HANKISS TÉVEDÉSE

Hankiss és Becker következtetése helyes: a társadalom központi szerepet játszik, tagjai számára értelmet ad. Hankiss azonban tévedett, amikor azt fejtegette, hogy „hirtelen és kegyetlenül szembesültünk az emberi élet törékenységével, és nem voltunk képesek levenni a szemünket a szörnyűséges látványról”. Igenis félre tudtuk fordítani a fejünket, de nem a New York-i szörnyű támadásnak fordítottunk hátat, hanem az emberi élet törékenységének, amely 56 évvel korábban, a Hiroshima és Nagaszaki japán városok elleni támadásokban mutatkozott meg először. E támadásokkal költözött a halál a szívünkbe, de sokan úgy érezhetjük: nemcsak átmenetileg, hanem most már állandóan ott lakozik legbelül.

Hankiss bizonyára erre gondolt: manapság nemcsak az életünket, hanem egyenesen az emberségünket féltjük. Nemcsak a legszörnyűbb halállal kell szembenéznünk minden pillanatban, hanem a rettegésünk még embertelenebb létbe taszít minket. Arundhati Roy (1998) indiai író szavaival: „Most már nem a haláltól, hanem az élettől kell félnünk.”

Az emberségünk ellen elkövetett merénylet nagyrészt abból fakad, hogy az elmúlt száz évben alapjaiban változott meg a háború struktúrája. A háborút többé nem hadseregek vívják, az elesettek túlnyomó része nem katona. Bár a 20. század előtti háborúk is megtizedelték a civileket, az áldozatok 80-90 százaléka katona volt. Ma az arány épp fordított: az áldozatok túlnyomó része civil. A múltban joggal gondolhattuk, hogy a civilek halála csak szerencsétlen mellékhatása egy-egy hadjáratnak. C. Wright Mills gondolatmenetével: az efféle haláleset annak a magánügye, aki rosszkor volt rossz helyen. Ma statisztikai adatok mutatják, hogy a katonai konfliktusokban a civilek halála már nem személyes probléma. A háború és fegyverei létrehozták a bizonytalanság struktúráját, egészen egyszerű okból: a civilek halála többé nem a háború mellékterméke, hanem a célja. Mindannyian rosszkor vagyunk rossz helyen. Mindannyian célpontokká váltunk.

Csak akkor találhatjuk ki, hogyan alkalmazkodhatunk ezekhez az új létfeltételekhez, ha először is megvizsgáljuk, milyen a jelenkori hadviselés. Életem során megtapasztalhattam, milyen óriási strukturális átalakuláson ment át a háború, ami csak táplálta legbelső félelmeinket. 1945. július 16-án születtem, alig egy órá-

val azután, hogy az új-mexikói Alamagordóban megtörtént az első atombomba kísérleti robbantása. A World Trade Center elleni támadás az első bomba kifejlesztésének háttérében meghúzódó gondolatnak, tágabb értelemben a háború 20. században kifejlődött formájának az egyenes következménye. A háború múlt századi evolúciójának legfontosabb jellemzője, hogy elmosódott a határvonal katona és civil között. Bár ennek jelei már az első világháborúban mutatkoztak, nem vált elfogadottá a második világháborúig, amikor aztán a szőnyegbombázás bevezetésével lényegében eltűnt a harcos és a nem harcos megkülönböztetése.

1921-ben jelent meg a légtérért vívott harc olasz teoretikusa, Giulio Douhet műve, amely máig tananyag az amerikai légierő Colorado Springs-i akadémiáján, és sajnos az volt Oszama bin Laden társai számára is. Douhet *Légi uralom (Il Dominio dell'Aria)* című könyvében kifejtette, hogy ez az új technológia átformálja majd a harctér behatárolt fogalmát, ezáltal potenciális harcossá tesz minden férfit, nőt és gyereket. Douhet így fogalmazott:

„Az új fegyvernek köszönhetően a háború hatókörét többé nem korlátozza a szárazföldi tüzéség ágyúinak hatótávolsága, hanem a háborúban részt vevő nemzetek minden szárazföldi és tengeri területén, sok száz mérföldnyi távolságban is közvetlenül érezteti hatását. Nincs többé olyan terület, amelyen az emberek biztonságban és békében élhetnének, és többé a harcmezőt sem csak valódi katonák népesítik be. Épp ellenkezőleg, a harcmezőnek ezentúl csak a háborúzó nemzetek határai szabnak határt, amelyeken belül mindenki harcossá válik, hiszen mindannyiukat elérhetik az ellenség légi offenzívái. Többé nem teszünk különbséget katona és civil között.”

Tehát Douhet még úgy vélte, hogy a háborút nemzetek vívják, és a nemzeti határok gátat szabnak a háborúnak, de azt már felismerte, hogy a jövőben New York és polgárai első számú célpontokká válhatnak. Bár a mai Pentagon módszerre inkább a „sokkolás és megfélemlítés”, nyolcvan éve Billy Mitchell amerikai tábornok valami hasonlóról beszélt: arról, hogy a háború célja „ráerőltetni az ellenségre az akaratunkat”. Szerinte ezt „létfontosságú központjai, vagyis nagyvárosai elfoglalásával, ellenőrzésével vagy megbénításával” lehet elérni. A légi fölény kialakulása előtt a „létfontosságú központokat”, a városokat úgy védhették, hogy hadsereggel vették körbe, amelyet az ellenséges seregnek el kellett pusztítania ahhoz, hogy betörjön a városba, és elfoglalja azt. Az idejétmúlt taktika még az első világháborúban is azzal járt, hogy „a támadó többet veszített, mint a megtámadott”. Mitchell felvetette, hogy ebből a zsákutcából az lehet a kiút, ha bombákkal megrakott repülőgépeket vetnek be, amelyek „...közvetlenül támadhatják a szembenálló ország létfontosságú központjait, hogy azokat teljesen elpusztítsák és megbénítsák. Egy nagy nemzet erőforrásaiból nagyon keveset kell fordítani légi hadműveletek végrehajtására. Csupán néhány emberrel és viszonylag kevés pénzből példátlan, óriási hatást lehet elérni az ellenség létfontosságú központjival szemben.” (Johns, 2004, 6., 54.)

Walter Millis hadtörténész 1956-os írásában összegezte a „légi uralom” két világháború közti térnyerésének legfőbb következményeit:

„A »független« légiere csak a civil lakosság közvetlen támadásával, irtásával és kiéheztetésével érhet célt. Végső soron csakis a civil lakosság és létszükségletei lehetnek a légiere számításba vehető célpontjai...” (Mills, 1986, 252.)

A légifölény-elmélet összeforrt az atomfegyverek bevetésével a második világháború végén, Hirosima és Nagaszaki lett a háború borzalmas átalakulásának végső szimbóluma – John Foster Dulles amerikai külügyminiszter elhíresült mondásával: ha van rá dohány, legyen nagy a durranás is („more bang for the buck”) –, és ez a stratégiai felismerés Oszama bin Laden figyelmeztetését sem kerülte el.

A háborús célponttá vált emberek, akik rettegve elfogadják a háború és fegyverei keltette bizonytalanság struktúráját, egyre inkább bunkermentalitást alakítanak ki. Ezzel nemcsak az életünk kerül veszélybe, hanem épp az, ami emberre tesz minket. A türelem, a nyitottság, a jóindulat és a belátás is odavész, ha a tisztán állati életösztön felülkerekedik az emberi interakció kifinomultabb formáin. A túlélésre készülődés mentalitása (*survivalism*), amely a társadalmi paranoia különböző formái miatt marginalizálódottak reakciója, kezd egyre inkább szétterjedni minden emberi társadalom szövetében, mint a rák, elkerülhetetlenül áthatja a gondolkodásunkat. Az ellenünk, átlagpolgárok ellen szőtt terveket ismerve, a túlélésre készülés lehet a helyes válasz, ha reménykedünk abban, hogy egy szikrányit megőrizhetünk az emberségünkben. Ha már bezárkózunk, hogy túléljük az esetleges támadást, akkor legalább jól teljen a begubózás ideje: olvasunk Shakespeare-t – bár Samuel Beckett drámája, *A játszma vége* vagy Cormac McCarthy regénye, *Az út* inkább illik ide, ha belegondolunk, hogy milyen látvány fogadhat minket, amikor (és ha egyáltalán) előmerészkedünk a menedékünkben.

Ma mindannyian célpontok vagyunk – ez nem csupán azt jelenti, hogy mi állunk a fegyverek célkeresztjében, amelyeket kormányzati pozíciót betöltő kortársaink találtak ki nekünk az elmúlt száz évben. Mindegy, hogy épp ránk szegeződnek-e ezek a fegyverek, mert politikai és pszichológiai célpontjaik is vagyunk. Hiszen a kormányzatok, a média és más társadalmi intézmények – működésüket összehangolva, a háborús logika végigviteléhez ragaszkodva – gondoskodnak arról, hogy a demokratikus politika egyre inkább színjáték legyen, és mi se higgyünk már abban, hogy jól működik. Bifo Berardit (2011) idézve, a háború és minden, a „biztonságra” hivatkozva megtett előkészület olyan világot teremt, amelyben a jövőt máris eltörölték.

Hankiss világossá tette a következményeket: „Hadd világítsam meg ezt az esetleges végjátékot egy irodalmi példával. Samuel Beckett *Godot-ra várva* című drámájával. A két főhős, Estragon és Vladimir megtestesítői annak a helyzetnek, amikor az ember már elvesztette érték- és szimbólumvilágának a védelmét: elvesztette az őt körülvevő nooszférát. Már meg van fosztva az emberi élet minden oltalmazó eszközétől és szimbólumától; a biztonság és a remény minden illúziójá-

tól. Meg vannak fosztva az eszmék és a logika kognitív szférájától, mert fajankók, akik már képtelenek megérteni, illetve értelmezni a körülöttük lévő világot. Meg vannak fosztva a társadalmi rendszer védelmétől: a társadalom eltűnt körülük, egyedül maradtak egy üres világban. Meg vannak fosztva az emberi személyiség oltalmazó burkától is: elvesztették emberi azonosságukat és méltóságukat; rongyos koldusok. Nincs múltjuk, és nincs jövőjük. Az emberi történelem befejeződött, az üres jelenben, az értelmetlen időtlenségben élnek.” (Hankiss, 2001a)

George Orwell (2017 [1949]) is kifejtette, hogy az államok saját polgáraik ellen vívják a háborút, amely folytonossá vált, így „segít fenntartani azt a sajátos lelki atmoszférát, amelyre egy hierarchikus társadalomban szükség van”. Ezt a hierarchia fenntartását szolgáló, sajátos lelki atmoszférát fedezhetjük fel egy olyan interakcióban, amely a CNN-híradó egyik műsorvezetője és egy Kuvaitban dolgozó orvos között zajlott az iraki háború idején. Az orvos látta el a tizenkét éves Ali Iszmail Abbasz szörnyű sebeit, miután a fiú megtapasztalta a háború minden gyötrelmét az iraki hadjárat első napjaiban, a 2003. március 30-án végrehajtott amerikai rakétatámadáskor, amely tizenöt rokonával végzett. John Lee Andersen, a *New Yorker* tudósítója így írta le Ali állapotát: „A gyermek lába sértetlen volt, de egész törzse feketéllett, a karjai borzalmasan megégtek. Bicepszje táján a hús mindkét karján elszenesedett, csak egy-egy fekete csonk maradt. Egyik kézfeje kicsavarodott, olvadt karmom. Másik karja láthatóan könyökig leégett, két hosszú csont meredt ki belőle. Úgy festett, mintha csak a kerti grillezónkból került volna elő.” (Jones, 2003)

Hankiss Elemér is felismerte ezt a rettenetes valóságot, amellyel szembe kell néznünk, ha nemcsak a bizonytalan és üres jelent igyekszünk elkerülni, hanem múltat és jövőt is szeretnénk magunknak. Nem hagyhatjuk, hogy ezek a borzalmak folytatódjanak.

Egyre több embert nem érdekel, milyen valójában a mai háború, ezért úgy viselkednek, mint a CNN műsorvezetője, Kyra Phillips, aki Ali kuvaiti orvosát faggatta. Az orvos elmondta: Ali abban reménykedik, hogy más gyerekek sosem kell átélnie azt, ami vele történt. Phillips erre elképedve megkérdezte: „Doktor úr, érti ez a fiú, mi volt a háború célja? Beszélt az Iraki Szabadság hadműveletről, és tudja, mit jelent? Felfogja egyáltalán?”

IRODALOM

- Becker, E. (1973): *The Denial of Death*. New York: The Free Press
- Beckett, S. (1978 [1953]): *The Unnamable*. New York: Grove Press, magyarul (2006): *A megnevezhetetlen*. (ford. Romhányi Török G.) In: Beckett, S.: *Molloy – Malone meghal – A megnevezhetetlen. Centenárium kiadás*. Budapest: Európa Könyvkiadó
- Beckett, S. (1989): *Endgame*. New York: Faber&Faber, magyarul (1970): *A játszma vége*. (ford. Kolozsvári Grandpierre E.) In: Beckett, S.: *Drámák*. Budapest: Európa Könyvkiadó

- Berardi, F. „Bifo” (2011): *After the Future*. Edinburgh–Oakland–Baltimore: AK Press
- Douhet, G. (1942 [1921]): *The Command of the Air*. New York: Coward-McCann Inc. <https://archive.org/details/dominiodellariae00unse>
- Hankiss E. (2001a): *Fears and Symbols: An Introduction to the Study of Western Civilization*. Budapest: Central European University Press, magyarul (2006): *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlatja (Az emberi kaland című könyv javított és bővített kiadása)*. Budapest: Osiris Kiadó
- Hankiss E. (2001b): *Symbols of Destruction*. In: *After September 11: Perspectives from the Social Science*. Social Science Research Council, New York. Online változat (Essay Forum): <http://essays.src.org/10yearsafter911/symbols-of-destruction>, magyarul (2012): *A rombolás szimbólumai. Szeptember 11*. In: Hankiss E.: *Egy ország arcai. Válogatott szociológiai írások 1977–2012*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó
- Hankiss E. (2006): *The Toothpaste of Immortality: Self-Construction in the Consumer Age*. Washington: Woodrow Wilson Center Press, magyarul (2015, 2. kiadás): *Az ezerarcú én. Emberlét a fogyasztói civilizációban*. Budapest: Helikon Könyvkiadó
- Johns, J. R. Lt Col, USAF (2004): *William „Billy” Mitchell’s Air Power: Compiled from the Published and Unpublished Writings and Commentaries of William Mitchell*. Honolulu, Hawaii: University Press of the Pacific
- Jones, S. (2003): ‘Does he understand why war took place?’. *The Guardian*, 18 April 2003, <https://www.theguardian.com/world/2003/apr/19/iraq.samjones>
- Knowlson, J. – Knowlson, E. (2006): *Beckett Remembering, Remembering Beckett*. New York: Arcade Publishing
- McCarthy, C. (2006): *The Road*. New York: Vintage Books, magyarul (2010): *Az út*. (Totth Benedek) Budapest: Magvető Kiadó
- Mills, W. (1986): *Arms and Men: A Study in American Military History*. New Brunswick–New Jersey: Rutgers University Press
- Mills, C. W. (2000 [1959]): *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press
- Orwell, G. (2017 [1949]): *1984*. Budapest: Európa Kiadó
- Roy, A. (1998): *The End of Imagination*. *Outlook*, 03 August, <https://www.outlookindia.com/magazine/story/the-end-of-imagination/205932>
- Zombory M. (2013): *Sociology and Beyond: Interview with Elemér Hankiss by Máté Zombory*. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 1, 2, 134–145. Magyarul elérhető (2015): *A szociológián innen és túl. Zombory Máté interjúja Hankiss Elemérrel*. Socio.hu Társadalomtudományi Szemle, http://socio.hu/uploads/files/2015_1/zombory_hankiss.pdf

A HANKISSIZMUS DIALEKTIKÁJA¹

THE DIALECTICS OF HANKISSISM

Jody Patricia Jensen

Jean Monnet professzor, politológus, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet tudományos főmunkatársa, a Pannon Egyetem docense, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
jody.jensen@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss Elemér írásaiban a metafizikai ellentmondásokat és feloldásuk lehetséges módjait boncolgatva dialektikus szemlélettel elemzi az emberi lét állapotára, az élet és a halál értelmére, az univerzumban elfoglalt helyünkre vonatkozó, egymással versengő elképzeléseket. Rámutat, hogy ezek szembenállása alapvető probléma, „a természettudományon kívüli tudósok nem igazán értik, amit a kvantummechanika mond nekik az univerzum titkairól”. Ezt a társadalom és az emberiség problémájának tekintette, amelyet csak akkor lehet megoldani, ha szoros és rendszeres együttműködés, dialógus alakul ki a természet- és a társadalomtudósok (fizikusok, kozmológusok, filozófusok, teológusok, kulturális antropológusok, pszichológusok, eszmetörténészek, művészek és mások) között, és lezárják a köztük dúló „tudomány-háborút”. Írásomban kifejtem, milyen súlyos problémák és ellentmondások terhelik ma a tudományos vizsgálódást. Úgy vélem, hogy a Hankiss által elképzelt dialógus megszületéséhez elengedhetetlen egy gyökeres átalakulást hozó paradigmaváltás, egy organikus világnép elfogadása.

ABSTRACT

Elemér Hankiss's thoughtful enquiry into metaphysical contradictions and their solutions represents a dialectical approach to the analysis of competitive existential concepts regarding the human condition, the meaning of human life and death, and our place in the universe. Hankiss reveals the current dialectic as the problem 'that scholars outside the natural sciences do not really understand what quantum mechanics tells them about the secrets of the universe'. Addressing what he called a major social and human problem, he proposes the close, systematic cooperation, and dialogue between natural and social scientists (physicists, cosmologists, philosophers, theologians, cultural anthropologists, psychologists, historians of ideas, artists, and others) to end the smouldering 'science war'. This I try to elaborate in my reflections on the serious problems and contradiction regarding scientific inquiry today. Science is being held back by old assumptions that have become dogmas, the biggest of which is that science already knows all the answers, and only the details need to be worked out – science has become the monologue of a mechanistic world view. The dialogue that Hankiss envisions necessitates, in my view, a transformational paradigm shift toward an organic world view.

¹ Fordította Somorác Lejla, lektorálta Szalai Éva.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, dialektika, kvantummechanika, mechanisztikus, organikus

Keywords: Hankiss, Kőszeg, dialectic, quantum mechanics, mechanistic, organic

A dialektika lényegében a civilizáció lelke.

Jordan Peterson

A vagy-vagy gondolkodást a mindkettő-és gondolkodásnak kell felváltania.

Søren Kierkegaard

KÉT VILÁG

A dialektikus gondolkodás szerint létezhet egyszerre két egymással ellentétes eszme, és mindkettő igaz lehet. Az univerzumot egymással szemben álló felek és erők töltik meg. A hegeli felfogás szerint mindent ellentmondások alkotnak, és az eszme/tézis irányából az antitézis, majd a szintézis irányába haladunk, így egyre közelebb juthatunk az igazsághoz. A kierkegaardi dialektika nem csupán az egyén önmagától és a társadalomtól való elszakadásának és *elidegenedésének* a megnyilvánulása, hanem az ember *egységre*, integrációra és szabadságra való törekvését is kifejezi. Søren Kierkegaard váltig ragaszkodott ahhoz, hogy a mindennapi beszédben használatos kifejezések többségének jelentése változékony, és rosszalotta, hogy a tudósok hajlamosak mesterkéltan állandósítani a jelentést.

Úgy vélem, Hankiss Elemér gondolkodásának lényegi vonása a dialektika. Mi, akik részt vettünk színes előadásain, mindannyian tudjuk, hogy ezeket rendszerint dialektikus módon építette fel: bemutatta az identitásformálás vagy a civilizációtörténet egy bizonyos sajátosságát, majd azzal szemben hozott egy ellenpéldát. Ránk, a hallgatóságára bízta, hogy elgondoljunk, és a többek között a fizika, kozmológia, filozófia, teológia, kulturális antropológia, pszichológia, eszmetörténet vagy a művészet köréből felmutatott érveket valamiféle szintézisben egybegyűrjük.

The Toothpaste of Immortality című kötetében két irányzat között igyekszik megtalálni a középutat érvelésében: az egyik oldalon azok állnak, akik úgy gondolják, hogy van egy erős legbelső énünk (ilyen például Max Weber), a másikon pedig azok, akik szerint vagy több én is létezik, vagy éppenséggel nincs én. Hankiss Elemér saját szintézisét úgy fogalmazta meg, hogy van egyfajta lényegi énünk, amely az irányt mutatja életünkben, de ezen kívül létezik még sok-sok szerepünk és számos énünk; a mag-én és a mindennapi viszonyainkban megmutató periferikus én kölcsönösen hatnak egymásra.

Hankiss dialektikus világunkat a következőképpen írja le:

1. úgynevezett *információs korban* élünk, amelyben racionális üzenetként csak az adatok, számok és digitális kódok számítanak;

2. ugyanakkor *élményalapú*, újvarázsolt társadalomban is, amelyben a mítoszok, az érzelmek és a mitológia kiemelten fontos; véleménye szerint ma még inkább törekszünk varázsvilágunk újratereztetésére, mint valaha.

Fears and Symbols (magyarul: *Félelmek és szimbólumok*, 2006) című könyvében két stratégiáról ír, amelyekkel az emberiség igyekszik legyűrni egzisztenciális félelmeit. Az első a *prométheuszi stratégia*, amely

1. a Prométheusz-mítoszra vezethető vissza: a mitikus hős tüzet hozott az emberiségnek, de ezért súlyos büntetéssel fizetett. Elemér számára Prométheusz az emberi túlélés külső vagy anyagi eszközeinek (tűz, meleg, biztonság, élelem és hajlék) metaforája. A prométheuszi stratégia tehát magában foglal mindent, amit az emberek annak érdekében tesznek, hogy megvédjék magukat a külső fenyegetésekkel szemben, fizikailag egy olyan univerzumban, ahol számos tényező – például természeti katasztrófák sora – veszélyezteti az emberi létet. Házakat építünk, és fejlesztjük a technológiát, hogy könnyebbé, gondtalanabbá tegyük az életünket.

A külső bizonytalanságok enyhítése azonban nem elég. Az ember spirituális félelmeit, például halálfélelmét is csillapítani kell. Itt jelenik meg az *apollóni stratégia*, amely

2. megkísérli legyőzni azt a félelmet, hogy a halál elpusztítja és hiábavalóvá teszi az emberi törekvéseket. Az emberek úgy próbáltak felülkerekedni ezen a félelmen, hogy elkezdtek történeteket mesélni, amelyek magasabb síkra emelték, és értelemmel töltötték meg a létüket. Ezek a történetek olyan nagy narratívákban forrtak össze, amelyeket nem kérdőjelezünk meg pusztán azért, mert ember alkotta őket (ilyen a kereszténység, a buddhizmus és az iszlám).

Hankiss kiemeli, hogy a valóság, önmagunk és a lét *egészének* megértésére kell törekednünk. Ez a tőle tanult „teljességre” törekvés hat a munkámra ma is, amikor az „axiális korszakokkal” – ezekről körülbelül húsz évvel ezelőtt hallottam először Elemértől –, a mechanisztikus világréptől az organikus világrép irányába mutató paradigmaváltással, illetve a tudományos vizsgálódásnak azokkal az ellentmondásaival foglalkozom, amelyeket az Elemér által szintén gyakran emlegetett „bizonytalanság korában” tapasztalhatunk.

Vizsgáljuk meg, hogyan értékeli a helyzetet Hankiss a *Kvantummechanika és az élet értelme* című tanulmányában. Az ennek végén következtetésként megfogalmazott „programban” kifejti: hiány van szignifikáns szerepekből, amelyek az emberek életét céllal és értelemmel töltenék meg, és nem nagyon biztató,

amit ma tudunk a kvantumuniverzumból, mert – Hankiss szavaival élve – egyre nehezebbé teszi az emberek számára, hogy megtalálják a helyüket, a szerepüket, az identitásukat egy olyan világban, amely egyre inkább érthetlenné válik számukra. Hagyományos tájékozódási pontjaik eltűnése, életük növekvő bizonytalansága ebben a mérhetetlen és érthetetlen univerzumban kimerítheti intellektuális és érzelmi energiájukat, bomlaszthatja az emberi közösségek folytonosságát és egységét. Figyelmeztet, hogy az olyan emberek, akik céltalannak és értelmetlennek érzik életüket, aligha lesznek képesek válaszolni a 21. század kihívásaira.

Felveti, hogy a jövőben az lehet a társadalom-, bölcsészet- és természettudományok egyik fő feladata, hogy – amennyiben képesek és hajlandók együttműködni – felkutassák, hogyan fejlődhetne ki egy új civilizáció, és teremthetne szignifikáns szerepeket, értelmes életet az emberek számára.

Néhány tudós kísérletet tett arra, hogy kapcsolatot találjon a kvantumuniverzum és az emberiség vagy akár az emberi élet értelme között.

„Törekvéseik jelentették az első fontos lépéseket abba az irányba, hogy megfejtsék a kvantumuniverzum rejtett üzenetét, amelyet az emberiségnek adhat. De ma még a kvantumuniverzum messze van attól, hogy olyan védőkeretvé váljon, amelyen belül az emberi lények otthon, viszonylag biztonságban érezhetik magukat e világban, és életük jelentést nyer.” (Hankiss, 2017, 27–28.)

Ez jelentős társadalmi-emberi kérdés, hiszen cél és értelem híján nincs miért élünk, így egész társadalmak indulhatnak hanyatlásnak.

„Számos gazdasági, társadalmi és kulturális okra vezethető vissza, hogy a hagyományos nyugati civilizáció egyre kevésbé képes kozmikus otthont teremteni polgárai számára. A kvantummechanika előtérbe kerülése csupán egy a sok tényező közül, mégis súlyos hiba lenne, ha nem szentelnénk nagyobb figyelmet lehetséges szerepének ezen a területen.

Az a probléma, hogy a természettudomány határain kívüli tudósok nem értik, mit mond számukra a kvantummechanika az univerzum titkairól. Ezt a dilemmát csakis úgy lehetne feloldani, ha szoros és rendszeres együttműködés alakulna ki fizikusok, kozmológusok, filozófusok, teológusok, kulturális antropológusok, pszichológusok, eszmetörténészek, művészek és mások között. Lezárván a „tudomány-háborút”, igazi dialógusra volna szükség, amelyben a résztvevők igyekeznének megérteni egymás nyelvét és gondolkodását.” (Hankiss, 2017, 28.)

**TUDOMÁNY-HÁBORÚ:
A MECHANISZTIKUS ÉS AZ ORGANIKUS VILÁGKÉP KÖZÖTTI KÜLÖNBSÉGEK**

Az alábbiakban felvázolt kétértékűség Michael Shacker (2013, 36., 41.) két táblázatának bővített változata.

Mechanisztikus világkép

A hagyományos tudomány és orvoslás alapjául szolgáló korlátozott mechanisztikus modellekkel nem magyarázható adekvát módon az élő rendszerek működése; ökológiai, egészségügyi és gazdasági válságok követik egymást.

Az óramű-univerzumban az emberiségnek nincs célja; statikus kozmosz.

Emberközpontú univerzum: a Föld élettelen, kiaknázandó dolog.

A newtoni fizika a makrokozmoszra, az élettelen világra korlátozódik.

Az időt és a teret kvantifikálja.

A tárgyakat és dolgokat önmagukban tanulmányozza.

A régi paradigma alapja az olaj, az ultranacionalizmus és a militarizmus.

A törvények és az értékek a férfiak, kivált a nagyvállalatokat vezető és vagyonos férfiak jogait hivatottak védeni.

A háború mindig is az emberi természet velejárója volt.

Organikus világkép

Az új paradigma tudományágai – a fizikától az agrártudományon, orvostudományon, műszaki tudományokon, közgazdaságtudományon át a pszichológiáig – átfogó organikus/biológiai modellekre épülnek.

A komplexitás-központú univerzum és az evolúció azt jelenti, hogy mindig a következő szint felé fejlődünk.

A Föld élő rendszer.

Az új fizika a szubatomi tartományt vizsgálja; az elméletek élő rendszereket magyaráznak.

Az élet, az evolúció és a tudat kvantifikálható, és jelentéssel bír.

A tárgyakat és dolgokat összefüggéseikben vizsgálja.

Az ellenkultúra alapja az, hogy az olaj helyett a fenntartható fejlődés válik fontossá.

A törvények és az értékek mindannyiunk jogait védik.

A háború mesterséges képződmény, egy jövőbeli békés világban meghaladható.

A természettudományok a komplexitástudományon keresztül, a bölcsészettudományok pedig a kulturális tanulmányok révén közelednek a társadalomtudományokhoz: ezzel megindult az a folyamat, amelynek során megszüntethetjük a két tudáskultúra szembenállását, ha felismerjük, hogy a valóság konstruált. Ez a folyamat, a „kemény” diszciplínák mesterséges szétválasztásának fokozatos

feloldása, a természet- és bölcsészettudományi törekvések egyesítése nemcsak a holisztikus tudományos vizsgálódást alapozza meg, hanem az új, regeneratív oktatási modelleket, az „univerzitást” felváltó „multiverzitást” is. A tudomány és a bölcsészet többé nem egymás ellenségei, hanem van egy közös ellenségük: az az oktatási rendszer, amely nem hajlandó foglalkozni korunk komplex és változatos problémáival. A valós és alapos kritikai képzés bármely területen elengedhetetlen ahhoz, hogy a fiatalokat felkészítsük a bizonytalanságokra és váratlan meglepetésekre, amelyekkel majd szembe kell nézniük.

„Csak egy ilyen közös erőfeszítés lenne alkalmas arra, hogy a kvantummechanikát mint az emberi lét egyik lehetséges szimbolikus keretét értelmezzük; egy olyan keretet, amelyben az emberek biztonságot találnak, és úgy érezhetik, hogy életüknek jelentése és jelentősége van.” (Hankiss, 2017)

IRODALOM

- Hankiss E. (2001): *Fears and Symbols*. Budapest: CEU Press
- Hankiss E. (2006): *The Toothpaste of Immortality*. Washington: Woodrow Wilson Center, Press with Johns Hopkins University Press
- Hankiss E. (2017): *Quantum Mechanics and the Meaning of Life. (iASK Working Papers)* Kőszeg: Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, https://iask.hu/wp-content/uploads/2017/09/wp_hankiss_170530_en.pdf?x51955
- Kierkegaard, S. (2005): *Vagy-vagy*. (ford. Dani T.) Budapest: Osiris Kiadó
- Peterson, J.: *The Dialectic*. Online interjú (2016. december 18.), <https://www.youtube.com/watch?v=75vRj4OiObY>
- Shacker, M. (2013): *Global Awakening, New Science and the 21st Century Enlightenment*. Rochester–Vermont: Park Street Press

IMAGO MUNDI – HANKISS ELEMÉR ÉPÍTÉSZETTEL KAPCSOLATOS GONDOLATAIRÓL

IMAGO MUNDI – ELEMÉR HANKISS'S THOUGHTS ON ARCHITECTURE

Fejérdy Tamás

építész, az ICOMOS elnöke, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
info@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss Elemér számára az építészet kérdéseinek vizsgálata nem elsődleges, csupán az embert körülvevő világgal kapcsolatos alaptézise okán releváns. Az építészet értelme így elsődlegesen nem a fizikai kereteket megalkotó építő tevékenységben, hanem az építészetnek az anyagikon túlmutató, „mitologikus dimenziójában” fogalmazódik meg. A hangsúlyt egyértelműen az építészet nem anyagi vonatkozásaira helyezi. Ebben az összefüggésben az építészet, ha nem is egyetlen, de mással nem helyettesíthető eszközként jelenik meg annak az emberi törekvésnek a szolgálatában, hogy humanizálja, azaz a saját számára elfogadhatóan élhetővé tegye az őt körülvevő, alapjában idegen/ellenséges világot. Vagy legalábbis annak azt a térben (is) lehatárolt darabját, amelyet az építészeti mű abból mintegy leválaszt.

ABSTRACT

For Elemér Hankiss, the examination of the questions of architecture was no priority, it was only relevant for him in relation to his basic thesis, namely for the sake of the relations between human beings and their surrounding universe. The meaning of architecture, from this point of view, is not primarily related to physical frameworks but lies in the 'mythological dimension', which extends beyond material resources. The emphasis is clearly on the non-material aspects of architecture. Architecture, in this context, is seen as a tool designed to fulfil the aspiration of human beings to humanize, that is, to make the alien or hostile world surrounding humans liveable. Or, at least, the portion of the space that the architectural work separates from the endless universe.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, épületek, építészet, szellemi közeg, dekoráció, emberi kaland, szimbólumok

Keywords: Hankiss, Kőszeg, building, architecture, intellectual medium, decoration, recreation, symbols

Ismerve Hankiss Elemér sokoldalú érdeklődését, különféle diszciplínákban való jártasságát, s azt, ahogyan egy-egy általa fontosabbnak ítélt területen képes újszerű szempontokat felvetni, talán az sem lenne meglepő, ha egyszer csak felbukkana egy eddig ismeretlen, az építészet világával behatóan foglalkozó tanulmánya. Igazán nagyszerű lenne, ha egy ilyen rendkívüli „lelet” ismertetésével folytatódhatna ez az írás... Természetesen és sajnos nem erről van szó, mégsem érdektelen ebből az eddig talán még sohasem vizsgált szemszögből – építés szemmel – újraolvasni Hankiss Elemért. Írásaiban az ember alkotta környezetet legmarkánsabban megjelenítő épületekkel; a várossal mint jelenséggel; illetve néhány tudatosan kiemelt-kiválasztott épülettípussal kapcsolatos részletek lehetőségét adnak arra, hogy megismerjük az építészetre, annak sajátos szerepére vonatkozó elgondolásait.

Nagyszerű, de sajnos végül ki nem aknázott lehetőség merült fel e dolgok személyes megbeszélésére, azzal, hogy egy bizonyos időszakban rendszeresen útítársa lehettem Hankiss Elemérnek, s az út két végpontja közötti (még ma is több óra hosszát tartó) utat többször is együtt tehattük meg – vonaton vagy autóval utazva.¹ Beszélgetéseink során sok minden előkerült, abban az időzítésben és formában, ahogyan azt az időbeosztása meghatározta – minden esetben hozott magával az utazás alatt elvégzendő munkát: többnyire elolvasni, megírni, lektorálni való szövegeket, kéziratot és így tovább. Amikor viszont a (mindig általa kezdeményezett) beszélgetésre került sor, teljes egészében arra összpontosított, és – természetesen – elsősorban kérdezett. Kérdezett a beszélgető partnertől és saját magától is. Úgy tűnt, hogy számára a lét és általában a dolgok/jelenségek értelmének a keresés-kutatása, különféle oldalról és formában megfogalmazott kérdések körüljárása mindennél fontosabb. Kérdéseit úgy fogalmazta meg, hogy azok igazi érdeklődést mutattak, megtisztelve azzal a partnert, hogy láthatóan valóban érdekelte a válasz. A beszélgetés – bár Hankiss Elemérnél udvariasabb személyt nem lenne könnyű találni – számára nem volt pusztán udvarias időtöltés, hanem egy gondolati világ folyamatos alakításának eszköze. Beszélgetőtársát egyszerre tekintette („használta”) tükörnek és ismeretforrásnak, annak a gondolati világnak a kiteljesítésében, amely érezhető módon mindig foglalkoztatta. Bekerülni ebbe a szellemi közegbe lebilincselő, megtisztelő és meghatározó hatású volt. Az ő témái köré rendeződő beszélgetések kitöltötték a rendelkezésre álló időt, ezért is alakulhatott úgy, hogy mire az építészettel kapcsolatos (általam természetesen igencsak óhajtott) „célzott” eszmecsere is sor kerülhetett vol-

¹ Ennek az írásnak azt a címet is adhattam volna, hogy *Hankiss Elemér útítársa voltam*. Ez, bár alapjában igaz, mégiscsak túlságosan szubjektív megközelítés lenne. Pedig valóban szó szerint értendő ez az útítárs viszony, mivel személyes találkozásaink, beszélgetéseink nagyrészt a Budapest–Kőszeg útvonalra, a vonaton vagy autón megtett utak időtartamára sűrűsödtek, mondhatni korlátozódtak. Közös célpontunk fizikailag a kőszegi Európa Ház, intézményileg pedig az éppen akkor megszületőben lévő Center of Advanced Study for Innovative Thinking (CAS-FIT) volt.

na, Hankiss Elemér halálával hirtelen-kegyetlen visszavonhatatlansággal örökre vége szakadt közös utazásainknak.

Történeti épületekkel foglalkozó, azok megőrzése és továbbéltetése iránt elkötelezett „műemlékes” építészként különösen érdekesnek találtam azt a nézőpontot, amellyel Hankiss Elemérnél, s elsősorban is *Az emberi kaland* című átfogó művében talákoztam. Megközelítem, amellyel kizárólag az építészet területére összpontosítva látom és láttatom azt, amit ő mutatott meg, bizonyára erősen kritizálható. Ha nem is személyes, de szakmai szubjektivitással valószínűleg könnyedén megvádolható. A nagy egészből csupán valamely részletre korlátozódik, azt veszi nagyítóüveg alá, kockáztatva, hogy lényeges összefüggések veszhetnek el emiatt. Mentségnek talán nem elegendő, de magyarázó analógiaként mégis felhozható, hogy számos jelentős képzőművészeti alkotás (elsősorban festmények) esetében előfordult már, hogy – nem kisebbítve a „fenséges mű” egészének értékét – a kutatók figyelme valamely meghatározott szempont szerint mégis csupán a mű egy kiválasztott részletére fókuszált. Ilyen részletelemzések alapján derült fény sok fontos/hasznos/érdekes információra a mindennapi élet szokásaival, tárgyaival, viselettel, műszaki megoldásokkal – és így tovább – kapcsolatban. Ami viszont feltétlenül szem előtt tartandó, az az, hogy – függetlenül az adott mű (festmény) mely (és mely korból származó vagy mely korra utaló) valós vagy képzelt jelenet- vagy helyzetábrázolásától – a tanulmányozott részletek és az általuk hordozott információk mindig a mű keletkezési korára² vonatkozó információval szolgálnak.³

A VILÁG ÉS AZ ÉPÍTÉSZET VILÁGA – A HÁZ

Érthető módon Hankiss Elemér számára az építészet nem elsődleges tárgya a vizsgálódásnak, csupán abból az aspektusból és annyiban foglalkozik vele, amennyire az embert körülvevő világgal kapcsolatos alaptézise okán releváns. E megközelítés szerint az ember egy számára idegen, „nem kompatibilis” világban kell, hogy megmaradjon, éljen, és ha talán csak átmenetileg is, de otthon érezhesse magát. Az építészet értelme ezért számára elsődlegesen nem a fizikai kereteket megalkotó építő tevékenységben, hanem az építészetnek az anyagiakon túlmutató, „mitologikus dimenziójában” (Hankiss, 2014, 131.)⁴ fogalmazódik

² Vö. a bibliai jelenetekben, például a Passió-ábrázolásokon megjelenő törökös ruházatok esetével.

³ Utólagos igazolásaként csak később realizálódott, hogy *Az emberi kaland* 2014-es kiadásának címlapján szereplő, Brueghel-képekből készített montázs is él a kiemelt-kinagyított részletek bemutatásának az eszközével. [F. T.]

⁴ Ebben az összefüggésben ugyancsak ide tartozhatnak a mű előző, 3. fejezetéből a „kert” tematikával foglalkozó gondolatok is.

meg. Nyilvánvaló módon nincs szándékában kisebbiteni az építészet mint 'építés', azaz a fizikai-védelmi funkciót létrehozó emberi („műszaki”) tevékenység jelentőségét, amely ugyancsak nem lebecsülendő produktuma az embernek az építés/építészettörténet kezdeteitől napjainkig. A spirituális-mitologikus vonatkozásokat abból a szempontból tekinti meghatározónak, hogy azok miként szolgálhatnak – ha nem is egyetlen, de mással nem helyettesíthető eszközként – annak az emberi törekvésnek a beteljesítésére, hogy az ember humanizálja, azaz a saját számára elfogadhatóan élhetővé tegye az őt körülvevő, alapján idegen/ellenséges világot. Vagy legalábbis annak azt a térben (is) lehatárolt darabját, amelyet az építészeti mű abból mintegy leválaszt.

Az épületbelsőnek a külső megjelenéshez képest hangsúlyosabb tárgyalása is aláhúzza, hogy nem építészettörténeti megfontolások irányítják a gondolatokat. Ez nyilvánvalóan azzal van szoros összefüggésben, hogy éppen a világból leválasztott, elkülönített tér az, amely az emberi léptékhez, emberi igényekhez igazított megoldásként szolgálja azt a célt, hogy legalább a közvetlen környezet legyen otthonos az idegen világban. Ebben a gondolatmenetben tehát nem az az elsődleges, hogy mit mutat kívülről egy épület, hanem az, hogy körülvesz. Más szavakkal, ez az a mesterségesen létrehozott véges-arányos méretű térrész, amely megvédi az embert a külső világtól, annak mind a materiális, mind pedig a nem anyagi természetű ellenséges hatásaitól. Teszi mindezt úgy, hogy közben azért mégis és tudatosan része marad a kozmosznak, sajátos, ember alkotta mikrokozmosz a makrokozmoszban. Szinte már ellentmondásos, ahogyan azzal szembesít Hankiss írása, hogy ez a nagyon is emberi oldalról történő megközelítés milyen módon és mértékben igyekszik tükrözni, megjeleníteni vagy talán igazodni a környező világ általa felismert (kozmosz) jelenségei alapján leszűrt, absztrakció szintű elemekhez. Az univerzum leképezésére való törekvésként értelmezhető ez. Vagyis – bár ez nincs így kifejtve – úgy akarja az ember a saját elkülönített kis világát létrehozni, hogy abban mégis az univerzum része maradjon.⁵ Ehhez a kapcsolódási, igazodási törekvéshez kötve esik szó az alapvető geometriai formák – a négyszögletű/négyzetes és a kör – szimbolikus szerepéről. Különböző népek és történeti korok ezt tanúsító, meglepő azonosságokat felmutató hagyományait egybevetve állapítja meg, hogy „együtt van a szögletes és a kerek alakzata, amely együttesen a világmindenséget jelképezi”.

⁵ Hankiss Campbell* idézi: „...az ember és a világ közötti alapvető harmóniára utal, és emlekeztet a tökéletesedés rejtett életútjára”. (Hankiss, 2014, 134. 110. lábjegyzet: Campbell, Joseph: *The Hero with a Thousand faces*. Princeton, Princeton University Press 1968 [1949], page 385.)

*Joseph Campbell (1904–1987) amerikai író, esszéista, vallástörténész.

A VILÁG ÉS AZ ÉPÍTÉSZET VILÁGA – A VÁROS

Az univerzumból kihatott, az idegen világnak kiszolgáltatott ember védelme céljából körülhatárolt tér következő, közösségi léptékű megvalósulása a város. Ennek a védelmi „fokozatnak” ugyancsak kiemelten fontos a szimbolikus funkciója, éppen azzal, hogy a környezetétől határozottan elkülönülő struktúrát hoz létre. Bár ez a határozott elkülönülés nyilvánvaló módon nem választható el a fizikai-védelmi funkciótól, az eltérő korokban különféle fokozatú és hatékonyságú városfalak szerepétől, ami igazán figyelemre méltó ebben a megközelítésben az az a jelentős minőségi különbség, ami azzal írható le, hogy „az emberi értelem rendje érvényesül majd, és kizárja a vadont: az erdőt, az óceánt, az idegen világ kaotikus és veszélyes erőit” (Hankiss, 2014, 138.). Nem foglalkozva a továbbiakban a város archetípusait áttekintő részletekkel, hanem a városról szóló rész záró bekezdéséhez ugorva súlyos, továbbgondolást iniciáló gondolatokat találunk. Utalást arra, hogy „...mindazoknak az emberi törekvéseknek az ellenére, amelyek meg akarták védeni a városokat, az élet szent és védett területeit, az idegen világ erőit sohasem sikerült teljesen legyőzni”. Vizsgálódásunk számára a városok sorsa szempontjából nem az az egyébként kissé meglepő dolog érdekes, hogy „idegen világ” hatásainak a következményeit sorolva Hankiss ezen a helyen nem tesz különbséget a természeti erők (univerzum?) és az ember okozta katasztrófák között. A pusztulási és újjáalkotási periódusok egymást követő szekvenciáit sorolva, egyrészt azt érzékelteti, hogy az univerzum és az ember közötti viszony megoldását nyújtó „mitologikus” város meg-megújuló, de alapjában eredménytelenségre ítélt törekvés – másrészt, a mai urbanisztikai irányzatokat felvillantva egyfajta, lényegében csak a kevesek számára elérhető megoldásra utal (Hankiss, 2014, 141.). Részletes kifejtés nélkül ugyan, de nagy biztonsággal rátapintva ezzel a jelenkori urbanisztika két jellegzetes kihívására. A horizontálisan nagy kiterjedésű földszintes kertváros az egyik irányzat, amely (térbeli és fenntarthatósági) korlátainál fogva nyilvánvalóan nem válhat általánossá; a felhőkarcolók vertikális világa a másik irányzat (a maga anyagi, technikai, fenntarthatósági, biztonsági stb. korlátaival) – valójában egyik sem alkot várost az általa használt tradicionális-mitologikus funkció tekintetében. Messze vezetne annak a gondolatnak a részletesebb végigvitele, amely a katasztrófák, pusztulási periódusok utáni megújulás kérdésével foglalkozik. Itt csupán azt a vonatkozást érdemes kiemelni, amely szorosan kapcsolódik az építészet, illetve a város mitologikus dimenziójához. Ez pedig nem más, mint az a szinte irracionális jelenség, amellyel egy-egy konkrét alkotás, hely, helyszín ismételt megújításához ragaszkodik az ember – egyénileg és közösségileg egyaránt. (Ez a jelenség napjainkban ismét és erőteljesen jelen van az építészet/műemlékvédelem/örökségvédelem elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó szakmai körökben éppúgy, mint a döntéshozók, illetve helyi közösségek terveiben, ezért alább még lesz szó a történeti épületek-

kel kapcsolatos rekonstrukciós törekvésekről.) Az épített környezeti elemek, az épített örökség⁶ szerepe a közösségek, társadalmak rezilienciája vonatkozásában akár úgy is tekinthető, mint sajátos igazolása mindannak, amit Hankiss Elemér állít az ember alkotta környezeti elemek tágabb, nem csupán materiális szempontból értelmezett funkciójáról (vö. Fejérdy, 2015).

A VILÁG ÉS AZ ÉPÍTÉSZELET VILÁGA – A TEMPLOM ÉS A KATEDRÁLIS

Ezzel a tudatosan kiválasztott épületfajtaival még inkább megvilágítja, példakal támasztja alá azt az állítását, hogy „Az emberek mindent elkövettek annak érdekében, hogy ezeket a mikrokozmoszokat mindenáron és minden eszközzel megvédelmezzék” (Hankiss, 2014, 142.). Az Isten és az ember kapcsolatával⁷, a szent és a profán viszonyával és elkülönítésének örök törekvésével kapcsolatos gondolatsorok ismét csak rávilágítanak néhány, az előzőekben már részben érintett tételre. Ezek közül az egyik a *hely* (elhelyezkedés, helyszín) jelentőségének hangsúlyozása. A *hely* korábban döntő meghatározást jelentő szerepéből hosszú évszázadokra háttérbe szorult. A csupán néhány évtizedre visszatekintő műemlék *versus* kulturális örökség paradigmaváltás egyik hozadékaként éppen napjainkban válik, vált megint elismert értéktényezővé a *hely* (önmagában is), nem utolsósorban a nem európai kultúrák (így különösen az ausztráliai őslakosok) hagyományos értékeinek a tanulmányozásával és elismerésével.⁸

A másik, napjaink építészeti gondolkodását tekintve hasonlóan időszerű téma a geometriai formák, a matematikai megfelelések – általánosságban összefoglalva az építész által az épülete révén a világból merített „szabályok” alkalmazása, és az arra visszasugárzó rendteremtés szándékának kiemelése, amelyet Hankiss megint csak az univerzumhoz való emberi viszony oldaláról vizsgál. Ezzel ismét valami lényegesre mutat rá. Korunk vitathatatlanul pluralista építészetében – kis túlzással – gyakorlatilag mindenféle irányzat és mindenféle irányzatnak a „neo” vagy éppen „neo-neo” változata megtalálható, ami viszont közös vonásnak tekinthető, az talán éppen ezzel az univerzális renddel kapcsolatos, melyhez így vagy úgy – igazodva hozzá vagy tagadni próbálva azt – viszonyulnia kell az építészeknek.

A történeti épületek kapcsán pedig azt is hozzátehetjük, hogy az építészeti alkotások megértésében, esetleg a töredékes mivoltukból való visszaállításuk megala-

⁶ Ez a kifejezés itt tágabb, teljes értelmében, nem csupán a 'műemlék' tehát a (jogilag is) védett épített objektumokra vonatkoztatva használatos.

⁷ Építészeti vonatkozásban erről is szól Frans Jeursen holland filozófus, középkorral foglalkozó történész és művészetkritikus előadása (Jeursen, 2010).

⁸ Vö. Az ICOMOS Ausztrál Nemzeti Bizottság Burra Kartája a kulturális jelentőségű helyek védelme tárgyában (The Burra Charter, 1980).

pozásában egészen különleges jelentősége van annak, hogy „visszafejtve” a létrehozásukkor alkalmazott szerkesztési elveket, szabályokat, a lehető leghitelesebb megoldáshoz lehessen eljutni.⁹ Ugyanakkor nem szabad megfélemlíteni ennek a módszernek az alkalmazási korlátairól sem – amelyek, egyáltalán nem meglepő módon, éppen a Hankiss által minduntalan hangoztatott „szimbolikus-mitologikus” dimenzióval vannak összefüggésben, ugyanis minél inkább annak a hordozója egy épület, annál inkább kötődik a szerkesztési szabályokhoz. Nem véletlen, hogy a görög–római templomok kötött, modulalapon szerkesztett oszloprenddel épült épületei esetében jól alkalmazható a (kiegészítéses) anasztilóziszis módszerre¹⁰, ugyanez viszont aligha mondható el például egy (mégannyira szabályosnak is látszó) középkori vár esetében. A katedrálisok építészete egyszerre tanúskodik a szerkesztési szabályok meglétéről és azok egyéni, művészi adaptációjáról. A ke-
reték, a formakincs azonossága egyáltalán nem vezetett uniformizált alkotások létrehozásához – igazán érdekes és a továbbgondolást inspiráló lett volna megtudni Hankiss Elemértől, hogy erről az „egység a sokféleségben” jelenségről az ő tézisei szempontjából volt-e, lehetett-e bármilyen jelentősége?

A VILÁG ÉS AZ ÉPÍTÉSZET VILÁGA – A BEVÁSÁRLÓKÖZPONT

Jellemző és elgondolkodtató, ahogyan az ember és az őt körülvevő (idegen) univerzum viszonyát vizsgálva Hankiss váltogatja a szent és a profán oldaláról történő megközelítést. Ennek a különböző oldalakról történő, nem is annyira párhuzamos, hanem sokkal inkább egyidejű értelmezésnek megvan az előnye és bizonyára a hátránya is. Ez a kettőslátás leginkább talán a *Káosz és kozmosz: ma* átfogó címen belül szereplő, egymást követő részletekben: *A bevásárlóközpont*, *Transzcendentális karnevál*, *A sátán birodalma* és *A negatív mítosz* szövegekben érhető tetten. Építész számára meglepő ezeknek az épületeknek az a metamorfózis, sőt, kisebb képzavarral élve: az a fajta apoteózis, amely az építészek nézőpontjából korántsem számít igazán vonzó feladatnak, sokkal inkább (lehet, hogy nem rosszul fizető, de mégis csak) a középszerűtől alig eltérő rutinmunkának. Teljesen világos, hogy a felértékelődésük oka egészen más síkon keresendő, illetve található meg. Mégis: Hankiss gondolataiból kiolvasható az építészek, épületek és

⁹ Vö. például Szakál Ernő kőszobrász-restaurátor művésznak a töredékesen fennmaradt építészeti alkotások – visegrádi királyi palota kútházai, siklósi vár gótikus zárt erkélye stb. munkáival (Szakál, 2007).

¹⁰ A szétcsúszó építőelemek újbóli összerakása főleg a faragott kőből alkotott antik épületek esetében alkalmazott, alkalmazható. A hasonlóan állandó, szent szabályokon alapuló ázsiai fatemplom, illetve palotaépítészeti alkotásainak „rekonstrukciója” éppen emiatt tekinthető az esetek túlnyomó többségében hitelesnek, szemben az „individualista” (adott esetben a rendeltetésnek és a környezetbe való illesztésnek amúgy sokkal inkább megfelelő) európai építészeti alkotásokkal.

főleg a belső terek kialakítóinak szóló komoly üzenet, rámutatva arra, hogy – nem utolsósorban a megelőző korszakok súlyos szimbólumainak kiüresített, leegyszerűsített, néha már-már parodisztikus alkalmazásával – miként silányodhat el az Építészet (nagy kezdőbetűvel) eredeti, az ember és az őt körülvevő univerzum közötti harmónia megteremtését-megjelenítését szolgáló hivatott küldetése. „Amorális” közeget eredményező pótmegoldás létrejöttében válhat ezzel egy negatív erő cinkosává az építész – olvashatjuk ki ugyanabból a szövegből, amely néhány bekezdéssel korábban szinte szuperlatívuszokkal érzékelteti a bevásárlóközpontok már-már transzcendentális atmoszféráját.

Az építészeti vonatkozásoktól eltekintve is elgondolkoztató, hogy az egész elemzéssorozaton átvonuló kettősségben Hankiss explicit módon nem foglal egyértelműen állást, csupán az ennek a szövegrésznek a – már megszokott módon kérdésként és nem állításként megfogalmazott – lezárásából lehet valószínű álláspontjára következtetni. Arra, hogy a fogyasztást a középpontba állító megoldással az emberek „...akarva-akaratlan az idegen világ kényének és kedvének szolgáltatott ki magukat; hogy majd jobban, mint valaha, »az élet ürességének rettenetét« kell átélniük; azt, ami elől és amiből menekülni akartak”. Ezen a ponton, átmenetileg kilépve a választott (építészeti) téma köréből, nem lehet nem visszaidézni azt a bevezetőben említett „útitársi beszélgetéseink” során egyre inkább megerősödő benyomást, hogy a nagyon korrekten és mindig több oldalról megfogalmazott kérdések sokasága mintha valamilyen módon arra is szolgált volna Hankiss Elemérnél, hogy késleltesse azt, hogy egy konkrét választ kelljen érvényesnek, *horribile dictu* véglegesnek elfogadni. *Az emberi kaland* olvasása, újraolvasása során is fel-felmerül(het) az olvasóban, hogy: kérdései mögött el is tud rejtőzni a szerző?! Kétségtelenül negatívabb, de minden sértő szándék nélküli megfogalmazásban: mintha saját maga is visszahőkölne attól, hogy az annyira keresett válasz... egyszer csak véglegessé váljon. Nem bizonytalanságból, még kevésbé gyávaságból (amitől aztán tényleg semmi sem állt távolabb tőle!) alakulhatott ez így (ha valóban így volt), hanem abból, a beszélgetésünk során általa konkrétan megfogalmazott, alighanem nagyon is jellemző megközelítéséből, hogy: milyen *unalmas* lehet, lenne, ha – elérkezve a bizonyossághoz – már nem lehetne kérdezni...

Visszatérve a közvetlenül a bevásárlóközpontozóhoz – mint épülethez – kapcsolódó tematikához, érdemesnek látszik közelebbről rátekinteni az épületet díszítő, annak atmoszférateremtő hatását fokozandóan alkalmazott dekorációra is. „Nemes” anyagok alkalmazásáról, kizárólag az esztétikai-érzelmi hatás kiváltását célzó díszek, díszítések halmozásáról olvashatunk – legyenek azok állandó tartozékai az épületnek, vagy csupán ideiglenes-szezonális célokat szolgáljanak: közös céljuk a mai, a vizualitás irányába kilendült környezet-érzékelés keretében egyfajta „varázslat”, valamiféle transzcendentális érzésének kiváltása. Azt az üzenetét, hogy itt a lényegestől a külsődleges felé mozdult el az épített terek

megjelenése, éppen azzal erősíti a szerző, hogy az előző, a történeti építészeti szerepével foglalkozó szövegrészekhez képest ilyen erőteljes hangsúllyal szól a dekorációról.

A (TÖRTÉNETI) ÉPÍTÉSZETBEN ALKALMAZOTT DEKORÁCIÓRÓL

...ugyanis csupán kétféle összefüggésben (és viszonylag röviden) esik szó, miközben azt lehetne gondolni, hogy annak bizony jelentős szerepe lehet (volt is) abban, hogy az építészeti mitológikus funkciója az épület külső megjelenésében is megjelenjen, s működjön a nem anyagi funkció. Az egyik terület ez esetben is az épületbelső világ, ahol gyakorlatilag szinte elválaszthatatlanná válik az építészeti és a társzművészeti – szobrászat, festészet, üvegművészet. Talán ott lehetne megvonni a határt (ha egyáltalán szükséges), hogy melyek azok a társzművészeti alkotások, amelyek elválaszthatatlanul hozzátartoznak az építészeti műhöz.

A másik terület, amellyel viszont – talán kicsit meglepő módon is – nagyobb terjedelemben foglalkozik Hankiss az e tanulmány alapjául vett művében, egy ugyancsak sajátos díszítési forma, az *arabeszk* világ. Végül is igazat lehet adni gondolatmenetének, amelyben az arabeszkben megjelenő absztrakció jelentőségét ünnepli, állítva, hogy „Az emberi képzeletnek és művészetnek ez az egyik legnagyobb diadala az idegen világ fölött.” (Hankiss, 2014, 150.) Ugyanakkor viszont kisebb hiányérzet marad a történeti épületekkel foglalkozó olvasóban: az épületek szimbolikus-mitikus funkciója és az azt szolgáló dekoráció vonatkozásában több mindenről eshetett volna még szó, gondolva itt például a kultikus épületek „bajelhárító” (apotropaikus) díszítéseire, vagy éppen a középkori templomok különféle bibliai jeleneteinek az épületen belüli, hagyományosan kialakult helyére.

BEFEJEZÉSÜL – NÉHÁNY GONDOLAT TÖRTÉNETI ÉPÜLETEK REKONSTRUKCIÓJÁRÓL¹¹

A műemlékek – tágabb, mai kifejezéssel: a kulturális örökség elemei, azon belül is az épített elemek megőrzésével kapcsolatos elvek és gyakorlat természetesen ugyanúgy változik az időben, mint ahogyan az élet minden más területén is történik. Vannak azonban vissza-visszatérő kihívások, és ezek közé tartozik az is, hogy miként kell/lehet viszonyulni a történeti, szimbolikus vagy identitást

¹¹ Jelen írás szerzőjének az iASK intézményi program keretében folyamatban lévő 2017. évi kutatási témája: „New Technical and Social Approaches in the Preservation of the (Built) Cultural Heritage – Analysis of the New Wave of Reconstruction”.

hordozó jelentőséggel bír, de valamilyen esemény miatt részben vagy egészben elpusztult műemlékekhez, azok esetleges visszaállításához, rekonstrukciójához.

Úgy tartozhat ez ide, hogy Hankissnak *Az emberi kaland*ban az építészetre, annak misztikus-szimbolikus jelentőségére-küldetésére vonatkozó gondolatai mindenképpen hozzájárulnak annak a megértéséhez, hogy miért is lehet olyan fontos valaminek az újraalkotása, olyan épületeknek is, amelyekre ráadásul mindennapi, pusztán fizikai értelemben vett rendeltetésük miatt igazából nem is volna szükség. Érdemesnek, sőt, ettől kezdve szükségesnek látszik minden ilyen újratemetési szándék esetében megvizsgálni, hogy miben rejlik az a hiány, hol és miben jelentkezik „az idegen világtól” az embert (elsősorban nem fizikailag) megóvó védőháló folytonossági hiánya, amelyet esetleg valóban csak ezzel a gesztussal lehet befoltozni. A rekonstrukció¹² problematikájának részletes taglalása természetesen nem tárgya ennek az írásnak, de még egy, ugyancsak Hankiss Elemér gondolataira épülő, azokból leszűrhető kiegészítő szempont megemlítése mégsem hagyható ki. Nevezetesen az, hogy a rekonstrukciónak sem szabad hamisan csillogó pótléknak lennie (mint a bevásárlóközpontok esetében), azaz ha az valóban indokolt és szükséges, akkor olyannak kell lennie, amely az eredeti „mitologikus rendeltetés” továbbéltetését, az eredeti üzenet továbbadását szolgálja.

IRODALOM

- Fejérdy T. (2015): Cultural Heritage as a Basis for Resilience – A Reserve for the Regeneration of Historical Cities. In: Miszlivetz F. (ed.): *Creative Cities and Sustainability*. Savaria University Press
- Hankiss E. (2014): *Az emberi kaland – Egy civilizációelmélet vázlatja*. 5. bővített kiadás, Budapest: Helikon Kiadó
- Jeursen, F. (2010): *Miről szól az építészet?* Előadás, 2010. november 30. (ford. Gaschler-Gyeviki N.) <http://epiteszforum.hu/nyomtatasi/mirol-szol-az-epiteszet>
- Szakál E. (2007): *Kőfaragók műhelytitkai*. [Budapest] Magyar Köszövétség
- The Burra Charter (2011): The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance. In: Fejérdy T. (szerk.): *Karták Könyve*. 2. kiadás. Budapest: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, <http://www.icomos.hu/data/documents/documents/2/d/1/2d1be8f3a882b152d52fe689644a8a-ce.pdf>

¹² A rekonstrukció fogalmát nem az EU-támogatású projektek szóhasználatában, hanem a *Velencei Karta* (1964) által definiált értelemben kell érteni.

JÁTÉKELMÉLET ÉS EMBERI EVOLÚCIÓ

GAME THEORY AND HUMAN EVOLUTION

Szathmáry Eörs

az MTA rendes tagja, evolúcióbiológus, a közszegyi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete ösztöndíjasa
info@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss Elemérnek a *Társadalmi csapdák* és a *Diagnózisok* című kötetében megjelent írásai sok fiatal egyetemistára és kutatóra hatottak, megismertették velünk például az akkoriban formálódó játékelméleti modelleket. Az 1980-as évek második felében, Soros-ösztöndíjasként sikerült felvennem a kapcsolatot John Maynard Smith biológus-genetikussal, akiben az evolúciós játékelmélet megalkotóját tisztelhetjük. A játékelmélet sikeresebbnek bizonyult a biológiában, mint a közgazdaságtan területén. Vajon miért? Ha nem tévedek, Hankiss nem foglalkozott könyvében a biológiával, noha a játékelmélet inkább ehhez a tudományhoz kötődik, mint a kvantummechanikához. Vajon miért nem? A két tudományág közötti legerősebb kapocs annak a kutatása, hogyan alakul ki az együttműködés. A legtöbb idevágó cikk biológusok, politológusok és közgazdászok közös műve. Vajon miért? Ezekre a kérdésekre igyekszem röviden válaszolni írásomban.

ABSTRACT

The works of Elemér Hankiss published in the volumes *Társadalmi csapdák* (Social Traps) and *Diagnózisok* (Diagnoses) had educational functions, including the introduction of the game theoretical models of the time. In the second half of the 1980s, through the Soros Fellowship program I managed to contact John Maynard Smith, whom we respect for the evolutionary game theory. Game theory grew more successful in biology than in economics. Why? If I am not mistaken, Hankiss did not cover biology in his foundational books even if this theory is more directly related to biology than to quantum mechanics. Why? The strongest link between the two disciplines is research on the emergence of cooperation. Most related articles were co-authored by biologists, political scientists and economists. Why? Here we will deal with the answers briefly.

Kulcsszavak: evolúció, biológia, altruizmus, kooperáció, háború

Keywords: evolution, biology, altruism, cooperation, war

SZEMÉLYES BEVEZETŐ

Világosan emlékszem, hogy biológushallgatóként többen forgattuk Hankiss Elemér könyveit: a *Társadalmi csapdák* és a *Diagnózisok* nyitották fel a szemünket arra, amiről akkor még nem hallottunk: a játékelmélet alkalmazásának lehetőségére a konfliktusok leírásában. (Ne feledjük, hogy akkor – hivatalosan – még javában a kommunizmust építgettük.) Számomra ez évekkel megelőzte egy másik, nemzetközileg is igen jelentős munka forgatását: John Maynard Smithnek az *Evolution and the Theory of Games* (1982) című könyve ma a szakma egyik klasszikus kincse. Mikor utóbbi a kezembe került, világosan éreztem még a Hankiss-könyveknek köszönhető, a téma iránti érzékenységet. Később Maynard Smith második legjelentősebb mesteremmé és utóbb többszörös szerzőtársammá vált. *Az evolúció nagy lépései* (angolul: 1995, magyarul: 1997) külön fejezetekben foglalkozik a társadalmak és az emberi nyelvkészség eredetével. Egy rövid stanfordi közjáték után Hankiss-sal valamikor a kilencvenes évek végén találkoztam egy hosszabb, általa vezetett tv-beszélgetés keretében, ahol a másik biológus szakértő Csányi Vilmos volt.

Hankiss könyvei óta nagyot változott a világ. Ez nem utolsósorban éppen az evolúciós játékelmélet átütő sikerének köszönhető. A korai kezdeteket nem számítva, a játékelmélet társadalmi alkalmazásának alapműve Neumann János és Oskar Morgenstern könyve a *Theory of Games and Economic Behaviour* (1944). A kezdeti lelkesedés akkor hagyott alább, amikor a kutatók rájöttek, hogy az emberi viselkedés még gazdasági ügyekben sem korlátlanul racionális. Ezzel szemben Maynard Smith és George Robert Price (1973) felismerése szerint az evolúcióban az ágensek viselkedését a természetes szelekció az abszolút racionálisnak tűnő irányba hajtja abban az értelemben, hogy a legrátermettebb változatok maradnak fenn. A Homo leszármazási vonal számunkra érdekes evolúciója is így kezdődik, de nem itt végződik: valahol „útközben” megjelenik a hideg racionalitástól eltérő viselkedés. A legfontosabb kérdés az, hogy ez miért és hogyan történik. Az egyik válasz természetesen a kulturális evolúció, mely folyamatban mítoszok, rituálék és ideológiák formájában a legnagyobb „örültségek” is képesek szárba szökkenni és elterjedni. Ekkor a helyes kérdés az, hogy miért van ekkora (úgy tűnik, genetikai) hajlamunk az indoktrináció elfogadására.

Az evolúciós játékelméleti megközelítés visszaadta a kölcsönt és friss levegővel árasztotta el a közgazdaságtani játékelméletet is: ma előbbit több közgazdász műveli, mint biológus. Ehhez kapcsolódik a kísérletes közgazdasági irányzat is, melyben a konfliktusokat valódi (pénzben mért) érdekellentétek jelentik, a kísérletvezető által meghatározott séma szerint. A kooperáció kutatása az egyik legizgalmasabb tudományos terület, mely egyúttal sok szép példáját adja tudományterületek közötti együttműködésnek is. Ez utóbbira híres példa a politológus Robert Axelrod és a biológus William D. Hamilton közös cikke a *Science* hasábjain 1981-ben.

A KÖZJÓ JÁTÉK: ALTRUIZMUS ÉS KOOPERÁCIÓ

Ebben a rövid tanulmányban nincs módunk az emberi viselkedés evolúciójának tüzetes áttekintésére, helyette koncentráljunk elsősorban a közjó játék mai képére. Alapesetben van N játékos, akik betehetnek a közösbe valamennyi értéket a vagyonukból. A betett pénz „fial”, vagyis megszorozódik n -nel ($1 < n < N$), majd ezt egyenlőképpen elosztják az összes játékos között. Fontos, hogy az adakozás inkognitó történik. Nem nehéz kitalálni, hogy ez a szituáció csalásra csábít: fizessenek csak a többiek, úgysem tudják meg, hogy éppen ki csalt. (Figyeljük meg, hogy $n > N$ esetben pusztán önző módon is megérné berakni a pénzt, hiszen az akkor is „kamatozna”, ha valaki történetesen egyedül rakna be a közösbe.) Csakhogy, ha mindenki így gondolkodik, akkor a megismételt játékok során a rendszer leolvad, senki sem nyer semmit, a játékosokra rácsapódik a társadalmi csapda ajtaja. Bezzeg, ha együttműködők lettek volna! Jegyezzünk meg azonban két figyelemre méltó körülményt: (i) a játék elején a kooperáció szintje viszonylag magas, és (ii) a játék végén is gyakran kitart néhány „notórius adakozó”. Ez a két eredmény némi optimizmussal tölthet el bennünket, s rávilágít az emberi játékosok közötti (genetikai vagy tanult) heterogenitásra.

Nyilván valamit változtatni kell a szabályokon, hogy a kooperáció váljék dominánssá. Ezek egyike az átláthatóság: ha megszűnik a névtelenség, akkor jóval erősebb marad a kooperáció. Ebben az esetben a játékosok félnek tőle, hogy mindenki megtudja: miattuk megy tönkre a rendszer. Itt működhet az esetleges büntetéstől való ösztönös félelem még akkor is, ha erről konkrétan nincs is szó.

Van azonban büntetéses változat is (mely eset hasonlít az adóelkerülés büntetésére, habár az adózás nem önkéntes). A tapasztalatok azt mutatják, hogy sem a legrosszabbak büntetése, sem a legjobbak külön jutalmazása nem tartja stabilisan magas szinten a kooperáció szintjét, a kettő kombinációja viszont igen. A büntetés (rendőrködés, kényszerítés) az állati társadalmakban sem ismeretlen (sőt), de azért van némi kellemetlen mellékíze még akkor is, ha a közjót szolgálja. Kérdés, van-e valamilyen más megoldás.

Egy lehetséges megoldás az, amikor a közjavakba beadott adományok hozzáadéka nemlineárisan nő a kooperátorok számával. Érdekes módon a kísérletes gazdaságtanban ezt a lehetőséget sokáig mellőzték, jóllehet például a biológiában ismert hasonló szituációkban általában a nemlinearitás teljesülni szokott. Ez esetben két stabilis egyensúly van: az egyik a „szokásos”, mikor is a defektorok miatt az együttműködés szintje szerényen alakul, a másik viszont egy magas kooperációs szinten megvalósuló egyensúlyi helyzet, amelyet azonban a nemkooperatív egyensúlytól egy „vízvázalasztó” választ el. Ez azt jelenti, hogy a populációnak valahogyan át kell lendülnie (rokonok közötti segítség vagy akármi más által) ezen a holtpontra, de ha átlendült, akkor ott is marad.

PAROKIÁLIS ALTRUIZMUS ÉS A HÁBORÚ

Az ember – a legtöbb főemlőssel összehasonlítva – igen együttműködő lény. Ennek gyökerei valószínűleg a távoli evolúciós múltba mennek vissza, mégpedig egészen kétmillió évvel ezelőttre, a *Homo erectus*ok korára, mikor – ma így gondoljuk – a nyelvkészség és az emberre jellemző igen hatékony kooperáció egymást segítve emelkedtek ki a főemlős-örökség háttéréből. Ez a nagy együttműködő hajlam megtévesztő is lehet, egészen a „nemes vadember” képzetéig. Az adatok azonban azt mutatják, hogy a már a *Homo sapiens*hez tartozó vadászó-gyűjtögető populációk összességükben nem voltak nálunk „kedvesebb” emberek. A mezőgazdaság új találmány, s áldásait csak az utóbbi mintegy tízezer évben élvezhetjük – ez időben egybeesik a klíma meghökkenően stabilis viselkedésével. Előtte viszont már csak klimatikus okokból is több mint százezer évig nehéz volt az élet, ami alkalmanként éles konfliktusokkal járt: ezt a régészeti adatok sajnos alá is támasztják. Ha máskor nem, ekkortájt válhatott jellemzővé az, amit „parokiális altruizmusnak” neveznek: szívesen működünk együtt saját csoportunk tagjaival, de más csoportokkal vagy azok tagjaival az erre való hajlamunk jóval kisebb, s utóbbi könnyen csap át nyíltan ellenséges viszonyba, akár „vérre menő” küzdelmekbe. Ennek a szituációnak egy izgalmas matematikai modelljét Sam Bowles vezetésével állították fel. Miért hasznos egy ilyen modell? Mert nyomon tudjuk vele követni feltételezéseink következményeit, s rákényszerít arra, hogy feltételezéseink világosak és egyértelműek legyenek, hiszen utóbbiak híján nem tudunk dinamikát szimuláló programot írni.

Akkor nézzük hát kissé részletesebben Bowles modelljét! A modellezett egyedek kis csoportban élnek, s csoportból számos van. Csoporton belül az egyedek közjó játékot játszanak, e szempontból tehát vannak együttműködők és defektorok. A más csoportok tagjaival szemben ugyanezen egyedek lehetnek toleránsak vagy ellenségesek (vagyis parokiálisak). A csoportok között akkor robbanhat ki „háborús” konfliktus, ha legalább az egyikben elég magas a parokiálisok aránya. A nyeresz valószínűsége a harcosok számának a különbségével nő, az erősebb csoport javára. A konfliktus során mindkét csoportban meghal a harcosok egy bizonyos aránya, s utána a vesztes csoport tagjait a győztesek lemészárolják, s végül a túlélő nyertesek töltik fel mindkét csoportot. Az eredmény az, hogy a csoporton belüli altruizmus és a parokiális kombinációja stabilisan gyakorivá válik az egész populációban. Bowles modelljében ezek genetikailag meghatározott tulajdonságok (vagyis biológiai és nem kulturális úton kapják az egyedek a szüleiktől). Minden modell egy ha-akkor típusú vizsgálat. Bowles azt akarta megtudni, hogy feltételei mellett elterjed-e a parokiális altruizmus, és a válasz igen. Az már empirikus kérdés, hogy ben-

nünk ez a viselkedés milyen arányban alakul ki a gének, és milyen arányban a kulturális környezet hatására.

Minden jó hipotézis egyik fontos ismérve, hogy jóslatokat tegyen olyan szituációkban, melyeket a hipotézis megalkotása során nem vettünk tekintetbe. A fenti modell alapján ma is azt várhatjuk, hogy ha potenciálisan ellenséges csoportokról van szó, akkor a más csoportokkal szembeni negatív diszkrimináció automatikusan emeli a csoporton belüli együttműködés szintjét. Nem nyilvánvaló, hogy ezt miként kellene ellenőrizni. Ruth Mace rájött, hogy az írországi katolikus és protestáns közösségek közötti hagyományosan rossz viszony kiváló kísérleti lehetőséget adhat. Az egyik tesztben az utcán „elveszett” levelek önkéntes célba juttatása volt a kérdéses viselkedés. Nos, az igaz, hogy az ellentétes felekezetek tagjai egymás leveleit nem szívesen segítettek célba juttatni, de a semleges harmadik csoporthoz képest nem növekedett a saját felekezethez tartozó levelek célba segítésére vonatkozó hajlandóság. A kép tehát nem olyan egyszerű, mint azt várhattuk.

HOGYAN TOVÁBB?

Nem gondolom, hogy jelen helyzetben még sok „végleges” ismerettel rendelkezni e bonyolult kérdésekkel kapcsolatban, de azt igenis mondhatjuk, hogy megtanulunk lassan éles kérdéseket feltenni, jól modellezni, és rafinált tesztek kitalálni és végrehajtani.

Nem árt tisztában lenni együttműködő hajlamunk képességeivel és korlátaival! Ha például a klímaváltozás következményeivel szembesülünk, világossá kell válnia előttünk, hogy e súlyos problémának vagy kooperatív megoldása lesz, vagy semmilyen.

IRODALOM

- Axelrod, R. – Hamilton, W. D. (1981): The Evolution of Cooperation. *Science*, 211, 1390–1396. DOI: 10.1126/science.7466396, <http://www-personal.umich.edu/~axe/research/Axelrod%20and%20Hamilton%20EC%201981.pdf>
- Bickerton, D. – Szathmáry E. (2011): Confrontational Scavenging as a Possible Source for Language and Cooperation. *BMC Evolutionary Biology*, 11, 261. DOI: 10.1186/1471-2148-11-261, <https://bmcevolbiol.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-2148-11-261>
- Choi, J.-K. – Bowles, S. (2007): The Coevolution of Parochial Altruism and War. *Science*, 318, 636–640. DOI: 10.1126/science.1144237, https://www.researchgate.net/publication/5882549_The_Coevolution_of_Parochial_Altruism_and_War
- Maynard Smith, J. (1982): *Evolution and the Theory of Games*. Cambridge: Cambridge University Press

-
- Maynard Smith, J. – Price, G. R. (1973): The Logic of Animal Conflict. *Nature*, 246, 15–18. DOI: 10.1038/246015a0
- Rand, D. G. – Nowak, M. A. (2013): Human Cooperation. *Trends in Cognitive Sciences*, 17, 413–425. DOI: 10.1016/j.tics.2013.06.003
- Silva, A. S. – Mace, R. (2014): Cooperation and Conflict: Field Experiments in Northern Ireland. *Proceedings of the Royal Society B*, 281, 20141435 DOI: 10.1098/rspb.2014.1435, <http://rspb.royalsocietypublishing.org/content/281/1792/20141435>
- Szathmáry E. – Maynard Smith, J. (2012): *A földi élet regénye*. Budapest: Akadémiai Kiadó

HANKISS, HARARI ÉS A REPLIKÁTOROK

HANKISS, HARARI, AND THE REPLICATORS

Boda Dezső

fizikus, a Pannon Egyetem tanára, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
dezsoboda@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss Elemér *Az emberi kaland* című művében felveti: „az emberiség körülvette magát hiedelmek és rituálék, mítoszok és vallások, filozófiák, erkölcsi normák és műalkotások szféráival [ezek együtt alkotják a nooszférát], [...] hogy megvédje magát azok ellen a veszélyek és félelmek ellen, amelyekkel egy idegen világban kellett megküzdenie.” Művének központi motívuma a félelem. Ezzel szemben Yuval Noah Harari, a mai kor gyermeke *Sapiens* és *Homo Deus* című könyveiben funkcionális magyarázatot ad, gondolatmenetének központi motívuma a kooperáció. Úgy véli, hogy egy nagy és komplex társadalom tagjai, csoportjai közötti együttműködés sikeresebb, ha közös mítoszokban, hatékony történetekben gyökerezik, ezek alkotják a közös cselekvés alapját. Írásomban felvetem azt a zavarba ejtő lehetőséget, hogy kultúra (vagy civilizáció) talán nem is a *Homo sapiens* tudatos döntéseinek, hanem az evolúció vak erőinek az eredménye. Ez a gondolat az „univerzális darwinizmus” elméletének alaptétele, amelyben a replikátor játssza a főszerepet. Ha a replikátor a biológiai evolúcióban a gén, akkor a társadalmi evolúciónak is lehet alapegysége (a mém), amely az emberi történelem folyamán replikálódik. Ilyen mémek lehetnek Hankiss nooszférájának és Harari történeteinek alkotóelemei is.

ABSTRACT

In his book *Fears and Symbols*, Elemér Hankiss put forward the working hypothesis that humans surround themselves with a sphere of beliefs, rituals, myths, religions, philosophies, moral norms, and artworks (called noosphere) in order to defend themselves against the fears and dangers imposed by a hostile Universe. Fear is the central motif. Harari, a member of the new generation, proposed a more functional description and put the emphasis on cooperation (in his books titled *Sapiens* and *Homo Deus*). Cooperation between the members and groups of a large and complex society is more successful if there are common myths, effective stories that form the basis for common action. In this paper, I propose the disturbing possibility that Culture (or Civilization) was not created by Homo Sapiens in a conscious process; it may be an evolutionary course in which humans are just blind actors. The basic theory advocating this idea is called Universal Darwinism and it is based on the idea of the Replicator. Just as the Replicator of biological evolution is the gene, there can be a unit of social evolution (meme) that replicates itself in the process of human history. Memes may be identified with the items of Hankiss's noosphere or Harari's stories.

Kulcsszavak: Hankiss, fizika, Harari, evolúció, memetika

Keywords: Hankiss, physics, Harari, evolution, memetics

Amikor nagyjából egy időben kerül a kezünkbe Hankiss Elemér *Az emberi kaland* (Hankiss, 2014 [1997]) és Yuval Noah Harari *Homo Deus* (2017) című könyve, akkor óhatatlanul elgondolkozunk a párhuzamokon. Mindkettő az emberi civilizáció, illetve kultúra kialakulásának okait boncolgatja, bár Harari esetében inkább az előző könyv, a *Sapiens* (Harari, 2015) szól a múlttól, míg a *Homo Deus*-ban a szerző a jövőre koncentrál. Hankiss és Harari egyaránt az ember szempontjából írja le a történetet. Az ember a változások cselekvő résztvevője.

Ha viszont érdekel minket az evolúció, mint a dolgok fejlődésének, alakulásának elegáns mechanizmusa (még ha esetleg nem is vagyunk evolúciós biológusok, csak a frappáns elméleteket csodáló műkedvelők), akkor azon is elgondolkozunk, hogy a két szerző által tetszetősen, a saját nézőpontjukból előadott történeteknek lehet-e egy olyan olvasatuk, amely szerint az ember kevésbé cselekvő, mint inkább szenvedő szereplője a folyamatnak. Ez az írás arra tesz kísérletet, hogy bemutassa ezt a lehetőséget, feltegyen néhány, remélhetőleg az olvasó számára is izgalmas kérdést, és gondolkozásra készítse az olvasót.

AZ EMBERI KALAND

Hankiss megközelítéséről álljanak itt a saját szavai: „Mint már mondtam, e könyvnek az a munkahipotézise, hogy az emberiség körülvette magát hiedelmek és rituálék, mítoszok és vallások, filozófiák, erkölcsi normák és műalkotások szféráival, amelyeket együttesen nooszférának nevezek. S tette az emberiség mindezt azért, hogy megvédje magát azok ellen a veszélyek és félelmek ellen, amelyekkel egy idegen világban kellett megküzdenie.” (Hankiss, 2014, 73.) Ezt a szférát Pierre Teilhard de Chardin után nooszférának nevezi (noosz jelentése görögül értelem, szellem, jelentés, gondolat). A nooszféra természetesen nem egyezik meg a civilizáció fogalmával, amely a „társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális intézmények sokaságát is magában foglalja”.

Hankiss művének központi motívuma a félelem: „Az alábbiakban azonban azt fejtem ki, és nem vagyok egyedül ezzel a véleménnyel, hogy a civilizáció, illetve a kultúra létrehozásában és fenntartásában legalább ilyen nagy, ha nem nagyobb szerepet játszott s játszik az emberi élet egy másik tényezője. A félelem.” (Hankiss, 2002, 43.) Fontos kitétel, hogy a civilizáció ebben a hipotézisben sokkal inkább eszköz, amellyel a félelmet hatékonyan le lehet küzdeni, mint egy fejlődési folyamat eredményeképpen elért cél.

A SAPIENS ÉS AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS

Yuval Noah Harari 1976-os születésű izraeli történész, a szakma rock sztárja. A 2014-ben megjelent *Sapiens: Az emberiség rövid története* című könyve tette híressé. Ezt 2015-ben a *Homo Deus: A holnap rövid története* című könyv követte. Az elsőben az emberiség máig tartó történetét írja le, míg a másodikban arról gondolkodik, hogy mi várható a közeljövőben, azután hogy az ember a technikai civilizáció által már gyakorlatilag Istenné emelkedett. Kell egy új agenda, mert a pusztá életben maradás már nem kihívás.

A civilizáció kialakulását illetően Harari túllépett a „szorongó értelmiségi” Hankiss-féle pozícióján. A mai kor gyermeke, projektekről és agendákról beszél. Magyarzatai funkcionálisak, célratörőek. Gondolatmenetének központi motívuma a kooperáció. Eszerint a Homo sapiens alapvetően társas lény, és sikere az együttműködésben rejlik. Valószínűleg a legtöbb evolúciós biológus egyetértően bólogatni kezd, ha meghallja ezt az elgondolást. A nyelv is a hatékonyabb kooperáció érdekében fejlődött ki a kognitív forradalom során (ez a folyamat valamikor az i. e. 70 000 és 30 000 közötti időszakban zajlott le). A „pletyka-elmélet” szerint például nemcsak az élelem hollétét és a veszély közeledtét kellett kommunikálni, hanem azt is, „hogy a hordában ki kit utál, ki kivel fekszik le, ki becsületes, és ki csalárd” (Harari, 2015).

Ahogy a társadalmak létszáma emelkedett (a sikernek ára van), és a hordák létszáma átlépte a százötven fős bűvös küszöböt (gondolkozzunk el, hogy egyszerre körülbelül hány ismerősünk nevét és profilját tudjuk fejben tartani), a kommunikáció és az együttműködés új formáit kellett kialakítani. A megoldás a fikció megjelenésében rejlik, mondja Harari. „Minden nagyszabású emberi együttműködés – legyen szó akár modern államról, középkori egyházzal, ókori városról vagy őskori törzsről – a közös mítoszokban gyökerezik, amelyek csupán az emberek kollektív képzeletében léteznek.” (Harari, 2015) Hangsúlyozza, hogy a régi korok mítoszai pontosan ugyanolyan elven működnek, mint modern intézményeink, amelyeken korunk rendkívül komplex technikai civilizációja alapszik. Hatékony történeteket kell tehát kitalálni és elmesélni, amit emberek tömegei elfogadnak, és ezáltal képessé válnak a közös összehangolt cselekvésre.

Nézzük például a pénzt! Ha nem hinnénk kollektíven abban, hogy egy darab papírért tényleg kapunk a boltban egy liter tejet, nem működne a gazdaság. Vagy nézzük a közlekedést! Ha nem hinnénk abban, hogy a többiek megállnak a piros lámpánál, nem mernénk olyan nyugodtan áthajtani a zöldön. Vagy nézzük az iskolát! Ha nem hinnénk abban, hogy a pedagógus nagy átlagban mégiscsak értelmes és hasznos dolgokat próbál beleplántálni csemetéink fejébe, nem engednénk el olyan könnyen a gyereket a suliba. Vagy nézzük az erkölcsi szabályokat! Ha nem hinnénk abban, hogy a gyerek hosszú távon jól fog járni, ha az elején beleverjük, hogy hazudni, lopni, irigynek lenni nem szabad, akkor lehet, hogy inkább

arra tanítanánk, hogy szerezzen meg mindent, amit csak tud, függetlenül attól, hogy mi a közösség érdeke. A sor vég nélkül folytatható.

Vegyük észre, hogy Harari történetei és mítoszai tulajdonképpen Hankiss nooszférájának felelnek meg. Habár különböző nézőpontból, de mindkét szerző ugyanarra az eredményre jut: a tárgyak, intézmények mellett nagy fontosságot tulajdonítanak a gondolatoknak, az emberiség közös tudásának.

HANKISS, HARARI ÉS AZ EVOLÚCIÓ

Ha figyelmesen olvassuk Hankiss és Harari könyveit, észrevehetjük, hogy elsősorban cselekvő módot használnak, azaz az emberek ezt tették, azt cselekedték: a folyamatok aktív résztvevői voltak. Vagy azért, mert féltek, vagy azért mert hatékonyan akartak kooperálni, de a kultúrát és a civilizációt ők hozták létre. Felmerül azonban a kérdés, mennyi ebben a „létrehozási folyamatban” a tudatosság? Úgyis megfogalmazhatjuk a kérdést, hogy a kultúra létrejött-e egy tudatos teremtés, kreáció volt az ember részéről, vagy esetleg egy evolúciós folyamat, amelyben az emberek csak eljátszották a maguk szerepét, és a dolgok mögötti mozgatórugók nem annyira a tervezett, tudatos emberi döntések, hanem az evolúció vak erői voltak.

Nézzük meg, mit ír Hankiss, illetve Harari az evolúcióról. Hankiss két helyen beszél róla. Ezek közül számunkra az a relevánsabb, ahol Teilhard de Chardin idézi, aki rendkívül fontosnak tartja az evolúciónak a „legutóbbi” (azaz a kognitív forradalom utáni) korszakát: „Fontosságában az evolúció valamennyi egymást követő szakasza között a gondolat megszületése az egyetlen, ami nagyságrendben összehasonlítható a Földet képező anyagok összesűrűsödésével vagy az élet megjelenésével” (Teilhard de Chardin, 1959).

Mi is ez a szakasz? Mi is történt itt? Harari konkrétan fogalmaz *A genom kikerülése* (Bypassing the Genom) című fejezetben. „A képesség, hogy szavakból képzeletbeli valóságot alkossanak, lehetővé tette idegen emberek számára, hogy nagy számban együttműködjenek egymással. De tett még ennél többet is. Mivel a nagyszabású emberi együttműködés mítoszokon alapszik, az együttműködés módja megváltoztatható a mítoszok megváltoztatásával – azaz más történetek elbeszélésével. 1789-ben a francia lakosság szinte egyik napról a másikra felerősítette a királyok isteni jogának mítoszába vetett hitet az emberi szuverenitás mítoszába vetett hittel. A Homo sapiens tehát a kognitív forradalomtól kezdve képes volt villámgyorsan, a változó szükségletekkel összhangban változtatni a viselkedésén. Ez megnyitotta a kulturális evolúció gyorsávját, elkerülve a genetikai evolúció forgalmi dugóit. Ebben a gyorsávjában száguldova a Homo sapiens hamarosan minden más állat- és emberfajt leghagyott együttműködési képesség terén.” (Harari, 2015)

AZ UNIVERZÁLIS DARWINIZMUS

A kulturális evolúciónak ezt a „gyorssávját” vesszük most görcső alá. Előbb azonban tegyünk egy kis kitérőt az univerzális darwinizmus felé. Ennek az elgondolásnak röviden az a lényege, hogy a biológiai evolúcióban megismert mechanizmusok nemcsak a biológiában, de számtalan más területen is alkalmazhatók (Dennett, 2010). Mik is ezek a területek? A teljesség igénye nélkül: pszichológia, közgazdaságtan, orvostudomány, informatika, kémia, fizika és kultúra. Minket leginkább ez utóbbi érdekel.

És vajon mik ezek a mechanizmusok? Az evolúciós mechanizmusnak három fő komponensét különíthetjük el. (1) Az evolúció egységei először is öröklődnek, azaz továbbadódnak egy következő nemzedéknek. Úgy is mondhatnánk, hogy ezek az egységek replikálódnak vagy másolódnak. Szükséges, hogy ez a másolás meglehetősen pontos legyen, de az se jó, ha 100%-osan pontos. (2) Időnként kell egy kis hiba, avagy mutáció, azaz kell a variáció. (3) Azt pedig hogy az új vagy a régi variáns az életképesebb, egy szelektív mechanizmus dönti el: amelyik variáns bizonyos szempontok szerint fittebbnek bizonyul, az életben marad, és a későbbi nemzedékeknek is továbbadódik, míg a kevésbé fit változatok eltűnnek.

Az érdekes kérdés az, hogy mik is valójában az evolúció alapegységei. Charles Darwin organizmusokról (egyedekről) beszélt, mert még nem ismerte a géneket. Ha belegondolunk, az egyedekre valóban érvényes a három kritérium. A képességeket a szaporodás során örökítik át a következő nemzedékekbe, amely folyamat során azonban mutáció mindig előfordul. A szelekció az alapján történik, hogy az adott egyed mennyire tud megfelelni a környezet, az erőforrások szűkössége, illetve a versenytársak által támasztott kihívásoknak; mennyire jó a túlélésben és a szaporodásban. Mivel az egyedek fajokhoz tartoznak, a folyamat során a faj is változik (esetleg kihal).

Valószínűleg helytálló az a kijelentés, hogy az egyed az evolúciónak egy kisebb léptékű, alapvetőbb egysége, mint a faj. Ahhoz azonban, hogy megértsük, miként hozta létre az evolúció azt a komplex élővilágot, amit magunk körül látunk, még lejjebb kell menni egy, az egyedeknél is alapvetőbb szintre (Szathmáry, 2012). A folyamat során valójában nem az egyedek replikálódnak (sokszorozódnak másolás révén), hanem az az információ, ami az egyedek felépítését, illetve viselkedését kódolja. Ma már tudjuk, hogy ez az információ fizikailag a DNS-ben tárolódik, de a génekben rejlik. Valójában tehát a gének alapvetőbb egységei az evolúciónak, mint az egyedek: ők az igazi replikátorok.

Figyeljük meg, hogy a három kritérium a génekre is igaz, csak beékelődik az egyedek szintje. A nehéz munkát tulajdonképpen az egyedek végzik, ők harcolnak a túlélésért, élelmet keresnek, megküzdnek a nőstény figyelméért és így tovább. Azt azonban, hogy az egyedek mennyire hatékonyan tudnak eleget tenni

ezeknek a feladatoknak, a gének kódolják. Ha például valamilyen mutáció folytán megjelenik egy olyan gén, ami egy olyan szem felépítését kódolja, amellyel élebbben lehet látni, akkor ez az egyed előnyt élvez a darwini harcban, és nagyobb valószínűséggel adja tovább a kérdéses gént a későbbi nemzedékeknek. A folyamat „nyertese” tehát a gén, ő replikálódik, míg az egyed előbb-utóbb elpusztul. Ezért adta Richard Dawkins híres könyvének *Az önző gén* címet (Dawkins, 2011). Sokan kritizálták ezt a címet, mert azt a benyomást kelti, mintha a génnek volna tudata, ami szükséges ahhoz, hogy önző legyen. Provokatív tehát a cím, de talán éppen ezért működik. Éppen azt fejezi ki, hogy az evolúció alapegysége a gén, amely nem törődik az egyedek jóllétével, pláne a boldogságukkal. A géneknek egy „célja” van, hogy replikálódjanak. Egyszerűnek tűnő, de zavarba ejtő üzenet.

A replikátorelmélet, amin az univerzális darwinizmus alapszik, tehát arra tanít minket, hogy a replikátorok nézőpontjából nézzünk rá a folyamatokra. Ha így teszünk, megérthetünk olyan jelenségeket is, amelyek nehezen érthetők, ha az egyedet tekintjük alapegységnek. Hogyan fejlődött ki például az önfeláldozás jelensége az állatvilágban? Arról a jelenségről van szó, amikor egy madár sebessülést színlelve elcsalogatja a rókát a fészke közeléből. Eközben könnyen a róka áldozatává válhat, vagyis az egyed nem igazán jár jól ezzel a hozzáállással. Az önfeláldozást kódoló gén viszont ott lesz a megmentett fiókokban. Így jól jár a faj is természetesen, de ami az analízisünk szempontjából a leginkább fontos az az, hogy az önfeláldozást kódoló gén jár jól. Olyan viselkedést kódol, ami az ő sikeres replikációját valószínűsíti.

A KULTURÁLIS EVOLÚCIÓ REPLIKÁTORA

Ha elfogadjuk az univerzális darwinizmus azon feltételezését, hogy ahol találunk egy replikátort, ami jellemezhető a már jól ismert három kritériummal, ott automatikusan beindul az evolúciós folyamat, akkor feltehetjük a kérdést: nem lehet, hogy a kultúra kialakulása és fejlődése is egy evolúciós folyamat? Mindenki vérmérséklete és a szocializációja szerint válaszolhat erre a kérdésre, de hipotézisként nyugodtan elfogadhatjuk.

Harari, mint láttuk, félreérthetetlenül bevezeti a kulturális evolúciót, ami a gyorsávon előzi a genetikai evolúciót. Sőt, párhuzamot von a DNS mint önző replikátor és például a pénz között: „Az evolúció valutája nem az éhezés vagy a fájdalom, hanem a DNS-spirálok másolatai. Ahogy egy cég gazdasági sikerét a bankszámláján található dollárok számával mérjük, nem pedig alkalmazottai boldogságával, úgy egy faj evolúciós sikerének mértéke is a DNS-e másolatainak száma. Ha nem marad több DNS-másolat, a faj kihal, ugyanúgy, mint ahogy a cég csődbe megy, amelynek nincs több pénze. Ha a faj sok DNS-másolatot hoz létre, az siker, és a faj virágzik. Ebből a szempontból nézve 1000 másolat mindig jobb,

mint 100. Ez a mezőgazdasági forradalom lényege: a képesség, hogy rosszabb körülmények között is több ember maradjon fenn” (Harari, 2015).

Értelmezhetjük ezt úgy, hogy itt tulajdonképpen a pénzről mint replikátorról beszél, ahogy Mérő László teszi *A pénz evolúciója* (Mérő, 2007) című művében. Ezután azokról a képességekről beszél, amelyek lehetővé tették a mezőgazdasági forradalmat. Ezek a képességek azonban már nem örökölt, hanem kommunikáció által továbbadott, tanult képességek. Ezeket a képességeket a nooszféra komponensei határozzák meg, azaz olyan gondolatok, ötletek, találmányok, amelyek a létrejövő technológiát és az ember viselkedését kódolják. A kulturális evolúció replikátorai tehát nem mások, mint amiket Hankiss a nooszférához tartozó dolgokként felsorol. Kódok, utasításkészletek. Gyakorlatilag végső soron ugyanolyan információk, mint amik a DNS-ben tárolódnak, csak ezek az emberi agyban tárolódnak. Aztán ahogy kifejlődött az írás, ágakon, bőrkön, köveken, majd papíron és merevlemezen tárolódik, de a lényeg változatlan: a végfelhasználó az ember. Ezek a kulturális replikátorok meghatározzák az emberek viselkedését, meghatározzák az együttműködések módjait, pszichés állapotukat (így még a félelem legyőzésében is szerepet kapnak). Így, ha sikeressé teszik az embert a kooperációban, sikeresebb teszik a közösséget, amelyben az emberek nagyobb valószínűséggel adják tovább az adott információt, és így nagyobb valószínűséggel másolják a replikátort.

Ennek a replikátornak neve is van. Dawkins *Az önző gén* utolsó fejezetében memnek nevezi el. Az elnevezés eredete az, hogy Dawkins az utánzásnak tulajdonította a mémek terjedését, és egy olyan elnevezést akart, amely magában rejti az utánzást (mímélés), de hasonlít a génre is. Mindenesetre ezzel egy sikeres memet alkotott, mert a mém mémje gyorsan terjedt, és kialakult a memetika tudománya. A tudomány szót itt óvatosan írtam le, mert a memetika tudományos megalapozottságát sokan kétségbe vonják. Nehéz megmagyarázni, miért van ez így. Talán azért, mert az evolúciós biológusok számára, akik nagyobb valószínűséggel értik a replikátor-elmélet alapjait, a kultúra és a társadalom területén nehéz jól körülhatárolt jelenségeket górcső alá venni, mivel minden mindennel összefügg. Vagy talán azért, mert a társadalomtudósok számára a replikátorelmélet túl egzotikus? Bármi is a válasz, tény, hogy a mém valóban nem eléggé pontosan definiált fogalom. Ahány szerző ahány könyvet írt a memetikáról, mindegyik kicsit másképp definiálta a memet, attól függően, hogy mi volt a szerző szűkebben vett szakmája. A memetika igazi interdiszciplináris terület, művelői a legkülönbözőbb tudományágakból érkeznek. Ezt nem feltétlenül kell hátránynak tekinteni. Vegyük észre, hogy egy tudományág fejlődése is evolúciós folyamat, és a memetika mémjei is még formálódnak (Aunger, 2000, 2002). Fiala területről van szó. Adjuk meg neki az öt megillető türelmet.

Akárhogy is definiáljuk a memet, bizonyosan nem azt jelenti, amit a köznyelv ért alatta, azaz az interneten terjedő vírusvideókat és képeket, ami erősen leszűkíti a mém fogalmát. Úgy tűnik, hogy a memetika nem tudja magát megvédeni attól a mémtől, hogy „a mém egy vírusvideó”.

Tűnődéseim során arra jutottam, hogy alapvetően két csoportra lehet osztani a mémeket, attól függően, hogy hogyan, milyen terepen vannak kitéve a szelektációs nyomásnak. Hol zajlik a kiválasztódás? Az egyik esetben a mémek az emberek fejében harcolnak egymással a figyelemért, a szabad memóriakapacitásért, illetve azért, hogy az emberek továbbadják őket. Az ember ebben az esetben is ágens: a harc elsősorban az ő agyában zajlik. A másik esetben a mémek mémkomplexekbe (mémplexnek is nevezik őket) szerveződnek, viselkedést kódolnak, kultúrát, civilizációt hoznak létre. Ebben az esetben az is befolyásolja a mém replikálódását, hogy az az ember, akinek a viselkedésére befolyással van, miként boldogul a természetben, illetve a társadalomban. Ha az adott mém mint civilizációs-szervező erő az adott társadalomban elősegíti például a kooperációt, akkor hasznosnak minősül, és tovább él az a civilizáció, ami a mémet hordozza. A következőkben röviden áttekintem ezt a két esetet.

A MÉM MINT ELMEVÍRUS?

Nem véletlenül terjedt el a mémről, hogy vírusvideó. Amikor egy sikeres mémkomplex magára vonja a figyelmünket, és arra késztet bennünket, hogy továbbadjuk, akkor tulajdonképpen valahogy úgy terjed, mint egy vírus (Brodie, 1996). Sokszor magában hordozza azt az utasításkészletet, ami arra késztet minket, hogy továbbadjuk. Ezeknek a mémkomplexeknek a hatékonysága gyakran a genetikailag kódolt ösztönökhöz fűződő kapcsolatukban rejlik.

Az alapvető ösztönvilág négy legfontosabb elemét, amelyek az állatoknál ugyanúgy megtalálhatók, az angol elnevezések alapján a négy F-nek szokás nevezni, azaz *Food, Fear, Fight, Find a Mate* [sic!]. Alapvető ösztöneinkhez tartoznak tehát, hogy élelmet keressünk, ha éhesek vagyunk, állandóan a veszélyt kutassuk (ez alapvető volt a túléléshez a szavannán, Hankiss tehát jogosan helyezi fókuszba a félelmet), harcoljunk, ha az kell a túléléshez, és továbbadjuk a genetikai állományunkat. Ezekre aztán még több másodlagos ösztön épült, amelyekről az evolúciós pszichológia ad számot (Berezkei, 2008).

Nyitott kérdés, hogy hol csapnak át az öröklött ösztönök tanulható és kommunikálható mémekbe. A válasz összefügg azzal, hogy az élőlények és főként az emberek viselkedését mennyiben határozzák meg öröklött, illetve nem öröklhető tényezők. Legtöbbször azt mondják, hogy mindkettő befolyásolja a viselkedést, mint ahogy a téglalap két oldalának hossza határozza meg a területet. A viselkedés nehezen számszerűsíthető fogalom: nem rendelhető hozzá kvantitatív mérőszámok úgy, ahogy a téglalap oldalaihoz.

Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy azok a mémek könnyebben replikálódnak, amelyek valamilyen módon (minél kevésbé nyilvánvaló módon, annál jobb) hozzákapcsolódnak valamelyik F-hez, illetve valamely más alapvető ösztönhöz.

Így működnek a reklámok, a politikai kampányok, de nyilván így működik ma már az egész információs tömegkultúra. Annyi már az információ (mém)tengerben élünk, hogy öldöklő küzdelem folyik a figyelmünkért (Pratkanis–Aronson, 2012). És mivel a 4 F ősi, a történelem előtti ösztönökre hat, bármely mém, amely ezekhez asszociálódik, nagyobb valószínűséggel replikálódik.

Rendkívül fontos (és itt visszatértünk az önző génhez), hogy ha egy mémet elsajátítunk, magunkévá teszünk (mondjuk szüleink nevelő munkája következtében, az iskolában vagy a haveri körben), az nem feltétlenül jó nekünk. Az elsősorban a mémnek jó. Úgy tűnik, hogy a modern tömegdemokráciában szinte képtelenség értelmes, a jövőre tekintő kormányzást megvalósítani. A politikusok a tömeghez szólnak, mert azok szavaznak, a tömegre pedig nem feltétlenül a tömeg számára hasznos mémek hatnak.

Az altruizmus mémje, amely arra szólít fel, hogy áldozzuk fel akár az életünket is olyan emberekért, akik tőlünk genetikailag távol állnak, az önmagát feláldozó egyén számára nyilván nem jó, de jó a közösség számára, és így ez a mém a közösségben tovább él. A „jó” szó helyett a fenti mondatban inkább a „hasznos” szót kellett volna használni. A memetika elmélete csak a mémek esetében definiálja a „jó” szót. Az a jó mém, ami jó a replikálódásban. Hogy az egyénnek vagy a közösségnek mi a jó, azzal a memetika nem foglalkozik. Vannak persze olyan mémek, amelyek arra vannak hivatva, hogy megmondják, hogy mi a jó nekünk. Sokszor egymásnak ellentmondó mémek léteznek ugyanezzel a céllal. De ez nem jelenti azt, hogy maga a memetika magára venné a kérdés eldöntését. Mégis ki dönti el, hogy mi a jó nekem? Én vagy a mémek? Erre a kérdésre a dolgozat végén még visszatérünk.

A NOOSZFÉRA MÉMJEI MINT KULTÚRAALKOTÓ KOMPONENSEK

Ha a mémeket kultúraalkotó komponenseknek tekintjük, amelyek nemcsak az egyén, de az egyének által alkotott társadalmak, civilizációk hatékonyságát is befolyásolják, akkor a túlélésért és ezen keresztül a mémek replikálódásáért folyó harc már nem annyira az emberi elmékben, hanem odakinn a társadalmi folyamatok gladiátorarénájában zajlik. A mémek komplexekbe (ezek kisebb egységek, mint az egész nooszféra) szerveződnek, tehát egymással szoros szövetségben alkotnak viselkedési normákat, törvényeket, közlekedési szabályokat vagy vallásokat.

Ilyen mémekre gondolok, mint hogy „a többség dönt”, vagy hogy „minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik”, vagy hogy „akinek van, annak adatik, akinek nincs, attól az is elvételik, amije van”. Ezekből szépen működő mémkomplexeket lehet összerakni, amik aztán oly módon mutálódnak, hogy új mémek kerülnek be, vagy régiéik kerülnek ki. Így a variáció inkább a mémkomplexek szintjén zajlik. Az evolúciós algoritmus biztosítja, hogy a társadalmi folyamatok során a peremfeltételekhez (például a technológiai fejlődéshez vagy a

klimatikus változásokhoz) jobban alkalmazkodó mémkomplexek legyenek a túlélők. Legalábbis az elmélet szerint.

Ha az iszlámot és a nyugati liberális ideológiát például mémkomplexeknek tekintjük, azt látjuk, hogy bizonyos kérdésekben az egyik, más kérdésekben a másik sikeresebb. Siker alatt most az adott ideológiát valló egyedek számának változását értjük. Az előttünk álló nagy kérdések egyike, hogy vannak-e a liberális ideológiának tartalékai, vagy a demográfiai szempont mindent visz.

VÉGSZÓ

Hangsúlyozni szeretném, hogy a memetika egy modell, egyfajta nézőpont. Ha nem akként kezeljük, ha túlságosan komolyan vesszük, könnyen elbátoraltaníthat bennünket az elmélet néhány nem túlságosan lelkesítő következménye. Úgy tűnhet például, hogy ez a modell kikezdi a szabad akarat koncepcióját. A mémek mondják meg, hogy mit cselekedjek? Nekem nincs beleszólásom? Valóban csak mémgépezetek lennénk, mint ahogy Susan Blackmore könyvének (1999) címe implikálja? Valóban csak pusztá mémhordozók és mémátadók lennénk? Hol marad itt az emberi méltóság? Az Isten képmására teremtett csoda? Nem véletlen, hogy Hankiss és Harari nem szenvedő módon írták meg a könyveiket. Nem azt írták, hogy a kultúra kifejlődött egy vak evolúciós folyamatban, amiben az emberek eljátszották a maguk szerepét, szinte fel sem fogva, mi történik velük. Valóban nem rokonszenves gondolat két humanista gondolkodó számára.

Vegyük észre ugyanakkor, hogy a problematika ugyanaz, mint a gének esetében. Mi az, hogy a gének szabják meg, hogy hány ujjam van? Nekem nincs beleszólásom? Hát, abba valóban nincs. Habár a biotechnológia révén az Istenné lett ember változtathat a biológiai evolúció által meghatározott felépítésén (Harari, 2017), a mozgástere nagyon kicsi. Mégse tesszük szóvá a szabad akarat hiányát.

A mémek esetében nagyobb a játéktér, de valójában ott is limitált. Szeretjük azt hinni, hogy nagyon mély misztikus teremtmények vagyunk. És ez valahol igaz is. De az is igaz, hogy valahol meg rettentő kiszámíthatóak vagyunk. A memetika a kiszámítható és nem a misztikus énünkkel foglalkozik.

Barabási Albert László írja le a *Villanások* című könyvében (2016), hogy a Massachusetts Institute of Technology (MIT) diákjai esetében egy előzetes adatbázis felépítése után egy algoritmus 96%-os biztonsággal meg tudta mondani, hol lesznek egy tetszőleges időpontban. Még csak a kocsmákat se váltogatták! Még magának Barabásinak az esetében is (aki foglalkozása miatt hektikusabb életet él) 80%-os találati arány érhető el. Vegyük észre, a Google lassan jobban ismer minket, mint mi saját magunkat.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy bábok lennénk. Ilyenkor jól jön, hogy az ember statisztikus fizikával foglalkozik. Hozzászokik ahhoz, hogy valószínű-

ségekben gondolkodjon. A mémek ugyan sokszor tudat alatti szinten befolyásolják a viselkedésünket (Kahneman, 2013), de azért a szabad akarat jelen van (még az MIT diákoknál is 4%-ban). Egyéneként eldönthetjük, mit teszünk, de amikor már egy nagy létszámú embertömegről van szó, ott bizony az átlag számít. A mémek márpedig ezt az átlagot modulálják. Ezt az átlagot a tömeg határozza meg, aminek megvannak a maga jellemzői (Ortega, 1995), de ebben a felfogásban elsősorban statisztikai jelentése van. Az egyén szerepe kicsi, de nem nulla.

Én tehát azt javaslom, hogy senki se adja fel, a memetikát sem szabad halálosan komolyan venni. Én abban látom a memetika egyik hasznosságát, hogy megtanít minket egy kicsit a mémek szemszögéből látni a világot. Bármit, amit hallunk vagy olvasunk, mossuk át először a memetika nézőpontján! Legyen minden gyanús! Mivel akarnak engem etetni? Miért? Kinek jó ez? Erre most miért is kattintottam rá, amikor nem is érdekel? Ilyen és ehhez hasonló kérdéseket tegyünk fel magunknak szüntelen!

Éljük az életünket, de tudatosabban! Tegyük meg mindent, hogy növeljük azt a bizonyos 4%-ot! És óvakodjunk a tömegtől!

IRODALOM

- Aunger, R. (2000): *The Electric Meme: A New Theory of How We Think*. New York: The Free Press
- Aunger, R. (ed.) (2002): *Darwinizing Culture: The Status of Memetics as a Science*. Oxford: Oxford University Press, https://is.muni.cz/el/1421/podzim2012/RLB356/um/Aunger-2000_Darwinizing_Culture-The_Status_of_Memetics_as_a_Science.pdf
- Barabási A. L. (2016): *Villanások*. Budapest: Libri Kiadó
- Bereczkei T. (2008): *Evolúciós pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó
- Blackmore, S. (1999): *The Meme Machine*. Oxford: Oxford University Press, magyarul (2001): *A mémgépezet*. Budapest: Magyar Könyvklub Kiadó
- Brodie, R. (1996): *Virus of the Mind*. Carlsbad: Hay House
- Dawkins, R. (2011): *Az önző gén*. Budapest: Kossuth Kiadó
- Dennett, D. C. (2010): *Darwin veszélyes ideája*. Budapest: Typotex Kiadó
- Hankiss E. (2002, 2014): *Az emberi kaland*. Budapest: Helikon Kiadó
- Harari, Y. N. (2015): *Sapiens: Az emberiség rövid története*. Budapest: Animus Kiadó
- Harari, Y. N. (2017): *Homo Deus: A holnap rövid története*. Budapest: Animus Kiadó
- Kahneman, Daniel (2013): *Gyors és lassú gondolkodás*. Budapest: HVG Könyvek
- Mérő László (2007): *A pénz evolúciója: Darwin és a gazdaság eredete*. Budapest: Tericum Kiadó
- Ortega y Gasset, J. (1995): *A tömegek lázadása*. Budapest: Pont Könyvkereskedés Kiadó
- Pratkanis, A. R. – Aronson, Elliot (2012): *A rábeszélőgépj. Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével*. Budapest: Ab Ovo Kiadó
- Szathmáry E. – Smith, J. M. (2012): *A földi élet regénye*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Teilhard de Chardin, P. (1959): *The Phenomenon of Man*. New York: Harper

HANKISS ÉS A RAJZFILMEK

ELEMÉR HANKISS'S CONTRIBUTION TO HUNGARIAN ANIMATION

Csortos Szabó Sándor

producer, Budapest Film Kft., a Magyar Filmakadémia tagja, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete ösztöndíjasa
info@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Kevesen tudják, hogy Hankiss Elemér nélkül a magyar animáció története nem úgy alakult volna, ahogyan azt ma ismerjük. Hankiss 1968 és 1986 között a Pannónia Filmstúdió dramaturgja, később a stúdió Művészeti Tanácsának vezetője volt. Számtalan rajzfilm létrejöttét segítette, miközben ő maga is írt forgatókönyveket. Filmtervei közül egy megvalósult: az 1971-ben bemutatott, 11 perc hosszúságú *Fény és árnyék*. Ennek az alkotásnak Kovásznai György, korának fontos neoavantgarde rajzfilmese volt a rendezője. Hankiss hathatós támogatása kellett Rófusz Ferenc *A légy* című rajzfilmjéhez is – ha nem születik meg, ma nem lenne Oscar-díjas alkotása a magyar animációnak. Mindezek mellett Hankiss előbb az MTA Irodalomtudományi Intézetében, később a Szociológiai Intézetben dolgozott, és ugyanannyi energiát fordított a strukturalista elemzésekre, értékszociológiai kutatásokra, mint a rajzfilmekre. Ezek közül az előbbieket jól dokumentáltak és közismertek, az utóbbi, miszerint Hankiss tevőlegesen is részt vett a magyar animáció sikerében, ismeretlen maradt. Jelen tanulmányban, mely egy hosszabb mű kivonata, Hankiss Elemérnek ezt az elfeledett munkásságát szeretném bemutatni.

ABSTRACT

Few people are aware of the fact that Elemér Hankiss played a crucial role in the development of Hungarian animation. Hankiss was a dramaturg for the Pannonia Film Studio between 1968 and 1986, and later became the head of the Arts Council at the Studio. He contributed to the creation of numerous animated films, and also wrote some scripts. One of his projects *Lights and Shadow* was directed by a significant neo-avant-garde animator, György Kovásznai. Strong support from Hankiss was also needed for the animated short created by Ferenc Rófusz, *The Fly*. Had they failed, Hungarian animation would not have received an Oscar Award. At the same time, he worked at the Institute for Literary Studies and, later, the Institute for Sociology of the Hungarian Academy of Sciences (MTA), focusing as much effort on structuralist analyses and research in the sociology of values as on animated cartoons. While the former analyses are well-documented and well-known, the latter (Hankiss's active role in the success of Hungarian animation) has remained unknown. This study aims to explore this forgotten field in Elemér Hankiss's oeuvre.

Kulcsszavak: Hankiss, rajzfilm, animáció, Pannónia Rajzfilmstúdió, Rófusz Ferenc

Keywords: Hankiss, cartoon, animation, Pannonia Film Studio, Ferenc Rófusz

Kevesen tudják, hogy Hankiss Elemér nélkül a magyar animáció története nem úgy alakult volna, ahogyan azt ma ismerjük. Hankissnak mint dramaturgnak és mint a Művészeti Tanács vezetőjének elvülhetetlen érdemei voltak az animációs *Oscar-díj* megszerzésében is.

Hankisst egy véletlen találkozás vitte el a Pannónia Filmstúdióba. 1968 őszén Matolcsy Györggyel¹ futott össze a XII. kerületi Maros és Csaba utca kereszteződésében, és a két férfi hosszan beszélgetett egymással. A diskurzus végén Matolcsy meghívta Hankisst a Pannóniába, egy filmvetítésre. Hankiss ebben az időben az MTA Irodalomtörténeti Intézetének volt főmunkatársa. Még nem a *Társadalmi csapdák* és a *Diagnózisok* ismert szerzője, de már legépelte *Shakespeare Hamletja – Kísérlet a tragédia társadalmi hatásának leírására* című doktori disszertációját (1967), és hamarosan befejezi az 1969-ben megjelent *A népdaltól az abszurd drámáig* című könyvének kéziratát.

Hankiss Elemérnek a Matolcsy által kedvelt rendező, Kovásznai György filmjeit vetítették le. Hankiss a vetítés után többoldalas levélben foglalta össze gondolatait a látottakról. Ezt az írást elküldte Matolcsy Györgynek, aki azonnal felkérte Hankisst, hogy legyen a stúdió munkatársa.

Hankiss örömmel kezdte meg a munkát, és igen hamar a Pannónia Filmstúdió Művészeti Tanácsának a tagja lett. Ennek a tanácsnak kellett kidolgoznia a stúdió közép- és hosszú távú művészeti terveit, és előzsűrizni, véleményezni a stúdióban készült forgatókönyveket, majd eldönteni, hogy azok közül melyikből legyen film. A megvalósult filmről újra a Művészeti Tanács döntött, hogy elfogadja-e a látott a formában, vagy változtatni kell rajta. Nevezzük nevén a dolgot: a Művészeti Tanács egyfajta kulturális cenzúra is volt.

Összességében nem volt jellemző a filmek betiltása a Pannóniára. Vagy azért, mert maguk a rendezők is érezték, hogy hol van az a határ, ameddig elmehetnek, vagy azért, mert a Művészeti Tanács már a filmtervek szintjén megakadályozta a konfrontációt a hatalommal. Érdekes kettősség, hogy miközben Hankiss a Művészeti Tanács tagjaként maga is részt vett a hatalommal való konfrontáció elkerülésében, aközben tevőleges szerepe volt a határok „tágításában” is. A későbbi Oscar-díjat nyert *A légy* című rajzfilmet ő védte meg a cenzúrától, és segített Rófusznak abban, hogy filmterve megvalósulhasson.

Hankiss a kreativitását nemcsak abban élte ki, hogy dramaturgként vagy a Művészeti Tanács tagjaként véleményezett egy-egy filmtervet, hanem maga is készített filmforgatókönyvet. Nem tudni, hány filmterv fűződött a nevéhez, a Magyar Nemzeti Filmarchívum csak két tervet őriz Hankisstól. Az egyik az 1970-ben született *Játék*, a másik az 1971. április 28-i keltezésű *A mai élet anatómiája* című

¹ Id. Matolcsy György, Matolcsy György jegybankelnök édesapja, animációsfilm-producer és filmtörténész, a Pannónia Filmstúdió egyik alapítója, stúdióvezetője volt.

filmvázlat. Az előbbi, a *Játék*, megvalósult *Fény és árnyék* címmel, az utóbbi tervszinten maradt. A *Játék* keletkezésének pontos dátuma nem ismert, a Filmarchívumban 1970-es keltezéssel tartják nyilván. A végleges filmet, a *Fény és árnyékot* 1971 szeptemberében mutatták be, Kovásznai György rendezésében.²

Az archívumban lévő filmvázlat az első verziója a *Fény és árnyék*nak. A fellelhető anyaghoz Kovásznai György előszava is hozzá van tűzve. Kovásznai ezt írta Hankiss filmvázlata elé: „Hankiss Elemér forgatókönyve a művészi köntösben elénk lépő tudományos ismeret igen izgalmas és érdekes teljesítménye, mely kiválóan alkalmasnak mutatkozik arra, hogy belőle animációs film készüljön. Ez a legmodernebb irodalomtudományi felfedezéseket élményközelbe hozható film-lehetőség a fogalom-jel-hangzás hármas egységére épül, tehát a leírható emberi beszéd játékos manifesztuma. Benne az elemi hang és ritmus őszkedeteitől a szótagok, szavak, mondatok lépcsőin a költészeti szép szférájáig emelkedünk, vagyis szem és fültanúivá lehetünk, amint egy fizikai (hang)anyag közléssé, értelemmé formálódik s ezen keresztül eljut az irodalmi esztétikumig.”³

A fenti idézetből látható, hogy Hankiss irodalomtudósként közelített az animációs filmhez mint műfajhoz. Ez nem véletlen, hiszen miközben Hankiss a *Játék* című filmvázlatát – vagy annak későbbi verzióit – írta, aközben szervezte az 1970. április 9–11. között megtartott szegedi novellaelemző konferenciát (Hankiss, 1971a); kiadásra készítette elő a *Formateremtő elvek a költői alkotásban* című konferencia előadásait (Hankiss, 1971b); írt egy fontos tanulmányt az Akadémiai Kiadónak *Az irodalomtudomány és a pszichológia* című kötetbe (Nyíró, 1970), és számos írást publikált a *Kritikában* és a *Valóságban*.

Hankiss Elemér filmterve 33 oldal, közel félórás rajzfilm lett volna belőle, ha megvalósul. Hankiss a könyvet „túlírta”, nem véletlen, hogy a megvalósult film csak 11 és fél perces lett. A filmterv dadaista versképekre emlékeztető szövegrészeket is tartalmaz⁴, pedig a *Játék* története egyszerűen elmesélhető: a betűk-hangok születésén keresztül, a szavak születésén át, különböző mondatokat, idézettöredékeket láthatunk, hallhatunk. Egyfajta fordított dadaizmus: az értelmét vesztett, kontextus nélküli betűk, szótöredékek végül jelentést hordozó szavakká, mondattöredékekké állnak össze. A kiindulópont az „O” betű születése, melyet az „A”, „E”, „I” és „U” betűk követnek. A Hankiss által írt szövegben feltűnik a megvalósult film címét adó Radnóti Miklós idézet is: „s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék...” (Radnóti, *Levél a hitveshez*). Ebből a versorból származik a film címe: *Fény és árnyék*, és ez a verssor lesz a kiindulópontja is a kész filmnek, mely ezzel a felirattal kezdődik: „Ez a film egy mondat kibontakozása

² A *Film Színház Muzsika* 1971. szeptember 18-i cikke alapján datálva.

³ Kovásznai György előszava Hankiss Elemér: *Játék* című filmvázlatához. Magyar Nemzeti Filmarchívum. 1970.

⁴ Hankiss Elemér: *Játék*. Kiadatlan forgatókönyv. Magyar Nemzeti Filmarchívum. 1970, 4, és 22.

mozgó rajzban és emberi hangban a rendező és rajzoló önkénye szerint a primitív kezdettől a végső formáig. A mondat Radnóti Miklós egy sora: Szép mint a fény és oly szép mint az árnyék.”

Ezután a felirat után a főcím jön, majd dobolásba simulva, a Hankiss által megírt betűk-hangok: az „o”, „a”, „e”, „i”, „u” betűk hallhatóak énekhangszerűen kiejtve. A látvány eközben egy formálódó emberi test, amely hol nőalak, hol amorf forma, hol talán férfialak, de akármi is, folyamatosan mozog, gyűrődik, változik. Tehát Hankiss alapötlete, hogy a betűk mint amorf testek mozogjanak és formálódjanak szavakká, a kész filmben emberi testté változtak át.

A film meghökkentette a kritikusokat, akik sematikus véleményeknél tovább nem jutottak. Sokáig, 1999-ig kellett várni arra, hogy megjelenjen az első olyan kritika, amely már kellő távolságból tekintett Hankiss és Kovásznai közös alkotására. Mezei Ottó a *Kortársban* így írt a filmről: „Az izzig-vérig modern értelmezésű kép-hang kapcsolatot, a magyar költészethez is kötődően, két filmjében realizálta Kovásznai, a *Fény és árnyékban* (1970) és a *Hullámhosszokban* (1971). Mindkettőben eredeti módon alkalmazza a század eleji »hangköltészet« és a korabeli szemiotika eredményeit, tanulságait – az érzelmi hatás csorbítása nélkül” (Mezei, 1999).

Kovácsznai következő filmje, a kilenc és fél perces *Hullámhosszok* (1971) sok szempontból a *Fény és árnyék* folytatásának tekinthető. A film főcímében nincs megadva író, de Hankiss Elemér hatása letagadhatatlan.

A *Hullámhosszok*, a *Fény és árnyék*hoz hasonlóan, szöveges bevezetővel indul, ami megadja a film értelmezési keretét is: „Forgatjuk a rádió gombját s az éterből a legkülönfélébb hangbenyomások zúdulnak ránk. Ezek az impulzusok válogatás nélküliek és töredékesek, bennük mégis jellemzően zsong és lüktet a modern emberi világ. E film alkotói a festészeti látvány eszközeivel, szubjektív élményként követik a hullámhosszukat.” A film nézőjére valóban „a legkülönfélébb hangbenyomások zúdulnak”, látszólag válogatás nélkül. Felhangzik a Kosuth Rádió szignáljának részlete, majd jazzimprovizáció, focimeccs-közvetítés, időjárás-jelentés, egy sor a *Hamlet*ből, klasszikus zene töredékei következnek. Külföldi rádióadók bemondóit halljuk, felcsendül a *Szomorú vasárnap*, majd egy ária, Zalatinay Cini slágere, Beatles és a *Jó ebédhez szól a nóta* után már csak szófoszlányok jönnek, majd egy versrészlet Tóth Árpád *Lélektől lélekig* című költeményéből. Ezután még több operett és sláger töredéke hangzik el, majd az utolsó másodpercekben, egy klasszikus zenei futam felett az alábbi szavak hallhatók különböző előadóművészekről: „közvetítettünk”, „lélektől”, „lélekig”.

Amíg a *Fény és árnyékban* a betűk, hangok töredékei állnak össze mondatá, addig a *Hullámhosszokban* már mondatok és zenei töredékek állnak össze hangkép-jel összhanggá. A *Hullámhosszok* a *Fény és árnyék* gondolatmenetét folytatja.

Kovácsznai „újrahasznosította” a *Fény és árnyék* több grafikai elemét is a *Hullámhosszokban*. Amíg a *Fény és árnyékban* bizonyos képkockák fekete-fehérben

láthatók, addig ugyanazok a kockák a *Hullámhosszokban* már színesek, vagyis Kovásznai a *Fény és árnyék* rajzait vette elő és színezte ki.

Miközben Kovásznai, Hankiss ötletéből kiindulva, a kép-jel-hang viszonyával kísérletezett az animációban, és rádióállomások hang-zörej-zene listáját állította össze hanganyagként, aközben John Cage a tengerentúlon, egy évvel korábban, 1970-ben mutatta be zenei performanszát, amelynek alapja több táskarádió gombjának ötletszerű csavargatása volt, előre felvett bemondó-szövegek random bejátszásával. Kovásznai ugyanarra épített, mint Cage: a rádió gombjának csavargatására, mivel a *Hullámhosszok* nézője „a rádió műsoráradatán közeledik s tölt el velük annyi időt, míg a rádióhallgató keresőgombja végigsiklik a hullámhosszon” (Kovácsnai, 2010, 204.).

Ugyanekkor, tehát a '70-es évek elején, a Balázs Béla Stúdióban szenvedélyes viták folynak a filmnyelv megújításáról. Bódy Gábor az egyik vezetője ennek a műhelymunkának, melynek lényege a filmnyelv szemiotikai, strukturalista megújítása, a film képi világának elemekre bontása, majd az elemek különféle, eddig ismeretlen kontextusú összeállítása. Kovásznai filmjében is ez történik, a rajzolt, festett, átfestett részletek, a melléjük rendelt hangokkal, effektekkel együtt új kontextust alkotnak. Mindezek alapján biztos vagyok abban, hogy Hankiss Elemér valamilyen formában részt vett a *Hullámhosszok* tervezésében is, ha másként nem, mint Kovásznai „múzsája” a *Fény és árnyék*on keresztül.

Hankiss Elemér hagyatékában még egy általa írt forgatókönyv volt fellelhető, az 1986-os dátumot viselő *Tom-Titi Tom-Tom, avagy egy cinke, aki nem akart énekelni* című rajzfilm terve. Különlegességét az adja, hogy Hankiss leírása szerint „A látványnak nagyobb szerepe van itt, mint általában a rajzfilmekben. Sokat repülünk, Pest és Buda felett, házak, parkok, hidak felett, a Duna felett, a Vár-domb felett. [...] Azt hiszem, hogy a repülés közben látott mozgó városképek, tetők, házak animálásánál különösen tág tere nyílna a számítógépes animációnak.” (Hankiss, 1986, 5.)

Meghökkenítő, hogy Hankiss 1986-ban animációs filmforgatókönyvet írt, hiszen ekkor már az MTA Szociológiai Kutatóintézetének értékszociológiai és módszertani osztályát vezette. De még ennél is meglepőbb, hogy szemlátomást tudatosan tervezett számítógépes animációt a forgatókönyvébe akkor, amikor az első számítógépen készített animációs rövidfilm, a *Vad dolgok* (The Wild Things) Hankiss írása előtt csak két évvel, 1984-ben született meg. Az első egész estés számítógéppel készített animációs film, a *Toy Story* pedig majd kilenc évvel később, 1995-ben kerül moziba. Hogy mennyire megelőzte Hankiss ezzel a tervével a magyar valóságot, arra álljon itt egy rövid idézet a *Pannónia Hírek* című üzemi lap 1987/3-as számából: „Elsősorban szeretnénk előrelépni a modern technológia bevezetése területén, azaz a számítógépes animáció irányába.”

Hankiss már három évvel korábban, 1984-ben előrelépett a számítógépes animáció irányába, legalábbis a tervek szintjén.

Hankisst a *Fény és árnyék* bemutatásának idején, 1971-ben szoros ellenőrzés alá vonta az államhatalom. Ekkor került kiadásra két, általa szerkesztett konferenciakötet, és megjelent több írása is a *Kritikában*. Ezeknek tematikáját és az ott leírt, „a marxizmus gondolatvilágán kívülről származó elméleteket és műértelmező módszereket” nem tolerálta tovább a politika. „Értéknihilisták voltunk. Mi nem tudtuk, mit jelent az, de annak neveztek minket” – mondja Hankiss Elemér egy interjújában (Zombory, 2015). Mindez nem akadályozta Hankisst a Pannónia Filmstúdióbeli munkájában. Ugyan az elkövetkező évekből nem maradt adat a tevékenységére vonatkozóan, de a visszaemlékezésekből kiderül, hogy 1981-ben ő az, aki Rófusz Ferenc *A légy* című filmtervét megvédi a Művészeti Tanács előtt.

A légy ötletének alapját a Pink Floyd együttes *Ummagumma* című lemeze adta, amely – sok más zörej és effekt mellett – légyzűmmögéssel is zörejezve volt. Ez tetszett meg Rófusznak: „ahogy hallgattam ezt a zenét, előttem lepergett az egész film. És akkor... megrajzoltam egy storyboardot, csináltam egy grafikát, hogy milyen stílusban szeretném, egy nagy rajz táblára föl volt kasírozva... és leadtam a Művészeti Tanácsra..., és hát akkoriban mindig attól félték, hogy mi az üzenet egy ilyen egyedi filmben, mert azért... az egyedi filmekben mindig valami el volt dugva, valamit üzentek... mindig volt valami kis trükk a dologban. És mindig gyanakodtak, és hát mindenki le akarta magát védeni, hogy ne hogy ebből valami probléma legyen, és emlékszem, hogy ott az első kérdés az volt, hogy ki a légy, és ki az, aki kergeti?”⁵

Ez az idézet jól illusztrálja a korszak paranoiáját, amely a Művészeti Tanácsban is megjelent. Miközben a tanács próbálta megfejtetni a filmtervben levő politikai üzenetet, Rófusz szerint Hankiss a tanácstagok figyelmét valami másra akarta felhívni: „ez volt az első háttér-animációs filmterv, mert a világon nem csináltak háttér-animációs filmet... és emlékszem, akkor kezdett az Elemér ezzel a témával foglalkozni, és kardoskodott a Matolcsy felé is, hogy hát figyelj, még nem csináltak háttér-animációs filmet...”

Hankiss tehát a politikai vetületről szakmai síkra próbálta terelni az ügyet: „...ő végig állította, hogy... ilyen film még nem készült, és ez egy annyira más látásmód... nagyon ügyesen ő nem a sztoriról beszélt állandóan. Szóval, bárki rátért arra, hogy de igen, de ki a légy..., ő akkor mindig a szubjektív kamerát magyarázta, és hogy ez egy egész más látásmód, és... hogy mennyire másképp mutatjuk be az egész világot..., ő képes volt erről akár egy órán keresztül is úgy beszélni, hogy egy szót nem beszélt arról, hogy mi az üzenet.” Filmtörténeti szempontból Hankissnak igaza volt, 1981-ig egyetlen háttér-animációs filmet sem gyártottak, még a nagy amerikai stúdiók sem.

Tehát a magyar animáció első és eddig egyetlen Oscar-díja az alkotó Rófusz Ferencen kívül Hankiss Elemérnek is köszönhető.

⁵ Idézet a Rófusz Ferencsel készített interjúból.

IRODALOM

- Hankiss E. (1970): *Játék*. Kiadatlan forgatókönyv. Magyar Nemzeti Filmarchívum
- Hankiss E. (szerk.) (1971a): *A novellaelemzés új módszerei*. Szegedi novellaelemző konferencia, 1970. ápr. 9–11. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hankiss E. (szerk.) (1971b): *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Vitaülés 1968. november 14–15. MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága. Előadások és hozzászólások. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hankiss E. (1986): *Tom-Titi Tom-Tom, avagy egy cinke, aki nem akart énekelni*. Kiadatlan forgatókönyv.
- Horányi Ö. – Matolcsy Gy. (szerk.) (1975): *Tanulmányok a magyar animációs filmről*. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, http://socio.hu/uploads/files/2015_1/zombory_hankiss.pdf (Letöltés: 2018. 03. 07.)
- Interjú Rófusz Ferencsel* (2018): K. Csontos Szabó Sándor. Az eredeti hangfájl az iASK Hankiss Elemér Intézetben
- Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése: Az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 27, 10, 26–39.
- Iványi-Bitter B. (2010): *Kovásznai*. Budapest: Vince Kiadó
- Kovásznai Gy. (1971): *Hullámhosszok*. Színes rajzfilm. <https://www.youtube.com/watch?v=7y-HRVngb4YU> (Letöltés: 2018. 03. 09.)
- Kovásznai Gy. (2010): Mentségeim. In: Iványi-Bitter B.: *Kovásznai*. Budapest: Vince Kiadó
- Kovásznai Gy. – Hankiss E. (1970): *Fény és árnyék*. Színes rajzfilm. <http://kovasznai.org/post.php?p=623> (Letöltés: 2018. 03. 09.)
- Mezei O. (1999): *Történelmi határeset – Kovászai György munkásságáról*. Kortárs. 44, szeptember 9. <http://home.hu.inter.net/kortars/9909/mezei.htm>
- Nyíró L. (szerk.) (1970): *Az irodalomtudomány és a pszichológia. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Pannónia Hírek. A Pannónia Film Vállalat lapja* (1987): 3, április 2.
- Radnóti M. (1996): Levél a hitveshez. In: *Radnóti Miklós: Erőltetett menet – válogatott versek*. Budapest: Interpopulart Könyvkiadó
- Zombory M. (2015): *Szociológián innen és túl. Zombory Máté interjúja Hankiss Elemérrel*. In: http://socio.hu/uploads/files/2015_1/zombory_hankiss.pdf (Letöltve: 2018. 03. 07.)

HANKISS ELEMÉR RÁDIÓS MUNKÁSSÁGÁRÓL

ON ELEMÉR HANKISS'S WORK AT THE HUNGARIAN RADIO CORPORATION

Kondor Katalin

a Magyar Rádió korábbi elnöke, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete ösztöndíjasa
info@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss életének csak egy kis szeletét töltötte ki a rádiós munka, ám e téren is maradandót hozott létre. Szép számmal vannak olyan műsorok, melyek kiváló alapot szolgáltatnak a megismerésére és ötletei továbbgondolására. A hatvanas években készült irodalmi összeállítások és viták, szociológiai műsorok szinte hiánytalanul megvannak. Az 1996-ban indult *Fórum* sorozatban olyan dolgokról beszélgetnek, melyekről nem szoktunk. „Tudományos” szinten is végigvihetnénk a gondolatot: vajon otthon vagyunk-e a világban? Mit tettünk történelmünk során azért, hogy valamelyest otthon érezzük magunkat? Ez a műsorsorozat is alkalmas arra, hogy valamely egyetemi képzés újratárgyalja a benne felvetett kérdéseket. Ám mindenképpen jó lenne, ha Hankiss gondolatait az egyetemek falain kívül is megismerhetnék.

ABSTRACT

The present study is based on research conducted at the archive of the Hungarian Radio Corporation. Even though working at the national radio covered only a small segment of Elemér Hankiss's career, he left a lasting imprint on this field as well. His work at the Radio even represents a period of his oeuvre. The radio programmes of Hankiss cover the fields of literature, sociology and politics. The study presents a few highly successful programmes of Hankiss by also reflecting on the possible importance of them for today's radio listeners and thinkers if they were to be rediscovered.

Kulcsszavak: Hankiss, rádió, Magyar Rádió, politika, rendszerváltás

Keywords: Hankiss, radio, the Hungarian Radio Corporation, politics, democratic transformation

Sokszor hallottuk már, hogy ebben az információ-cunami által sújtott világban nincsenek polihisztorok. Nincsenek, mert ilyen tömegű ismeretet, amennyi naponta keletkezik, egy ember képtelen befogadni és rendszerezni, valamint beilleszteni mindennapi életébe, tudástárába. A lexikonok úgy határozzák meg e

fogalmat, hogy a polihisztor olyan tudósember, aki többféle tudományághoz is ért, és kiemelkedőt is alkot. A meghatározás mellé azt is hozzáteszik, hogy polihisztorok főleg az ókorban, az iszlám aranykorában és a reneszánsz idején éltek és alkottak, mivel e korokban kaptak rendkívüli figyelmet a különböző tudományok és a természet megismerésére való törekvés. Mára viszont a tudományok oly szer-teágazó, összetett ismeretanyaggal bővültek, amelyeket a hatékonyabb kutatható-ságért rész tudományokra kellett bontani, és ezen rész tudományokra specializáló-dott szakemberekkel vizsgáltatni. S bár vannak, akik azt állítják, bármelyikünk előtt nyitva áll a lehetőség, hogy polihisztor legyen, én ebben nem hiszek. S nem is láttam arra példát, hogy valaki elhatározta volna, én bizony polihisztor leszek, s az is lett. Hiába határozom én el, hogy fizikus leszek, nem fog menni, kivált úgy nem, ha a polihisztor létbe vitathatatlanul beletartozónak vesszük, hogy az illető kiemelkedőt és maradandót alkotson. A művelt ember megvalósítható célja „csak” az lehet, hogy folyamatosan új dolgokat tanulva, kíváncsian élje életét.

Hankiss Elemér valószínűleg sosem tűzte ki célul maga elé, hogy polihisztor-rá váljon, én mégis azt gondolom, hogy egy furcsa csavarral sikerült neki. Ez a furcsa csavar nem más, mint hogy ő az embert akarta felemelni, erkölcsileg ma-gasabb szintre léptetni az összes, általa mélyen ismert tudományág segítségével. Ezek a tudományágak: irodalom, a művészet szinte valamennyi ága, a szocioló-gia, pszichológia, politológia. Tehát az ember erkölcsi felemelkedésének segítésé-ben volt polihisztor.

Nemrégiben Hankiss Elemér rádiós munkásságának összegyűjtésére kaptam megbízást a Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetétől. Mint tudjuk, Hankiss életé-nek csak egy kis szeletét töltötte ki a rádiós munka, ám e téren is maradandót hozott létre. Sajnos a Magyar Rádióban több olyan műsort is letöröltek, amely-ben Hankiss Elemér szerepelt. Szép számmal vannak azonban meglévő műsorok, melyek kiváló alapot szolgáltatnak az ő megismerésére és ötletei továbbgondolá-sára. Azok az irodalmi összeállítások, melyek a hatvanas években keletkeztek, szinte hiánytalanul megvannak. Ezek a műsorok nagyon igényesek. Ő pontosan érzékelt, hogy az erkölcsi prédikációknál és a szájbarágós oktatásnál sokkal hatékonyabb, ha az irodalom erejével próbálja megfogni a hallgatót. Az irodal-mi adaptációkban és az általa összeállított zenés-verses műsorokban remek szí-nészek szerepelnek, s azt csak mellékesen jegyzem meg, hogy mivel az írásos anyag is rendelkezésre áll – a hangfelvétel mellett –, ezeket az összeállításokat mai színészekkel is újra fel lehet venni. Vagy különleges, rá emlékező összejöv-eleken közönség előtt lejátszani például a *Hipp-hopp farsang!* című összeállítást, melyben a 15–16. századtól napjainkig eleveníti fel a farsangi szokásokat. Szinte az összes műsora kapcsán lehetne arról is beszélgetni, milyen ereje van a hang-nak, a szónak. Csakhogy ebben, a mindent leginkább erőszakos képi fantáziával ábrázoló világban nem bíznak az egyén képi fantáziájában, holott azt már sokan bebizonyították, hogy a hang, például egy rádiójáték, sokkal inkább megmozgatja

a hallgató fantáziáját, mintha mindent „készen” kap, „megképesítve”. Ezt tudta Hankiss is, azért szerkesztett ennyi igényes irodalmi összeállítást (no, meg könyvet is írt a szó erejéről). Azok a műsorok pedig, melyek kimondottan diákoknak készültek, ma is alkalmasak esztétikai képzésre, akár meghirdetett kurzusok formájában is. Az általa jegyzett, irodalomról, esztétikáról szóló vitaműsorok, vagy amelyekben riportalanyként, meghívottként szerepelt, szintén olyanok, amelyeket be lehetne vonni akár a felsőfokú képzésbe is. Bemutatható általuk, hogyan „vándorol” egy-egy téma több évszázadon át a zenében, irodalomban (például a Don Juan-jelenség, melyről ugyancsak készített műsort). Vagy hogyan változott az irodalom és a közönség viszonya a hatvanas évek óta? Hogyan lehet olvasó-zseni az ember? Megszüntethető-e a szakadék írók és olvasók között? Mit gondoljunk a giccsről, a slágerről, a ponyváról? Szóval ezek a vitaműsorok mind-mind remek alapot adnak műveltségünk csiszolására, vitaképességünk fejlesztésére, az álművészet felismerésére, múltbéli és jelen idejű irodalmi életünk megértésére, és sok tanulsággal szolgálnak. Időről időre ma is meg kellene szervezni ezeket a találkozókat nagy nyilvánosság előtt, tehát rádióban, tévében. A hatvanas években, amikor Hankiss műsorokat készített ezekről a témákról, már sok statisztikai adat került a nyilvánosság elé az irodalomszociológiai felmérésekből. Kik olvasnak, s mit falun, városban, milyenek a példányszámok. Ez volt az az időszak, amikor Aranytól Jókaiig, Gárdonyitól Mikszáthig, Mórától, Petőfitől Móríczig milliós példányszámban jelentek meg a művek. És a külföldi klasszikusok is hasonló példányszámot „produkáltak”. Hankiss egyebek közt arról elmélkedik, vajon hogyan lehet az olvasót bekapcsolni a küzdelembe az íróval és a művel. Az irodalom – mondja – mindig dialógus, mert az olvasó válaszol az írónak, ha nem is hangos szóval, hanem csak önmagában. Az olvasásnak szerinte éppúgy megvannak a maga zsenijei, mint az írásnak. Kiderül, a selejtesebb, kisebb igényű művek iránt már akkor is többen érdeklődtek. Nos, úgy gondolom, statisztikai adatok ma is vannak ezekről a jelenségekről. Az akkori tapasztalatoknak a maiakkal való összehasonlítása minden bizonnyal érdekes, hasznos és tanulságos lenne.

Amint már említettem, Hankiss mindent erkölcsi szemszögből közelített meg, a tettek erkölcsi okát kutatta. Jó példa erre az *Amerika országútjain* című műsora. Ebben az 1916-ban öngyilkosságba menekülő Jack Londonról van szó, aki gazdag, sikeres és boldog ember volt, legalábbis a környezete szerint. Hankiss azt vizsgálja, milyen küzdelmek, vívódások vezettek a tragikus eseményhez, s próbálja megérteni a bukás okát. Irodalmi, pszichológiai és társadalomtudományi tudnivalók „ragadnak” a hallgatóra szinte észrevétlenül, mondhatnám, szellemes ötleteivel mindig több legyet üt egy csapásra. Különösek a költők verseiből készített összeállításai is. Egy példa arra, hogy ezekbe szintén „belevitt egy csavart”. Érzelmes párbeszéd című műsorában két ember kapcsolatának majdnem minden változatáról, árnyalatáról képes sokat mondani a versek segítségével. Ebben a műsorban Horatius, egy régi francia népdal, egy francia népballada, Burns, Ver-

laine és Victor Hugo írásaiból áll össze a színészek által előadott produkció. Nos, ha rajtam múlna, ajánlanám is kísérletképpen gimnáziumoknak, egyetemeknek meghallgatásra, s ez egyben tanításnak is számítana. S ha most az olvasó elgondolkodik, hall-e ilyen típusú műveltséget emelő, erkölcsi példát adó műsorokat a rádióban, nem lehet más a válasza, mint a NEM. Mert nem hall.

Tanulságos irodalmi vitaműsorait is megemlíteni, s meghallgatni. Lényéből fakadóan szelíd szavú, vitákban türelmes és igazságkereső ember, akitől nemigen tapasztalhatunk lekicsinylő, másokat elnyomni akaró magatartást. A hatvanas évek végén készítette el kétrészes – ma is aktuális témájú – vitaműsorát *Giccs, sláger, ponyva* címmel. Arról beszélgetnek, fölfoghatjuk-e a művészetet úgy, mint ami kikapcsolódást jelent csupán, az élet nehézségeiből való kikapcsolódást. És vajon az úgynevezett komoly, igényes művészet, irodalom, nem zárkózik-e be napjainkban olyan forma- és gondolatvilágba, amely nehezen érthető, s ezért kevesek számára hozzáférhető. A vitában Hankiss annak a véleményének ad hangot, hogy a giccs sablonokkal dolgozik. Nem minden sláger giccs természetesen, egy szöveget az tesz giccossé, ha túlhalmozza a szép mondatokat, sablonokat. Egyfajta etikai inflációval próbál hatást kelteni. Mindig jellemzője a nagyozolás, az, hogy túl szép akar lenni, szebb bárki és bármi másnál. Az ötvenes évek sematizmusát is szóba hozza, és arról is beszélgetnek a műsorban, hogy a ponyva leszoktatja-e az igazi irodalomról az olvasót. A giccs meg a ponyva, valamint a sláger térhódítása nem kis mértékben műveltségi tényezők függvénye. A kevésbé művelt olvasóra jobban hat a giccs. Ha akarunk ellene küzdeni, akkor az általános műveltségi színvonalat kell folyton emelni. Hogy olyan olvasó, olyan műélvező szülessen, akit már nem kell meggyőzni arról, hogy ne olvasson giccset, hanem azt eleve üresnek, sablonosnak érezze. Mondanunk sem kell, milyen fontos téma ez ma, amikor például női folyóiratok, hetilapok tele vannak elképesztően giccses álirodalommal. Ehhez kapcsolódva idézem Hankiss egyik mondatát a vitából: „Ma, amikor a társadalmi rétegek nap mint nap kiszakadnak régi, hagyományos körükből, a faluból, a kisvárosból, elvesztik biztos stíláriskérküket. Minden nap más hatás alatt vannak, és igen bizonytalan állapotban, erősebben ki vannak téve az úgynevezett társadalmi stílushatásoknak. Ez a hatás pedig elsősorban tulajdonképpen mindig a divatos, a művelteknek számító, vagy jómódúaknak számító rétegektől lefele van. Az a divatos, amit a legmenőbb színésznő visel, az a könyv divatos, amit az én legműveltebb barátom olvas és ismer. Tehát amennyiben nincs meg már a saját biztos, szilárd ítéletem, nagyon könnyen hatása alá kerülök ilyen »felülről jövő« hatásoknak. Ellenszer: biztos értékrenden alapuló stílust és kultúr-érzéklet kifejlésztetni.”

Elhagyva az irodalom világát, nézzük, ami már túlmutat a Hankiss által szerkesztett irodalmi összeállításokon, következzenek azok a szociológiai műsorok, melyekben maga is gyakran közreműködött. Ezek ugyancsak kiváló alapot adhatnak felsőfokú tanulmányokat végző diákok oktatásához. Szinte tálcán kínál-

ja, milyen úton kellene haladni műveltségünk gyarapításához. El tudok képzelni például egy kurzust, amely fontos szociológiai fogalmakat tárgyal, s azok időbeni fejlődését is vizsgálja. Mi változott például a hetvenes évek óta értékeinket és normáinkat illetően? Másképp mérik-e ma a teljesítményt, mint régebben? Milyen a tanár-diák viszony ma, a régihez képest? Egyáltalán, mi az, hogy érték? Felülírhatja-e az érdek az értéket? Hogyan lehet egy társadalomnak hiteles értékrendje? Mindezen témákról rendszeresen készített műsort Hankiss. Millió ötletet dobnak fel ezek a műsorok, amelyek ma ugyancsak sajnálatosan hiányoznak az elektronikus média műsoraiból, de a többi médium sem igen, vagy legalábbis nem elegendő időben és hatékonysággal foglalkozik erkölccstannal, értékekkel, vitakultúrával, viselkedéskultúrával. Ám még ezeknél is érdekesebb és hasznosabb az a műsorsorozat, melyben erkölcsi értékrendjük meghatározására „kényszeríti” a résztvevőket, egy-egy történet meghallgatása után. A történeteket nyugodtan „el lehet lopni” Hankisstól, de természetesen, ami fontos, hogy értékes vita kerekedjen egy-egy téma kapcsán. (A *Disputa* című vitaműsorra utalok, valamint az *Erkölcsei csapdák* című sorozatra.) Szóval bármely kutatóintézet millió formában felhasználhatja és továbbgondolhatja az ő hagyatékát. Megéri!

Tudományos kutatás alapját is képezhetné Hankiss erkölcsi kérdéseket feszegető műsorsorozata. Az életünk ugyanis hihetetlen gyorsasággal változott az elmúlt három évtizedben. Ha valaki ezeket a műsorokat végigelemzi, majd a történeteket mai közreműködők előtt lejátszsa, és reagálásra készíti a műsor vendégeit, kiválóan elemezhető, merre és hogyan mozdult erkölcsi életünk három évtized alatt. Biztos vagyok benne, hogy érdekes következtetésekre lehetne jutni a két időszak összehasonlításával. Két példát idézek, hogy érzékeltessem, milyen módszert talált ki erkölcsi kérdések megvitatására Hankiss. Az *Erkölcsei csapdák* műsorsorozat egyik darabja a véletlen szerepéről elmélkedik. A szerkesztő ebben a sorozatban mindig egy saját maga által megírt és színészekkel eljátszatott történetet mutat be, a társadalom különböző rétegeiből jött társaság előtt. Ezúttal egy tragikus végű autóbaleset előzményeiről szól a színjáték. Halálos balesetet szenved egy nagyon fiatal, fontos pozícióban lévő ember, akinek felesége, gyereke van. Mérnök az illető, és éppen a kocsiját viszi szervizbe, ahol korábban nem igazán gondosan jártak el. Aznap a feleségével is veszekedett. Olyan balszerencséje is van, hogy az úton, mely felé tart, még jelentős mennyiségű olaj is kiömlik, váratlan helyzet elé állítva őt. A történet elhangzása után megkérdezik a meghívott civil vendégeket, szerintük ki a felelős a mérnök haláláért? És miért éppen ő? Majd közösen beszélgetnek a történet erkölcsi tanulságairól. A szeretet, a tolerancia hiánya okozhatta a végzetet a riportalányok szerint, no meg a feleséggel történt veszekedés. Mások az útviszonyokat is hibáztatják, megint mások pedig az autószerelőt, aki nem nézte át rendesen az autót, mert felületes volt. Többen az állandó rohanást, melyben élünk, nevezik meg a tragédia egyik okozójának. Kiderül, legtöbbször a környezetet tesszük felelőssé a hasonló ügyekben. A társadalmi környezetet is. Senki sem

felelős tehát, és mindenki. Rendkívül szerteágazó véleményeket hallunk a széles körből merített meghívottaktól. Van-e tehát véletlen? Hankiss a végén összegez: hiányzik az erkölcsi ideál az emberek életében. Nem kaptak ilyet. Az óvodában sem, mondja az egyik beszélgetőtárs, aki szerint az oviban úgy káromkodnak a gyerekek, mint egy kocsis. Megegyeznek abban, hogy az erkölcsi kérdések megítélése bonyolult feladat.

A másik műsorban a vita alapjául szolgáló példázat arról szól, hogy súlyos árvíz pusztít a vidéken. A víz közeledik, egy család bezáródott a házukba. Csónak nincs, amivel menekülhetnének. A nő apjának, a nagypapának két csónakja is van, de ő már három éve nem áll szóba a vejével. Némi családi vita után a férj mégis átmegy az apóshoz, ám az nem adja oda a nagy csónakot, mert amikor a nagymama halálos beteg volt, nem segített a vő. A férj ezek után ellopja a nagy csónakot, otthagyja a kisebbet, mert az lyukas. S pár óra múlva kiderül, a rosszabbik csónakban menekülő nagypapát elvitte az ár, és meghalt. A beszélgetésre ismét több embert hívtak. Első megtárgyalandó kérdés: joga volt-e elvinni a fiatal férjnek a csónakot? Igennel vagy nemmel kell válaszolni. Többen mondják, hogy joga volt. Nem tudták megtalálni a kompromisszumot. Kitérnek arra is, a vészhelyzet milyen viselkedést kíván. Ilyenkor muszáj mérlegelni, és gyorsan cselekedni. Érdekes okfejtések hangoznak el mindkét oldalról. Hankiss arra figyelmeztet, nagyon veszélyes útra lép az a társadalom, amely azt mondja, hogy rangsorolni kell az életek között társadalmi hasznosság szerint – miközben folyton rangsorolunk. Minden élet egyformán értékes. Ez volt Európa erkölcsi alapja évszázadokon át. Ám napjainkra már felerősödött a hasznosság mint egyetlen mérce, és messze lesüllyedt az emberi értéknek mint abszolút értéknek a sérthetlensége, és az jött föl, hogy meg lehet ölni az embert, tízet, százat, milliókat is egy vélt társadalmi érdek vagy egy önző kisebbségi érdek védelmében. Ám ez az európai kultúra vége. Szerinte mindenkinek, az élet minden pillanatában képviselnie kell azt, hogy az emberi élet abszolút és sérthetetlen. Másfelől a társadalom szempontjából igenis vannak hasznosabb életek. Az ellentmondás feloldhatatlan, mindennap meg kell küzdenünk vele, akkor tudunk közeledni valamiféle erkölcsös magatartáshoz.

Számos műsorát lehetne még példaként felhozni és követendő mintaként elemezni. Mindegyikből az erkölcsi és jogi rend óhajtása érződik, s e két fogalomról, tehát egy társadalom erkölcséről és igazságos rendjéről magam is azt gondolom, hogy e kettő mindennek az alapja. Ugorjunk most a rendszerváltásnak nevezett folyamat kezdetéhez közeli időszakig. Csak röviden említem meg, hogy a gazdaság erkölcsével, az országban a nyolcvanas években uralkodó munkamorállal is foglalkozik műsor, melyben Hankiss elmondja véleményét, például Békesi László pénzügyminiszter-helyettessel vitatkozva. Érdekes és tanulságos lenne felmérni, ma mennyiben változott a helyzet az akkorihoz képest, pontosabban időről időre fel kellene mérni a gazdasági és munkamorál változását. Egy ilyen műsor még

az uralkodó politikai eszmék mulandóságáról is kiváló vitaalapot szolgáltatathat. Beleértve a „hol sikkad el a felelősség” kérdését is.

És elérkezünk a nyolcvanas évek végéhez, amikor 1988–89-ben már a rendszerváltás előkészítése folyt Magyarországon. Hankiss a szabadság arcairól, a társadalom átalakulásáról, az új elit kialakulásáról is elmondta véleményét – azt mondhatom, sok esetben sajnos nem hallgattak rá. Mindenesetre ezek a műsorok is kiváló vitaalapnak számíthatnak, továbbá jó példáját nyújtják annak, mi is foglalkoztatta az embereket abban az időben. *A kilencvenes évek* című sorozat azon darabjai, melyekben Hankiss volt a vendég, mind továbbgondolásra ösztönöznek. Ugyanis markáns véleménye volt az 1988/89-es esztendő versenyfutásáról a politikai hatalomért, mint ahogy az új politikai elit kialakulásáról is, továbbá arról, mi mindent kell megoldania a társadalomnak az elkövetkezendő években. Ezek a nem hosszú beszélgetések rendelkezésre állnak, tehát pusztá meghallgatásuk vitára ingerli az embereket, de főképp annak a megvizsgálása lenne szükséges, mit is valósítottunk meg azokból az ajánlásokból, amiket a tudós elmék javasoltak a rendszerváltás előkészítésének éveiben. Az is érdekes vitatéma lehet, képes-e bármely tudós, legyen akármekkora zseni is, beleavatkozni az úgynevezett spontán politikai-társadalmi folyamatokba, vagy a történelem valami isteni (vagy ördögi) terv szerint halad a maga útján. Főképp fiatalok számára lehetne érdekes egy ilyen vitasorozat, hogy aztán ha húsz-harminc esztendő múlva ugyanúgy előveszik a felvételeket, mint ahogy mi most ajánljuk elővenni Hankiss műsorait, mit szólnak régi önmagukhoz. Szóval mindenképpen önvizsgálatra ösztönöz és bölcsességre nevel egy-egy ilyen visszatekintés.

Ugyanezt – tehát az újrhallgatást és „hasznosítást” – mondhatom el az 1996-ban indult *Fórum* sorozatról, melyben olyan dolgokról beszélgetnek, melyekről nem szoktunk. Sokak lelki épülését szolgálná, ha „tudományos” szinten is végigvinnénk azt a gondolatot, hogy vajon otthon vagyunk-e a világban? Valamint, hogy mit tettünk történelmünk során azért, hogy valamelyest otthon érezzük magunkat? Szinte játékos formában lehet így tanítani, még egy felsőbb fokú tanulmányokat végző intézetben is. Ebben a sorozatban szó esik bűnről, gonoszról s arról, vajon hogy került be e két fogalom az életünkbe? De beszélgetnek arról is, mi a szabadság, és mi a játék szerepe az életünkben. Vagy az alkoholé, a tudatmódosító szereké a művészetben. Bizony, ilyenekről sem szoktunk – merünk – vitatkozni. Hankiss mert. Azóta sem senki. Nyilván volna, aki merne, csak nem kap lehetőséget. S továbbgondolásra ajánlanám az új elitekről szóló műsor eszmefuttatásait is, kivált, ha elemeznénk, 1990 óta hogyan változott az elit képe. Egyáltalán, mi alakítja az elit csapatát, mi a szerepe, hogyan lehet belekerülni és kikerülni onnan?

S még egy-két ötlet. A hetvenes évek elején, amikor Hankiss még az Irodalomtörténeti Intézetben dolgozott, végeztek egy olyan kutatást, melyről a *Szavak mögött gondolat, vagy ...?* című műsorban számol be. Ebben azt mérték fel, az

emberek milyen értékek alapján és hogyan döntenek. Állítólag úttörő kutatás volt ez, az emberek értékuniverzumával ugyanis addig nemigen foglalkoztak. Nincs ismeretem arról, hogy manapság vannak-e ilyen felmérések. Mindenesetre igen-csak érdekes volna ma is megnézni ezt, mert csaknem ötven év nagy idő, s a szakembereket, meg a politikát valószínű érdekelné a felmérés mai eredménye.

Ugyanez vonatkozik arra a kutatásra is, amelyben az irodalmi hősök rangsorolására kérték a kutatásban részt vevő személyeket. Ebben a magyar olvasók értéktudatáról lehetett sokat megtudni, meg arról is, hogy az értékes, klasszikus irodalmat miképpen ismerik. Ma már talán a legtöbb ember nem is halott az akkor emlegetett regényekről, drámákról s azok hőseiről. Kiderülne, mit olvasnak ma az emberek. Egyetemi hallgatók még iskolákat is összehasonlíthatnának, ily módon segítve a mai oktatási gondok közötti eligazodást. Az *Esti beszélgetés – a bizonytalanság kora* című műsor is azt kínálja, s milyen érdekes lenne, hogy nézzük meg, a tudós elmék mit jósoltak a mai időkre tíz-húsz-harminc évvel ezelőtt. Bekövetkeztek-e a jósoltok? Ez akár egy konferencia témája is lehetne. Avagy vitatkozhatnánk arról, amit szintén ez utóbb említett műsor kínál: hogyan lehet értelmet adni az életnek, mert sokan értelmetlenség gondolják azt. Érdekes lenne továbbgondolni a *Tér-idő* 2012-es adását, melyben arról beszélgetnek jövőkutatók, milyen lesz a világ 2025-ben? A műsor elhangzása óta csak hat év telt el, talán ez volt Hankiss Elemér utolsó rádiós szereplése, de ez alatt az idő alatt is hihetetlen sokat változott a világ, bár már akkor elmondták a résztvevők, hogy olyan időszakban vagyunk, amikor nem lehet előre látni. Egyetemi kurzusok témája lehetne bátran belevágni a jövőkutatásba, de legalább ilyen hasznos lenne, ha közönség előtt vitatkoznának jövőkutatók arról, merre haladunk, hiszen közben le lehetne mérni, mit gondolnak az emberek minderről. Hankissnak ugyebár könyve van az életstratégiákról, ebben számos kérdést felvet, melyekről külön-külön érdemes lenne szemináriumokat szervezni. A *Fórum* című műsor-sorozat is alkalmas arra, hogy valamely egyetemi képzés újratárgyalja az abban felvetett kérdéseket.

Millió ötletet lehet még érdemi Hankiss rádiós munkásságából. A Felsőbb-fokú Tanulmányok Intézetének alkalmi munkatársaként írom ezeket a sorokat, s tudom, hogy fel is fogják használni az ajánlásokat Hankiss Elemér életművének minél alaposabb megismertetésére. Ám mindenképpen jó lenne, ha az ő gondolatait az egyetemek falain kívül is megismerhetnék. Mindaz, amit ő hátrahagyott, engem – ez már személyes ügy – maradéktalanul lenyűgözött. Szinte biztos, hogy Hankiss ezt sosem mondta ki, munkásságából mégis egyértelműen kitűnik a „jó-zseffattilai” fogadalom maradéktalan megvalósítása: „En egész népemet fogom, nem középiskolás fokon tanítani.”

NÉHÁNY GONDOLAT A KVANTUMMECHANIKÁRÓL (HANKISS ELEMÉR EMLÉKÉRE)

BRIEFLY ON QUANTUM MECHANICS (REMEMBERING ELEMÉR HANKISS)

Króó Norbert

az MTA rendes tagja, fizikus, a Kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete Tanácsadó testületének tagja
info@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A kvantummechanika világképe gyökeresen eltér a mindennapi tapasztalatainkon alapuló képtől. Míg a klasszikus fizika építhetett a hagyományos matematika eredményeire, a kvantummechanika radikálisan új matematikát kívánt. A 20. századnak ez a legsikeresebb elmélete a mikrovilág leírására született, az elemi részek, atomok és molekulák világát írja le, mégpedig valószínűségi alapon. Három alapvető kvantummechanikai jelenséget ismerünk, az egyik a részecske-hullám kettősség, a második az úgynevezett alagúteffektus, a harmadik pedig, a talán mindennapi tapasztalatainkhoz képest a legfurcsább, ez az úgynevezett szuperpozíció és összekapcsoltság jelensége. Az élő rendszerekben is megjelennek a kvantumos folyamatok, ezért a biológiai folyamatok – az emberben zajló életfolyamatok is – ezen nem klasszikus volta döntő fontosságú életünk minden szegletében. Hankiss Elemér felfigyelt arra, hogy megjelent egy sor munka, amelyek bizonyos társadalmi jelenségeket is a kvantummechanika törvényei alapján próbáltak megmagyarázni. Ezért tartom indokoltnak, hogy az ő emlékére egy rövid bepillantást tegyek a kvantummechanika rejtelmeibe, eljutva néhány, a társadalomtudományokba is behatólag gondolatig.

ABSTRACT

Spookiness of the quantum world of microsystems comes from being completely different from what we experience in our everyday life. Particle-wave duality, the tunnelling effect, superposition and entanglement, the typical phenomena of the quantum world are difficult to understand on the basis of daily experience. While the classical world can be described by exact equations, the quantum world can be grasped only probabilistically. This requires a new form of mathematics as well. Quantum mechanics penetrates from the non-living material world to the biological one and through biology into human and social phenomena. Elemér Hankiss became involved in the latter issues in the last years of his life. That is why it is appropriate to offer some thoughts on quantum mechanics to his memory.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, részecskehullám, kvantummechanika, szociológia, atom, molekula

Keywords: Hankiss, Kőszeg, particle wave, quantum mechanics, sociology, atom, molecule

Élete utolsó éveiben Hankiss Elemér felfigyelt arra, hogy megjelent egy sor munka, amelyek bizonyos társadalmi jelenségeket is a kvantummechanika törvényei alapján próbáltak megmagyarázni. Meg is állapodtunk arról, hogy részletesebb eszmecsere folytatunk a témában, ezt azonban a közben bekövetkezett halála miatt már nem tudtuk megtenni. Ezért tartom indokoltnak, hogy az ő emlékének szentelve egy rövid bepillantást adjak a kvantummechanika rejtelmeibe, eljutva néhány, a társadalomtudományokba is behatoló gondolatig.

A klasszikus fizika Isaac Newton törvényeire épül. Ennek lényege, hogy ezek a törvények részecskepályákat írnak le. A részecske tömeggel rendelkezik, és pontszerű, oszthatatlan, tulajdonságai pedig megfigyelhetők és mérhetőek. Minden rendszer részecskék halmaza, amelyek belső erőkkel kölcsönhatnak egymással, de külső erőkkel kölcsönhatnak a külvilággal is. A rendszer állapotát a részecskék állapotának összege határozza meg, a részecskék tulajdonságait pedig elvileg végtelen pontossággal tudjuk megismerni. A klasszikus rendszerek kauzálisak, két azonos és azonos kezdeti feltételekkel rendelkező rendszeren végzett azonos mérés pedig azonos eredményt ad.

A kvantummechanika a mikrovilág elmélete, és a fentiekől gyökeresen eltérő eredményeket ad ezen mikroszkopikus rendszerek esetén. Egy kvantumrendszerben a fizikai tulajdonságok mérése különböző lehetséges eredményekre vezethet, és a rendszer állapota ezek valamiféle „szuperpozíciója” lehet. A kvantummechanika valószínűségi elmélet, amely szerint nem figyelhető meg egy mikroszkopikus rendszer oly módon, hogy nem változnának meg bizonyos tulajdonságai. Nem mondható meg előre ugyanakkor az sem, hogyan fog a rendszer állapota a mérés eredményeképpen megváltozni. A mikroszkopikus rendszereket továbbá az is jellemzi, hogy energiájuk kvantált. Végül pedig fontos megjegyezni, hogy ha a kvantummechanika törvényeit makroszkopikus rendszerekre alkalmazzuk, akkor azok a klasszikus fizika törvényeire redukálódnak.

Mindenekelőtt néhány mondat arról, hogy mi kényszerítette ki a kvantummechanika megszületését. Már a 19. század végén, de különösen a 20. század elején felmerültek olyan problémák, amelyeket a klasszikus fizika törvényei alapján nem lehetett megmagyarázni. Az első mindjárt egy alapprobléma volt: miért nem bomlanak el az atomok már néhány milliárdod másodperc alatt? Az elektronokról ugyanis már a múlt század elején, Ernst Rutherford kísérletei alapján is úgy gondolták, hogy azok az atommagok körül keringenek. A klasszikus fizika törvényei szerint elektromágneses sugárzást kellene ezeknek a gyorsulásuk (körpálya) miatt kibocsátaniuk, ami energiaveszteséget jelentene, és ennek eredményeképpen az atommagba kellene „hullaniuk”. Ez pedig nyilvánvalóan nem következik be. Egy másik probléma a meleg testek hősugárzása. A klasszikus fizika szerint növekvő hőmérséklet esetén az ultraibolya sugárzásnak gyorsan kellene növekednie, és ez úgynevezett ultraibolya katasztrófához vezetne, amit szintén nem figyeltek meg. Fény hatására szilárd testekből elektronok léphetnek

ki, de egy anyagfüggő hullámhossznál nagyobb hullámhosszú fény intenzitását gyakorlatilag „akármедdig” növelve sem lépnek ki elektronok az anyagból, alatta pedig ez már kisebb fényintenzitásnál is megtörténik. Azt sem érthetjük meg a klasszikus fizika törvényei alapján, hogy miért bocsátanak ki az atomok konkrét hullámhosszú fénysugarakat, és hogy ezek spektruma miért jellemző az aktuális atomokra. A 20. század első felében azonban ezek az érthetetlen problémák a születőben lévő és rohamosan fejlődő kvantummechanika törvényeinek alkalmazásával, Max Planck, Werner Heisenberg, Erwin Schrödinger, Albert Einstein és még sokan mások munkái alapján egyértelmű magyarázatot kaptak.

Míg a klasszikus fizika építhetett a hagyományos matematika eredményeire, a kvantummechanika radikálisan új matematikát kívánt. A kvantumrendszerekben ugyanis a megfigyelhető mennyiségek nem számok, és nincs speciális értékük mindaddig, amíg nem mértük meg azokat. A mérés eredménye pedig eleve bizonytalan, a fizikai elmélet csak a különböző, lehetséges eredmények valószínűségét tudja megadni. A Heisenberg-féle határozatlansági reláció például a kvantumrendszer helye és sebessége bizonytalanságát határozza meg. Egyszerre egyiket sem mérhetjük meg pontosan. Minél pontosabban mérjük meg az egyiket, annál bizonytalanabb a másik. Ráadásul például ez a két mennyiség, a kvantumimpulzus (p) és a kvantumhely (x) olyan mennyiségek, amelyek az elemi matematika egyik alaptételét, a szorzás kommutativitását sértik ($x \times p \neq p \times x$). A megfigyelhető mennyiségek tehát – szemben a klasszikus fizikával – egy nem kommutatív algebrát igényelnek.

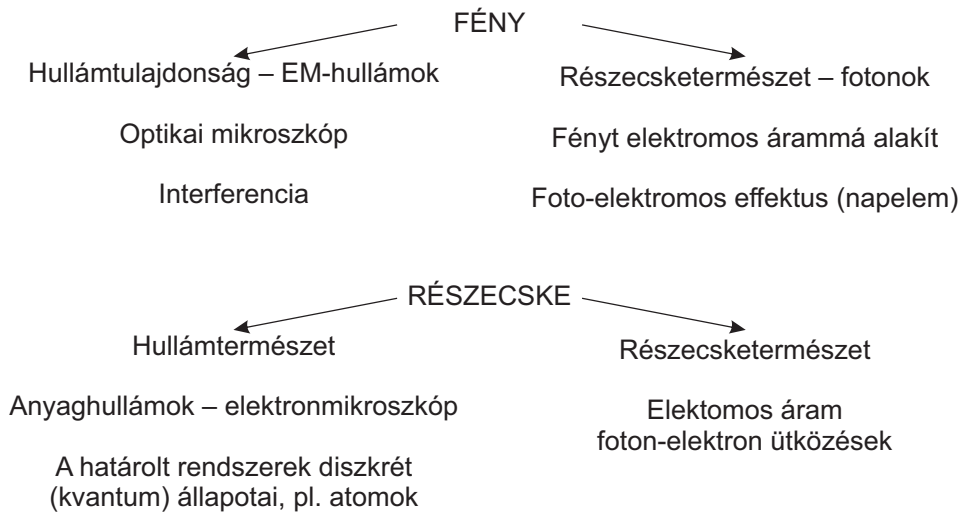
Mindezeknek a jelenségeknek pedig az az eredményük, hogy a kvantummechanika világképe gyökeresen eltér a mindennapi tapasztalatainkon alapuló képtől. Ez a sikeres 20. századi elmélet, melyet az elmúlt évszázad minden kísérlete fényesen igazolt, a mikrovilág leírására született, az elemi részek, atomok és molekulák világát írja le, mégpedig – mint már említettem – valószínűségi alapon. Három alapvető tulajdonságát ismerjük a kvantumrendszereknek, az egyik a részecske-hullám kettősség, a második az úgynevezett alagúteffektus, a harmadik pedig, talán a mindennapi tapasztalatainkhoz képest a legfurcsább, az úgynevezett szuperpozíció és összekapcsoltság jelensége. Nézzük meg ezeket egyenként.

A hullám-részecske kettősség azt jelenti, hogy nem tudjuk egyértelműen meghatározni például azt, hogy mi a részecske és mi a hullám. Ennek ellenére a kvantummechanika segítségével meg tudjuk magyarázni azokat a fizikai, kémiai, sőt biológiai jelenségeket, amelyek a klasszikus törvények alapján nem érthetők meg. Arra a következtetésre jutunk, hogy a természet megértéséhez az szükséges, hogy a fizikai objektumok, bármilyenek is legyenek azok, nem lehetnek sem kizárólagosan részecskék, sem hullámok. Semmilyen kísérlet sem mérheti mindkét tulajdonságot ugyanabban az időpontban, és ezért soha sem láthatjuk a részecske- és hullámtulajdonságok keverékét. Ha egy tárgyhoz köthető fizikai jelenséget figyelünk meg, a megfigyelt viselkedés – akár részecske, akár hullámszerű – a megfigyelés módjától függ. Ennek ellenére az objektum viselkedése matemati-

kialakítható, mégpedig olyan kvantummechanikai függvényekkel, amelyek valószínűségi jellegűek. Az alábbi táblázatban megkíséreltem összefoglalni a természetnek ezt a duális voltát, jelezve, hogy ezek a tulajdonságok a fény(hullám) és a részecskék esetében hol és hogyan jelennek meg.

1. táblázat (saját szerkesztés)

A TERMÉSZET DUÁLIS VOLTA A fizikai objektumok hullám-részecske dualitása

A fentiek fényében minden fizikai objektum mutathat mind hullám-, mind részecsketulajdonságokat. Ebből indult ki a kvantummechanika megalapozásában döntő szerepet játszó két kutató, Werner Heisenberg és Erwin Schrödinger is kvantumelméletük fejlesztése során. A fény részecsketulajdonságait írja le például az Einstein-egyenlet

$$\text{fotonenergia} = h \times (\text{a hullám frekvenciája})$$

formában, ahol h egy természeti állandó. A részecskék hullámtulajdonságai pedig például a de Broglie-egyenlettel írhatók le, mégpedig a

$$\text{hullámhossz} = h / (\text{tömeg} \times \text{sebesség})$$

alakban.

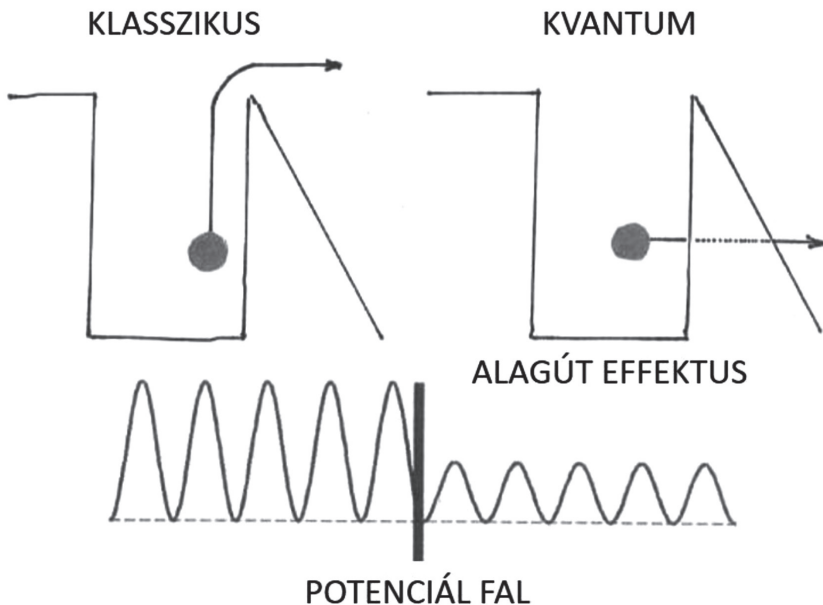
A fizikai objektumot leíró matematikai függvényt hullámfüggvénynek nevezük, a kísérletekben pedig az objektum megfigyelésének valószínűségét mérjük. A hullámfüggvény a kvantumrendszer állapotáról az összes információt tartalmazza. Ha például a rendszernek két realizálható állapota lehet, a hullámfüggvény

$$\Psi(x,t) = c_1\Psi_1(x,t) + c_2\Psi_2(x,t)$$

és a $\Psi(x,t)$ lineáris kombináció a lehetséges harmadik állapot. A c_1 és c_2 állandók komplex számok, x és t pedig a hely és az idő koordinátái.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy míg a „klasszikus világ” determinisztikus, egy adott időpontban tudhatjuk az objektumnak mind a helyét, mind a sebességét, és ha tudjuk az objektumra ható erőket, Newton egyenletei segítségével ki tudjuk számolni az objektum jövőjét. Ezzel szemben, mint fentebb említettem, a „kvantumvilág” valószínűségi jellegű, lehetetlen egy adott időpontban pontosan megmondani például a kvantumos objektum helyét és sebességét. Jövőbeli állapotát ezért a kvantummechanika egyenletei segítségével csak valószínűségi szinten tudjuk meghatározni, ha tudjuk a ható erők törvényeit. A megfigyelés lehetséges pontosságát a Heisenberg határozatlansági reláció adja meg. Ennek értelmében lehetséges a hely pontos meghatározása is, de akkor a sebességről semmit sem tudhatunk, és fordítva, a sebesség ismeretében a helyről nem tudunk semmit.

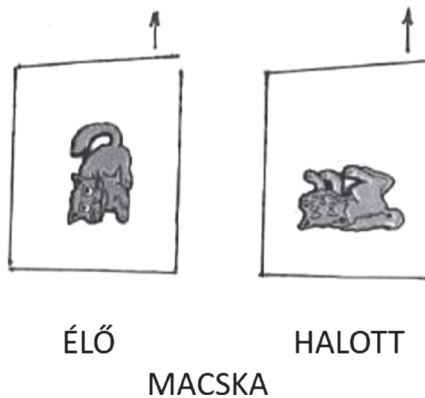
A második jelenség az alagúteffektus. Ennek lényegét jól szemlélteti az 1. ábra.

1. ábra. Alagúteffektus (saját szerkesztés)

Az objektumok, ha azok egy úgynevezett potenciálgát által csapdába zárt állapotban vannak, a klasszikus törvények szerint külső segítség nélkül nem szabadulhatnak ki (1a). A kvantummechanika szerint azonban ezt bizonyos valószínűséggel megtehetik; (1b) és ezt a valószínűséget „kívülről” meg is tudjuk növelni. De szemléltethetjük az alagúteffektust egy „falba” ütköző hullámmal is. A klasszikus fizika szerint a hullám elakad. A kvantumfizika törvényei szerint azonban bizonyos valószínűséggel átbújik a falon (1c). A kvantumfizika és annak alkalmazásai számos ilyen esetet ismernek. Az élő és élettelen világ nagyszámú folyamata alapul ezen a jelenségen, de modern korunk technológiái (például a radioaktivitáson alapuló) vagy eszközei (például a tranzisztorok) is ezen alapulnak.

A kvantumvilág harmadik, „legfurcsább” tulajdonságcsoportja az úgynevezett szuperpozíció és az összekapcsoltság elve. A tulajdonságcsoport első elemét fentebb, a hullámfüggvény két realizálható állapotra való felírásakor már matematikai formában vázoltam. Ezt Erwin Schrödinger egyszerűbben, egy dobozba zárt macska állapotával szemléltette (2. ábra).

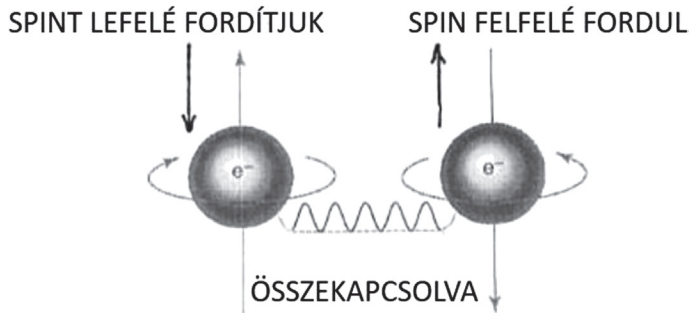

2. ábra (saját szerkesztés)

A macska 50-50%-ban (c_1 és c_2) lehet életben (2a) vagy halott (2b) mindaddig, amíg ki nem nyitjuk a dobozt, ez a cselekvés a kvantummechanikai mérés, amely feloldja a bizonytalanságot, és megtudjuk, hogy életben van-e a macska, vagy halott. Vagyis a mérés megváltoztatta a rendszer állapotát. Ennek a jelenségnek is számtalan formában jelenik meg a hatása világunkban.

Az összekapcsoltság (entanglement) pedig azt jelenti, hogy ha két kvantumobjektum ilyen összekapcsolt állapotban van, legyenek akármilyen távolságra egymástól, akár kozmikus távolságokra is, ha az egyik objektumban valamilyen változást hozunk létre, az azonnal kiderül a másiknál, amely követi ezt a változást. A 3. ábra ezt az összekapcsoltságot szemlélteti. Két elektron esetén

ez például abban nyilvánul meg, hogy összekapcsoltságuk miatt spinjük (kis mágnesű) ellentétes irányú, és ha az egyik átfordul, azt a másik is késedelem nélkül követi (3. ábra).

3. ábra (saját szerkesztés)

Ilyen összekapcsolt kvantumállapotokat pedig létre is tudunk hozni. Ezen alapul és egyre jobban kidolgozott a kvantumkriptográfia. Jelenleg már széles körben alkalmazzák ezt a lehetőséget, és előrehaladott kutatási fázisban van a műholdas kapcsolaton keresztüli kriptográfia is (Kína és Ausztria között).

A klasszikus számítógépeknél sokkal nagyobb teljesítményűek lehetnek a kvantumszámítógépek. Ezen utóbbiak működése is a fenti kvantumjelenségek alkalmazásán alapul, a klasszikus gépekkel szemben ugyanis, ahol az igen-nem (0,1) állapotokon alapszik a működés, a többállapotú hullámfüggvények miatt a kvantumszámítógépek ennél sokkal szélesebb állapotválasztékra épülhetnek. A jelenlegi kutatási fázis legnagyobb gondja azonban az, hogy külső hatásra a kvantumrendszerek összekapcsoltsága könnyen elromlik (dekoherencia). Ezért a kutatások nagy része ezen dekoherencia-folyamat lelassítására irányul. Ezen probléma ellenére például az IBM cég már egy olyan, az egyik telephelyén működő óriási teljesítményű kvantumszámítógépet ígér, amelyet a felhasználóknak bér-munkában fel tud ajánlani.

A kvantummechanika alkalmazási spektruma ennél az említett két lehetőségnél jóval szélesebb. A legérzékenyebb szenzorok kvantumos jelenségeken alapulnak. A mágneses és elektromos terek igen finom érzékelése, kémiai reakciók követése, ultraérzékeny mágneses rezonancia eszközök, vagy a nanovilág pásztázó alagút-mikroszkópja ilyen alkalmazások, de hosszú sorát lehetne felsorolni azon további érzékelőknek és más eszközöknek, melyek a kvantumos jelenségeket használják ki. A kémiai és biológiai reakciók is a kvantummechanika törvényei szerint zajlanak.

Ami pedig ezen utóbbiakat illeti, sokáig úgy gondolták, hogy a biológiai folyamatokban, ahol a víz és a meleg fontos szerepet játszik, nem érvényesülnek a kvantummechanika törvényei. Úgy gondolták, hogy a biológiában a kvantum-

folyamatok „kiátlagolódnak”, és minden a klasszikus törvények szerint zajlik. Az elmúlt évtizedekben kiderült azonban, hogy ez nincs így. Például a madarak a Föld mágneses terének segítségével molekuláris kvantumfolyamatok alkalmazásával tájékozódnak; az életfolyamatainkhoz szükséges energia pedig, amelyet a fotoszintézis segítségével gyűjtünk be a napsugárzásból, ugyancsak ezen folyamatokon alapul. A levélre eső foton energiája bonyolult kvantummechanikai folyamat útján jut el az úgynevezett reakcióközpontba, ahol a foton energiája kémiai formában tárolódik. A napenergia természeti begyűjtésének hatásfoka közel 100%, messze hatékonyabb, mint bármely általunk kifejlesztett technológiáé.

A fizikai folyamatok világosan demonstrálják a fentebb vázolt jelenségeket, sőt ki is használják azokat, de a fent említettekben és még sok más esetben is (például idegműködés, látásérzékelés stb.) az utóbbi évtizedekben megtanultuk, hogy a biológiai folyamatok is a kvantummechanika törvényei szerint zajlanak. Itt is a protonok és elektronok mozgása a meghatározó hajtóerő, ahogy ezt már sok évvel ezelőtt Szentágothai János is gondolta. De az utóbbi években azt is megtanultuk, hogy a szubatomi, atomi és molekuláris folyamatok makroszkopikus rendszerekbe is felskálázódhatnak. Például a fémek felületén létrehozható felületi plazmonok (amelyek a fém felületi elektronjai és az őket megmozgató külső elektromágneses tér [fény] házasságával hozhatók létre, és akár ezermilliárd elektron összehangolt, hullámszerű mozgását jelentik) is mutatnak kvantumos tulajdonságokat. De ahogy ez már fentebb is látható volt, az élő rendszerekben is megjelennek a kvantumos folyamatok, és ezért a biológiai folyamatok ezen nem klasszikus volta, beleértve az emberben zajló életfolyamatokat is, döntő fontosságú életünk minden szegletében.

Ez a kvantumosság többek között azt is jelenti, hogy az emberi agy is kvantumosan viselkedik, és ezért ez természetesen kihathat az egész emberi társadalomra és annak folyamataira is. Mivel a Heisenberg határozatlansági reláció működik a kvantummechanikai rendszerekben, ezért a mérések, ugyanúgy, mint a fizikában, befolyásolják az emberi viselkedést (például a közvélemény-kutatók kérdései). De az emberi agy is szuperpozíciós (ellentmondásos) állapotban lehet, és talán ez magyarázhatja meg a gyakran irracionális döntéseinket. Az emberi tudat működésében is kvantumos folyamatok játszanak szerepet. Sőt az is elképzelhető, hogy emberek viselkedésükben, reakcióikban ezen az alapon értelmileg/érzelmileg összekapcsolhatók.

Lényegében hasonló gondolatokból kiindulva kezdett Hankiss Elemér a kvantummechanika társadalmi hatásaival foglalkozni. Ebben a témakörben írt dolgozatának címe: *A kvantummechanika és az élet értelme*.

Érdeemes a tanulmányban szereplő meglátásokat továbbgondolni!

KVANTUMMECHANIKA ÉS AZ ÉLET ÉRTELME

QUANTUM MECHANICS AND THE MEANING OF LIFE

Hankiss Elemér

az MTA doktora, szociológus

ÖSSZEFOGLALÁS

Az új kvantumuniverzummal kapcsolatos ismereteink nem kecsegtetnek túl sok biztatóval. Egyre nehezebbé válik, hogy az egyén megtalálja helyét, szerepét, identitását egy olyan világban, amely egyre érthetlenebbé válik. A hagyományos támpontok elvesztése és a növekvő bizonytalanság elvonja a szellemi és érzelmi energiát és megszakítja az emberi közösségek dinamizmusát. Mindez hatással lehet arra, ahogyan a 21. század kihívásaira reagálunk. Az elkövetkezendő évtizedekben – amennyiben képesek és hajlandók együttműködni – a társadalom-, bölcsész- és természettudományok elsődleges feladata lehet annak a vizsgálata, hogy miként hozhat létre a kialakuló új civilizáció jelentős szerepeket, és hogyan teremti meg az értelmes élet lehetőségét.

ABSTRACT

What we know today about the emerging quantum universe is not very promising. This makes it more difficult for people to find their place, their role, their identity in a world that has become increasingly incomprehensible. The loss of traditional fixed points of orientation, and growing uncertainty, drains intellectual and emotional energies and breaks the dynamism of human communities. This may impact our ability to respond to the challenges of the 21st century. Exploring possibilities of how an emerging new civilization might generate significant roles and meaningful lives for people may become one of the primary tasks of the social, human and natural sciences in the coming decades, if they are able and willing to cooperate.

Kulcsszavak: tudat, filozófia, kvantummechanika, bizonytalanság, dialógus, háború

Keywords: consciousness, philosophy, quantum mechanics, uncertainty, dialog, war

„Egy varrógép és egy esernyő
véletlen találkozása a műtőasztalon”

AZ ÉRTELEM ELVESZTÉSE

Az emberi közösségek, minthogy egy végtelen és ismeretlen univerzumban találták magukat, mindenkor szimbólumok szférájával vették körül magukat: mítoszokkal és vallásokkal, tudással és illúziókkal, értékekkel és a művészetek varázslatos szépségével, vagyis egy remek konstruktummal: a civilizációjukkal. Civilizációjuknak burkolatán, „buborékán” belül bizonyos fokig biztonságban érezhették magukat, és szabadnak, és remélhették azt, hihettek abban, hogy életüknek jelentése és jelentősége van.

Történetének kezdeti korszakában minden civilizációnak megvolt az ereje és képessége arra, hogy megválaszolja az emberi élet mindennapi és végső nagy kérdéseit. De miután elérték fejlődésük csúcspontját, előbb-utóbb mindannyian hanyatlani kezdtek. És végül az a bizonyos „buborék” elpattant, és az emberek egyedül és védtelenül maradtak egy kaotikus és üres univerzumban.

Voltak civilizációk és társadalmak, amelyek elpusztultak ebben a válságban, vagy beolvadtak más civilizációkba. És voltak mások, amelyek mindennel dacolva hozzáláttak egy új, értelemben gazdag világ megalkotásához, egy, a „rettenet elleni pajzs” megszerkesztéséhez, és vállalkoztak arra, hogy újra felépítsenek a maguk számára egy jelentésben gazdag világot.

Ma minden jel arra mutat, hogy az úgynevezett modern kor van soron: a modernitás „buboréka” van széttöredezőben. Civilizációnk legérzékenyebb elméi már a 19. század második felében érezték ennek a dekadenciának első jeleit. Gondolok itt elsősorban Baudelaire-re és Nietzsche-re. A 20. században azután ez az élmény elhatalmasodott a nyugati világ legjobb elméin.

A helyzet kritikus. Kiváló társadalomtudósok, filozófusok, művészek, fizikusok értekeznek az „élőhalott materiális modern civilizációról” (T. S. Eliot), „magának az emberlétnek a válságáról” (Carl Jaspers), „a transzcendencia elvesztéséről” (Albert Camus), „történeti válságról” (Eric Hobsbawm), „a sötétség szakadékaról” (Jacques Monod), „az értelmetlenség lázalmáról” (Peter Berger). Még Bertand Russelt, a 20. század egyik legszigorúbban racionális gondolkodóját is megdöbbenettette „az emberiség magánya” egy végtelen és félelmetes univerzumban, „a sötétség barlangjában”, és az emberi életet már-már Eugene O’Neill szavaival „az éjszakán át tartó hosszú menetelésként” írta le. Az értelem elvesztését, amelyet Paul Davies „a modern lélek gyötrelmének” nevez, világszerte egyre többen érzik. Ez a 21. század egyik fő problémájává válhat, legalább olyan fontos problémává, mint az oly sokat vitatott gazdasági, környezeti vagy biztonsági

kérdések.¹ Különböző formában ugyan, de egyaránt sújthatja a fejlett és a fejlődő országokat.

Következésképpen azoknak a lehetőségeknek a kutatása, hogy hogyan lehet egy új keretet kialakítani, amelyen belül az emberi lények biztonságban érezhetik magukat, és úgy érezhetik, hogy életüknek jelentése és jelentősége van, a következő évtizedek egyik legnagyobb kihívása lehet a társadalomtudományok és természettudományok számára.

A kérdés azonban az, hogy mi köze van mindehhez a kvantummechanikának. Úgy vélem, hogy sok köze van.

SOKASODÓ NEHÉZSÉGEK

A kérdés tehát az, hogy hogyan alakul majd ki egy új keret, egy új civilizáció, hogyan fúvódhat föl egy új „buborék”, és milyen lesz ez a buborék. Hogyan töltődik fel majd újra jelentéssel a Jó és Rossz, az Igazság és Igazságtalanság, az Igaz és a Szép fogalma; hogyan alakulnak ki majd az emberi magatartás új princípiumai; hogyan lesznek az emberek újra képesek csak valamelyest is higgadtan szembenézni az elmúlással és halállal; hol és hogyan fedezhetik majd fel életük értelmét.

Nem könnyű választ találni ezekre a kérdésekre. Nem volt könnyű feladat ez hajdanában sem, a kereszténység korai évszázadaiban, vagy amikor a modernitás kora volt kibontakozóban, de különösen nehéznek ígérkezik most, amikor az úgynevezett „kvantumuniverzum” körvonalai vannak kirajzolódóban. Mi az oka ennek a növekvő nehézségnek?

A korai törzsi társadalmakban élő emberek képzeletében a kozmosz tele volt jóakarató és veszélyes szellemekkel, démonokkal, lelkekkel, amelyeket azonban a mágia és a ceremóniák segítségével többé-kevésbé kezelni lehetett. Vagyis az ember – a veszélyek ellenére – viszonylag otthonosan mozgott a maga kis világában.

Hasonló volt a helyzet a görögök és más korai civilizációk mitikus kozmoszával. Platón univerzumában például a létet és az emberi létet ugyanazok az örök „ideák”, „formák” uralták. S bár az istenek szeszélyei s indulatai bizonytalanná tették az életét, az embernek megvolt a helye a világmindenségben.

A judaizmus, a kereszténység és az iszlám kozmoszában, a hagyományos európai civilizáció kozmoszában már jelentéssel és jelentőséggel teli központi helyet foglalt el az ember, az emberiség.

¹ Az elmúlt néhány évtizedben a közgazdászok egyre inkább felfedezték „az emberi tényező” fontosságát. Lásd például a „társadalomgazdaságtan”, a „magatartásgazdaságtan”, a „művelődés-gazdaságtan”, illetve az „emberi tőkével” vagy az életminőséggel foglalkozó kutatások kibontakozását.

A kopernikuszi forradalom azonban megrendítette ezt a biztos pozíciót.² Mindennapi életükben az emberek nem tudtak, és – századok múltával – a mai napig sem tudnak mit kezdeni ezzel az új világgéppel. Ma is úgy érezzük még, hogy a Nap reggel „felkel”, este pedig lenyugszik. Nem szorongunk azon, hogy egy jelentéktelen kis bolygón keringünk a végtelen univerzumban egy meglehetősen jelentéktelen égitest körül. Még ma is úgy érezzük, hogy központi helyünk van a ránk boruló kék világmindenségben. És gyönyörködünk a „csillagos égben”.

Voltak és vannak az új kozmosz humanizálására törekvő kísérletek. Newton és Kant például mély harmóniát fedezett fel a kozmosz és az emberi élet törvényei között. Lenyűgözte őket az égbolt ragyogó csillagvilága, és azt fejtegették mindketten, hogy ez a kozmikus harmónia lefordítható az emberi világ gyakorlatára is. Ha – úgymond – az ember az értelem és az erény törvényei szerint él, akkor élete olyan tökéletes és harmonikus lehet, mint az égitestek mértani tökéletességű pályája.

A 18–19. században a tudósok, történészek, filozófusok többsége az emberiség dicsőséges haladásának utópiájával vette körül magát s embertársait.³

Mit kezdhet azonban az ember Albert Einstein téridejével mint az emberi élet új keretével? Hol található meg helyét a téridő valamelyik „hajlatában”, „redőjében”? Hol találhat bármiféle irányelvet élete irányítására, hol található meg élete értelmének forrását az $E = mc^2$ univerzumában?

És a dolgok még rosszabbra fordultak a „kvantumuniverzum” kibontakozásával. Az emberiséget már nem védi a csillagos ég boltozata. Az ősrobbanás sodrában, az elektronok, neutronok, kvarkok, bozonok, leptonok, hurok és szuperhurok káoszában mibe kapaszkodhat? Hol s hogyan keresheti élete célját, értelmét? Hogyan található meg a helyét, azonosságát, szerepét, céljait, élete értelmét az univerzum „jeges magányában”, egy univerzumban, amely „ugyanúgy süket az ő zenéjére és reményeire, mint a szenvedéseire és bűneire”? Van-e ennek a kvantumuniverzumnak ennél pozitívabb személyes üzenete az ember számára? Mit tehetnek az emberek és az emberi közösségek ebben a helyzetben?

Számos kísérlet történt arra, hogy kapcsolatot találjanak a kvantumfizika és kozmológia, illetve az emberi élet között. De mindezek csupán első bártortalan és bátor első lépések egy előttünk álló hosszú úton. Nehéz, de ugyanakkor izgalmas feladat lesz megtalálni az emberiség helyét a kvantumuniverzumban, fölépíteni egy értelemmel teli ember-világot egy világmindenségben, amelyben lehet, hogy nincsen értelem.

A mindennapi emberek számára könnyű, de nem föltétlenül eredményre vezető megoldás volt, hogy egyszerűen nem vettek tudomást a problémáról, és to-

² Goethe szerint ez volt a legnagyobb mentális/spirituális sokk, amit az emberiség elszenvedett.

³ Ezt a „buborékot” robbantották szét a 20. század szörnyűségei. (Mark Mazover „a sötét kontinensnek” nevezte a 20. századi Európát.)

vábra is úgy érezték, hogy egy ptolemaioszi univerzum középpontjában vannak. De voltak és vannak sokan, akik megpróbálják megtalálni a helyüket és életük értelmét ebben az új univerzumban. Burjánzanak a blogok, YouTube-posztok, Facebook-viták, népszerű konferenciák, amelyek résztvevői próbálnak olyan mozzanatokot találni a kvantummechanikában – már amennyiben értik, hogy miről van szó –, amelyek lehetővé tennék, hogy az emberi élet megtalálja a helyét a kvantumuniverzumban.⁴

A TUDÓSOK DILEMMÁJA

Fölmerült a kérdés a fizikusok, kozmológusok, tudományfilozófusok körében is. Sokan sokféleképpen adtak rá választ.

Elhárítás. Vannak, akik számára a kvantummechanika és az emberi élet találkozása úgy festhet, mint „egy varrógép és egy esernyő találkozása a műtőasztalon”. (Legalábbis akkor, hogyha olvasták a híres francia költő, Lautréamont *Hatodik kantójának* hatodik énekét, amely *Les chants de Maldoror* címen jelent meg 1870-ben.) Mindenesetre többségük elhárítja azt a lehetőséget, hogy komolyan foglalkozzék a kvantummechanika és az emberi élet értelmének kapcsolatával.

Tudomány-háború. Megvan az a mentségük, hogy az úgynevezett „tudomány-háború” – amely a 20. század második felében zajlott le egyfelől a természettudományok, másfelől a hagyományos filozófiai világmagyarázatok képviselői között – többé-kevésbé eredménytelenül zárult.

Semlegesség. Lengethetik a semlegesség zászlóját is, hangoztatva, hogy fizikusként és kozmológusként az a dolguk, hogy felfedezzék a világmindenség törvényeit és törvényszerűségeit, és semmi közük az olyan „puha változókhoz”, mint például az emberi élet. Figyelmüket tudományos munkájukra kell irányítaniuk, és figyelmen kívül kell hagyniuk a kvantummechanika esetleges filozófiai következményeit.

Egérút. Richard Dawkins híres könyvének (*Isteni téveszme*) konklúziójában jó példája található annak, hogy valamiféleképpen mégiscsak át kellene hidalni az élettelen és élő anyag, illetve a természettudományok és az emberi sors között tátongó szakadékot. Ennek a szigorúan tudományos könyvnek a konklúziója azonban végül is inkább a költészetbe fut bele.

„Nem lehetséges-e – kérdezi –, hogy Isten telezsúfolja azt a hasadékot, amelyet esetleg jó lenne valami mással feltölteni? Esetleg a tudománnyal? A művészettel?”

⁴ Íme néhány jellemző YouTube-tétel: *A Kvantummechanika és a Szentháromság, A Kvantummechanika és a keleti vallások, Kvantummechanika: Segít nekünk hinni Istenben?, Tudomány és vallás: A multiverzum hipotézis és a kvantummechanika, A fizikai halhatatlanság könnyű útja, Kvantummechanika és a Buddhizmus.*

Emberi barátsággal? Humánnummal? Ennek az életnek és a valóságos világnak a szeretetével...?” (Dawkins, 2006, 388.)

Tudathasadás. Ha e stratégiák egyike sem működik, akkor a természettudós még mindig megúsztatja a dolgot úgy, hogy valamiféle tudathasadásba menekül, mondván és gondolván, hogy egyfelől ő tudós, aki szigorú racionalitással kutatja az univerzumot, másfelől viszont halandó emberi lény, aki keresi élete értelmét a közösségben és végső soron az univerzumban. Hilary Putnam, a híres fizikus kézenfekvő példa erre. Egyik könyvének életrajzi bevezetésében elismeri, hogy tulajdonképpen két különböző félből áll. „Van egy vallásos és egy tisztán filozófiai oldalam, és tulajdonképpen nem békítettem össze őket.” „Lényemnek e két részét egymástól elkülönítve tartom.” (Putnam, 1965, 2005)

HÍDÉPÍTÉS

Természet- és társadalomtudósok, filozófusok, teológusok, művészek is megpróbáltak válaszolni erre a kihívásra. A válaszok sokfélesége a szó szoros értelmében lenyűgöző, annak ellenére, hogy valamennyit összevetve is még távol vannak attól, hogy egy emberileg jelentős és jelentéssel teli világot szerkesszenek meg a kvantumuniverzumon belül.

A rendkívüli nehézségek ellenére vannak egyfelől fizikusok, kozmológusok, biológusok és másfelől filozófusok, teológusok, humán gondolkodók és mások, akik megpróbálnak hidat verni az úgynevezett kemény tudományok (esetünkben a kvantummechanika), illetve az emberi élet és emberi sors között. Ezek a kísérletek nagyban különböznek témájukban és minőségükben, de előkészíthetik a későbbiek során egy valóban átfogó, új tudományos paradigma majdani kialakulását.

Felfedezés, tudás, heuréka. Felfedezni az univerzum matematikai tételeinek rejtett harmóniáját: izgalmas kaland és lenyűgöző élmény volt ez számtalan tudós számára. Értelemmel, jelentőséggel és jelentéssel töltötte föl életüket. Einstein például csaknem vallásos áhítattal beszél „az univerzum nagy és örök misztériumairól”, amely „szabadsággal és biztonsággal” tölti el az embert (Einstein, 1955). Wolfgang Pauli pedig meg volt győződve arról, hogy az atomfizika bebizonyította: a világmindenséget „kozmosz harmonia” (Weltharmonie) járja át (Fischer, 2004).

A Nobel-díjas Steven Weinberg szerint „a világ megismerésére irányuló erőfeszítés egyike azoknak a nagyon ritka dolgoknak, amelyek az emberi életet kicsit a bohózat szintje fölé emelik, és valamelyest a tragédia varázsát kölcsönzik neki”.⁵

⁵ Lásd Weinberg's válaszát Hugh S. Moorhead (1988, 155.) kérdésére.

Egy másik Nobel-díjas, Jean Monod szerint az igazság transzcendentális érték, valami, ami túlmutat rajtunk, és következésképpen keresése kielégítheti azt a mély emberi törekvést valamire, ami rajtunk túl van, és mégis már jelen van, és adva van.

Híres könyvében, *Az elegáns univerzumban* Brian Greene végig szigorúan tudományosan érvel. A könyv végén azonban, az utolsó bekezdésben hirtelen átvált a filozófiai vallomások hangnemére. Fölteszi a kérdést, hogy mi emberek miért vagyunk itt az univerzumban. És annak ellenére, hogy ez a „miért” itt nála kizárólag az emberi élet megjelenésének fizikai okaira – és semmiképpen sem az életnek valamiféle céljára vagy értelmére – kérdez rá, azt írja, hogy a válaszkérés erre a kérdésre fontos szerepet kölcsönöz az embernek, és „gazdagítja lelkét”. Majd a könyv utolsó soraiban a dicsőséges emberi haladás himnuszát zengi.

Kozmikus rend. Az emberi tudatnak az a döbbenetes hatalma, hogy képes fölfedezni az univerzum rejtett rendjét, azzal az érzéssel vagy illúzióval tölti el a tudóst, hogy mi, emberek nagyon is itthon vagyunk ebben az univerzumban. Arról nem is szólva, hogy a kvantummechanika matematikai, fizikai és kozmikus törvényszerűségei lehetőséget teremtenek a – kétes értékű – összehasonlításra Platón örök formáival és ideáival. Ez a kapcsolat arra utalhat, hogy az életünket ugyanazok a törvények szabályozzák, mint az univerzumot. Ha ez a kapcsolat valóban megteremthető, akkor itthon vagyunk ebben az univerzumban, akkor is, hogyha életünk értelméről vagy értelmetlenségéről ez még semmit sem mond.

Kozmikus tudat. Számos kiváló természettudós – Pauli, Erwin Schrödinger, Werner Heisenberg, Arthur Eddington, James H. Jeans, Fred Hoyle, Paul Davies és mások – nem zárják ki annak lehetőségét, hogy valamilyen „kozmosztudat” lehet a fizikai univerzum mögött vagy azon túl”. Azzal érvelnek, hogy csak egy ilyen kozmikus tudat léte magyarázhatja meg azt, hogy a kozmoszt a matematika csillogó törvényei és képletei, függvényei uralják, szabályozzák, képesek leírni. „Bizonyos értelemben az ember az univerzumnak a mikrokozmosza; következésképpen az ember léte kulcs az univerzumhoz (URL1).

Szenvedélyesen folyik ma is a vita arról, hogy van-e valamiféle „intelligens terv, tervrajz” a világmindenség látható, érzékelhető felszíne alatt.

Emberi tudat. A tudat fontos kapcsolat lehet az emberiség és az univerzum között. Századokon át ez a kapcsolat egyike volt a legtöbbet vitatott filozófiai kérdéseknek, anélkül hogy a viták végül is meggyőző konklúzióhoz vezettek volna. Erősödő meggyőződés manapság az – bár sok fizikus és kozmológus nem osztja ezt a véleményt –, hogy a kvantummechanika áttörést hozhat ezen a téren. Felfedezheti az emberi tudatot irányító törvényeket, összefüggéseket, és választ adhat arra a kérdésre is, hogy vajon hogyan érthetjük meg a külső világot. Hogyan lehetséges az, hogy a matematikai képletek, egyenletek, függvények, amelyeket

az emberi tudat fedezett fel vagy alkotott meg, képesek tükrözni az univerzum rejtett törvényszerűségeit.⁶

Vannak tudósok, akik továbbmennek, és azt fejtegetik, hogy az emberi tudat megjelenése új minőséget hozott be az univerzumba. Paul Davies például a következőképpen fejezi be *Isten gondolata* című alapvető munkáját: „Nem tudom elhinni, hogy létünk az univerzumban csupán a sors szeszélye, a történelem egy véletlenszerű eseménye, pillanatnyi villanás a nagy kozmikus drámában. Beta-gozódásunk túl szoros. Lehet, hogy a homo nevű fajta nem sokat ér, de a tudat jelenléte bizonyos organizmusokban a bolygónkon és az univerzumban minden bizonnyal alapvető fontosságú. A tudat által tett szert az univerzum önismeretre. Ez nem lehet triviális mozzanat, mellékterméke tudattalan, céltalan erőknek. Nem véletlenül vagyunk itt” (Davies, 1992).

Számos kiváló fizikus és kozmológus – többek között Freedman Dyson, Fred Hoyle, James H. Jeans, Arthur Eddington, Teilhard de Chardin, Roger Penrose – állítják, hogy igenis ez a helyzet.⁷ Közülük többen meg vannak győződve, hogy a kvantummechanika igenis bizonyítani fogja az emberi tudat kozmikus jelentőségét. Évtizedekkel előttük Carl Jung megjósolta, hogy a pszichológia és a kvantummechanika találkozni fognak valahol a nem túl távoli jövőben.

John Wheeler, John D. Barrow és Frank J. Tipler és számos más vezető fizikus továbbment ennél, és azt fejtegette, hogy megfigyelve a fizikai folyamatokat, az emberi tudat tulajdonképpen „létrehozza az univerzumot”. Ha ez igaznak bizonyulna, akkor az ember valóban otthon érezhetné magát ebben az univerzumban – ámbár a fizikusok és kozmológusok többsége nem igazán hisz az emberi tudatnak ebben a kiemelt szerepében.

Ex oriente lux. Hiba volna nem megemlítenünk a kvantummechanikának bizonyos mozzanatait, amelyek elvben rokoníthatják a távol-keleti filozófiák és vallások némelyikével, elsősorban a buddhizmussal. Olyan könyvcímek, mint például *Az univerzum öntudata: a tudat hogyan hozza létre az anyagi világot* jellemezhetik ezt a típusú gondolkodást. Maga a dalai láma is könyvet írt a következő címmel: *Az univerzum egyetlen atomban. A tudomány és a spiritualitás konvergenciája* (Dalai Lama, 2005).

Az univerzum spiritualizálódása. A részecskefizika előrehaladásával a hagyományosan elképzelt anyag egyre inkább eltűnőben van, és az univerzum egyre inkább valamiféle „gondolathoz” hasonlít, a matematikai törvények anyagtalan csillogásához. A híres fizikus, James H. Jeans írja a következőket: „A tudás folyamata egyre inkább egy nem mechanikus valóság felé fut; az univerzum egyre

⁶Lásd például Jean-Pierre Changeux és Alain Connes (1999) híres vitáját.

⁷Itt már nem járunk messze azoktól a teológusoktól, akik hittek abban, hogy az emberi lélek (szellem) az univerzum sorsát befolyásoló erő. Lásd például Dietrich Bonhoeffer vagy Karl Rahner nézeteit.

inkább egy gondolathoz hasonlít, semmint egy nagy géphez. A tudatról egyre inkább az derül ki, hogy nem véletlenszerűen hatol be az anyag tartományába... Inkább mint az anyagi tartomány teremtőjeként és kormányzójaként kellene üdvözlünk” (Jeans, 1976 [1930]).⁸

Ha a kvantummechanika jövőbeli felfedezései alátámasztják ezt a nézetet, akkor az emberi lényeknek biztos helyük és szignifikáns szerepük volna az univerzumban (ámbar épp ellenkezőleg, egy tiszta matematikai törvények szerkesztette univerzum hideg, üres és idegen világ lehetne az élet értelmét és jelentőségét kereső emberiség számára).

Egyszerűség és szépség. Einstein, Max Planck, Greene és számos más kollégájuk békességet és örömet talált a matematikai, fizikai törvények kozmikus konstellációjában, ennek szépségében és egyszerűségében. Ez a lenyűgöző egyszerűség és szépség önmagában még nem jelenti azt, hogy az emberiségnek jelentősége van a világmindenségben, de bizonyos fókig enyhítheti az emberek aggodalmát (főképp a tudósokét), hogy egyedül vannak egy hideg és közönyös univerzumban, amelynek semmiféle jelentése nincs az emberek számára.

Isten. Vannak teológusok, filozófusok, elméleti fizikusok, akik szerint nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy Isten törvényei egyfelől és a kvantummechanika törvényei másfelől szépen és simán egybeilleszkednek. Sőt, vannak tudósok, akik szerint a kvantummechanika könnyebben elvezet Istenhez, mint a hagyományos vallások bármelyike. Többségben vannak azok, akik határozottan elvetik ezt a feltételezést. Vagy nyitva hagyják ezt a kérdést. Phil Dowe ezt írja: „Nos hát a fizika szempontjából lehetséges-e az, hogy Isten hozza létre azokat az eseményeket, amelyek a kvantummechanika szerint a véletlen következményei? Két lehetséges válasz van erre a kérdésre: vagy lehetséges, vagy nem.” (Dowe, 2005, 183.)

A rések istene. A teológusok többsége szerint Isten mindenhatósága azt jelenti, hogy Isten képes felfüggeszteni az oksági törvényeket és a dolgok természetes rendjét, és így képes beavatkozni az anyagi folyamatokba.⁹

Vannak, akik feltételezik, hogy Isten birodalma tulajdonképpen a véletlen és a probabilitás birodalma (akárcsak a kvantumuniverzumé), és Isten mintegy „kockát vetve” teremtette a világot. Vannak, akik feltételezik, hogy Isten más réseket, szakadékokat is képes áthidalni. Például a Big Bang és az előtte esetleg létezett káosz vagy semmi között, a semmi és az idő/tér, illetve a kozmikus állandók és az energia megjelenése közötti rést, szakadékokat.

⁸ Eddington (1928) feltételezi, hogy „a világ anyaga tudat-anyag” ([t]he stuff of the world is mind-stuff”). Megkérdőjelezve Pierre-Simon Laplace vagy akár Dawkins mechanisztikus világértelmezését, a fizikus/teológus John C. Polkinghorne (2005, 2010) azt fejtegeti, hogy a világ sokkal inkább „felhőszerű”, mintsem „óra jellegű”.

⁹ Jó példája ennek az érvrendszernek F. LeRon Shults, Nancey Murphy és Robert John Russell kötete (2009). Ilyen fejezetcímek találhatóak benne: *Isteni cselekvés a világban, Hogyan kommunikál Isten a világgal, Teremtés, gondviselés és kvantumvéletlen.*

Igaz, a fizikusok és kozmológusok többsége határozottan elveti annak lehetőségét, hogy Isten valamiféleképpen „barkácsolgat a fizikai bizonytalanságok repedéseiben” (Campbell, 2006, 266.).

A kauzalitás felfüggesztése. Heisenberg bizonytalansági tényezőjének publikálása új hipotézisek kialakítására adott lehetőséget. E tétel szerint ugyanis a szubnukleáris világban a kauzalitás törvénye nem működik, vagy másképp működik, mint a makrovilágban. Az ezzel a kérdéssel kapcsolatban kibontakozó viták bizonyos szempontból kiszabadították a filozófusokat és a teológusokat a klasszikus fizika szigorú determinizmusának börtönéből. A nem determinált, véletlenszerű történések széles teret nyitnak, nyithatnak ugyanis az ember és az emberi akarat szabadságát feltételező gondolamenetek előtt.

Mitológia. Szemben a klasszikus fizika és kozmológia világos, áttetsző, racionális világával, a kvantumuniverzum – a maga villódzó/örvénylő részecskéivel, kvantumfluktuációival, „vörös óriásaival” és „fehér törpéivel” – már-már a mitikus látomásokra emlékeztet. Ez az emberek tudatában rokoníthatja a hajdani civilizációkkal, amelyekben az emberek még megtalálták a helyüket és életük értelmét. Elgondolkoztatók ezzel kapcsolatban Carl C. Jung és Wolfgang Pauli beszélgetései.

A multiverzum elmélete. A kvantumkozmológia lehetővé teszi annak feltételezését, hogy sok vagy akár végtelen számú univerzum létezik. Ez lehet jó, közömbös vagy rossz hír az emberiség számára.

Jó hír: Akkor is, ha a mi univerzumunkról végül az derül ki, hogy nincs értelme, lehet, hogy van vagy akár kell lennie valahol egy másik univerzumnak, vagy akár több univerzumnak, amelyben van élet, és ennek az életnek célja és értelme lehet.

Rossz hír: Ha több univerzum létezik, akkor elveszítjük azt az illúziókat, hogy központi helyet foglalunk el a világmindenségben, ami egyben arra is utalhat, hogy jelentése és jelentősége van létünknek.

Közömbös hír: A multiverzum elmélet szigorúan tudományos kozmológiai elmélet, és következésképpen nincs semmiféle köze az emberi élethez vagy az emberi élet értelmének kérdéséhez.

A végső elmélet. Vannak fizikusok és tudományfilozófusok, akik feltételezik, hogy egy lehetséges „végső elmélet” (Theory of Everything) kibékíti, egységesíti, összefogja majd az általános relativitáselméletet és a kvantummechanikát, és ezzel képes lehet a világmindenség minden lehetséges folyamatának, mozgásának a leírására. Ha ez magában foglalná az élet és az emberi tudat mozgásait is (igaz, erről a fizikusok nem szólnak), akkor ez rendkívül erős kapcsolatot teremtene a kvantumuniverzum és az emberi tudat között még akkor is, ha nem jelentené egyúttal azt is, hogy az emberi életnek értelme van.

Reductio ad infinitum. A fizikusok azzal kezdték, hogy vizsgálták a makrovilágot, majd lefűrték az atomok világába, illetve egyre tovább mentek az atomi

részecskék világába, az elektronok, protonok, neutronok, kvarkok, gluonok, leptonok, húrok és szuperhúrok világába. Legutóbb már a Higgs-részecske közelébe érkeztek el, amelyet isteni részecskének vagy „istenverte részecskének” nevezett Leon Lederman és Dick Teresi. De a Higgs-mezőn túl ott rejtőzködik még az ismeretlennek feltehetőleg végtelen tartománya. Képtelenség feltételezni azt, hogy ebben a távoli és ismeretlen tartományban a kvantumfizika és a filozófia találkozik, akár csak a párhuzamosok a végtelenben?

Az ontológiai kérdés. A kvantummechanikának is meglehet a maga határa, még akkor is, ha a „végső teória” teljesen megmagyarázná az univerzum működését, mindazt, ami eddig történt és egyáltalában történhet az univerzumban. Mert vajon megválaszolná-e azt is, mit jelent az, hogy az univerzum: „létezik”. Megmagyarázná-e, hogy mit jelent az, hogy „Lét” és „Nemlé”? Megválaszolná-e a miért kérdését, vagyis azt, hogy az univerzum miért bontakozott ki, robant ki a Semmiből, valamiféle őskáoszról, vagy nem tudjuk, hogy miből, az ismeretlenből? És vajon megválaszolná-e azt az alapvető ontológiai kérdést, hogy: „miért van valami, ahelyett, hogy nincs semmi?” (Krauss, 2012)

Ezek a megválaszolatlan kérdések megnyithatják azt a teret, ahol a kvantumfizika, a filozófia és akár még a teológia is egyenlőként találkozhatnak.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS. EGYÜTTMŰKÖDÉS?

A globális rendszer nem csak elegendő élelmet, biztos hajlékot, tiszta vizet nem tud nyújtani a bolygónkon több milliárd ember számára. Drámai hiány van szignifikáns szerepekből, olyan szerepekből, amelyek az emberek életét céllal és értelemmel töltik meg.

Amit jelenleg tudunk a kibontakozóban levő kvantumuniverzumból, az nem nagyon biztató. Nem utolsósorban azért, mert egyre nehezebbé teszi az emberek számára, hogy megtalálják a helyüket, a szerepüket, az identitásukat, a fontosságukat egy olyan világban, amely egyre inkább érthetlenné válik számukra. Hagyományos tájékozási pontjaik eltűnése, életük növekvő bizonytalansága kimerítheti intellektuális és érzelmi energiájukat, megtörheti dinamizmusukat. Olyan emberek és társadalmak pedig, akik és amelyek úgy érzik, hogy életük céltalan és értelmetlen, vajon képesek lesznek-e arra, hogy válaszoljanak a 21. század kihívásaira?

Egyáltalában megtalálhatja-e az ember és az emberiség a maga helyét és szerepét a kvantumuniverzumban? Nem tudom. De azt hiszem, hogy javulnának ennek esélyei, ha rendszeres és szoros együttműködés alakulna ki fizikusok, kozmológusok, filozófusok, teológusok, kulturális antropológusok, pszichológusok, eszmetörténészek, művészek és mások között. Lezárván a „tudomány-háborút”,

igazi dialógusra volna szükség, amelyben a résztvevők igyekeznének megérteni egymás nyelvét és gondolkodását.¹⁰

Csak egy ilyen közös erőfeszítés lenne alkalmas arra, hogy a kvantummechanikát mint az emberi lét egyik lehetséges szimbolikus keretét értelmezzük, egy olyan keretet, amelyben az emberek biztonságot találnak, és úgy érezhetik, hogy életüknek jelentése és jelentősége van.

IRODALOM

- Changeux, J.-P. – Connes, A. (1999): *Conversations on Mind, Matter, and Mathematics*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Dalai Lama (2005): *The Universe in a Single Atom: The Convergence of Science and Spirituality*. New York: Morgan Road Books
- Davies, P. C. W. (1992): *The Mind of God: The Scientific Basis for a Rational World*. New York: Simon & Schuster
- Dawkins, R. (2006): *Isteni téveszme*. (ford. Kepes J.) Budapest: Nyitott Könyvműhely
- Dowe, P. (2005): *Galileo, Darwin, and Hawking: The Interplay of Science, Reason, and Religion*. Grand Rapids, MI: WM. B. Eerdmans Publishing Co.
- Eddington, A. S. (1928): *The Nature of the Physical World*. London: Dent
- Einstein, A. (1955): *Essays in Science*. New York: Philosophical Library
- Fischer, E. P. (2004): *Brücken zum Kosmos: Wolfgang Pauli – Denkstoffe und Nachtträume zwischen Kernphysik und Weltharmonie*. Lengwil: Libelle
- Jeans, J. H. (1976 [1930]): *The Mysterious Universe*. New York: AMS Press
- Krauss, L. M. (2012): *A Universe from Nothing: Why There Is Something Rather than Nothing*. New York: Free Press
- Moorhead, H. S. (ed.) (1988): *The Meaning of Life*. Chicago: The Chicago Review Press
- Polkinghorne, J. C. (2005): *Quarks, Chaos & Christianity: Questions to Science and Religion*. New York: Crossroad Pub. Co.
- Polkinghorne, J. C. (ed.) (2010): *The Trinity and an Entangled World: Relationality in Physical Science and Theology*. Grand Rapids, Mich.: Wm. B. Eerdmans Pub.
- Putnam, H. (1965): *Probability and Confirmation*. Washington DC: Voice of America
- Putnam, H. (2005): *Ethics without Ontology*. Cambridge–London: Harvard University Press
- Shults, F. L. – Murphy, N. C. – Russell, R. J. (eds.) (2009): *Philosophy, Science, and Divine Action*. Leiden: Brill

URL1: Bohm, David: https://www.brainyquote.com/quotes/david_bohm_392793

¹⁰ Vannak filozófusok, fizikusok, kozmológusok – Russell, Weinberg, Monod és sokan mások –, akik szerint sehova sem vezetne egy ilyen dialógus. Nem hisznek abban, hogy az életnek „értelme” volna, ahogy azt sokan állítják, remélik. Meggyőződésük, hogy „az univerzum nem beszél” (Richard Rorty), nem „üzen” semmit az emberiségnek. Bár azt elismerik, hogy az emberiség létezésének lehet valami jelentősége, mert – jelenlegi tudásunk szerint – egyedül az emberi tudat képes felfedezni és megérteni az univerzum rejtett törvényeit.